

И О Г А Н Н В О Л Ь Ф Г А Н Г Г Ё Т Е

Ёш Вертернинг
изтиродлари

• РОМАН •

1 000 000
1994-да чоп этилган
асар

Johann Wolfgang
von Goethe

Die Leiden des jungen
Werthers

Affäre

SAMARJAND KRESCHYDT
MAYHESEMNGANSTYTIT
TOLICEY AGOROT SURS MARKAZI
54248

Иоганн Вольфганг Гёте

Олмон тилидан
Янглиш Эгамова
таржимаси

Вақт булди, хотто! Мутлақо сесканмасдан,
хотирлам ва хиссиъ бул ҳолатда ўлимнинг муфҳиш
эшигини қочолман...

Вертер

Ёш Вертернинг изтиродлари

Роман
Иккинчи наشري

„O‘QITUVCHI“ НАШРИЁТ-МАТБАА ХАВЖОД ИСТИҚИ
ТОШКЕНТ 2018

SAMARQAND IQTISODIY OT
YASERKODIMUHI
XAVROT RESURS MARKAZI
№ 57449

УЎК: 821.112.2

КБК: 84(41ер)

Г44

Юракларни титратувчи, дарзага солувчи ушбу роман севги хақидаги ҳазин қўшиқ кабидир. Покиза қалбини яраган мухаббат хижрон дамларида ёниб-оловланиб, оқибатда, мухаббат соҳиби - ёш Вертерни ҳазон қилади. Ҳар сатри севги билан лиммо-лим бўлган, изтиробдан яраган мактублар шаклида роман кўнглингиз тўридан жой олиши аниқ. Шунинг учун ҳам бу асар Гётенинг шоҳ асарларидан бирига айланган.

Ҳамон китобхонларнинг севимли асари бўлмиш севги қиссаси мутолааси сизга муборак бўлсин!

ISBN 978-9943-22-204-5

© Таржимон Янглиш Эгамова

© „O‘qituvchi“ НМИУ, 2018

*Шўрлик Вертернинг кечималарига тегишли
нима топишга эришган бўлсам, авайлаб тўпладим
ва буни Сизга манзур эта олсам, мендан мин-
натдор бўларсиз, деб ишонаман. Сиз унинг зукко
қалби олдида ҳурмат ва эҳтиром билан бои эгар-
сиз ҳамда қисматига анчиқ кўз ёши тўқарсиз.*

*Худди шундай кўргиликка дучор бўлган инсон,
унинг изтиробларидан сен ҳам папоҳ топ. Агарда
ўз айбинг ёки тақдир ҳукми билан ўзингга яқинроқ
дўст топа олмасанг, майли, шу китобча сенга
ҳамроҳ бўла қолсин.*

1771 йилнинг 4 майи

Кетганимдан бирам хурсандманки! Қимматли дўс-
тим, инсон қалби нима деган нарса! Юрагимга ғоят яқин,
сендай севикли дўстимни ташлаб кетдим-у, яна бундан
мамнунман-а! Биламан, бунинг учун мени кечирасан.
Ахир ортиқча шўхликларим ўз-ўзимни чақитиш учунгина
ўйлаб чиқарилмаганмиди? Бечора Леонора! Барибир мен
бунда айбдор эмасдим. Опасининг ўзига хос латофатига
маҳлиё бўлиб вақт ўтказган пайтларимда шўрлик Леоно-
ра қалбида эҳтирос уйғонган бўлса, менда нима айб? Ле-
кин барибир... менинг мутлақо айбим йўкми? Ахир мен
унинг хисларига эрк бермадимми? Гарчи ноўрин бўлса-
да, биз гоҳида калака қиладиган энг соф хис-туйғулардан
юпанмас эдимми? Ахир мен... оҳ, инсон ўз-ўзидаи ҳам
гина қила олади! Азиз дўстим, сенга ваъда бераманки,
мен ўзимни тузатаман, энди аввалги одатимни ташлай-
ман, пешанага ёзилган турли хил кўргиликларни қайта
эслаб ўзимни ўзим қийнамайман. Энди бутуши кундан
лаззатланаман, ўтмиш эса ўтмиш бўлиб қолаверади. Ал-
багта, ҳаксан, азизим, одамлар, ким билади дейсан, улар
нима учун бундай яратилган, ўтмишдаги қора кунларни
ҳадсб эслайвермай, бугунги кун халовати билан яшаса-
лар эди, камроқ қийналган бўлур эдилар.

Агар малол келмаса, онамга айгиб кўйсани, унинг тоширигини бажонидил адо этиб, уни бундан тез орада вокиф қиламан. Холамникида бўлдим, у таъриф этганларидек захар хотин эмас, аксинча, катъиятли, кўнгли очик аёл экан. Мен унга бизга тегадиган мероснинг кечиктирилганлигидан онамнинг ранжиганини айтдим. У хотиржамлик билан, барча шарт-шароитни тушунтириб, шулар бажарилган тақдирда, бизга ўзимиз талаб қилган мол-мулкдан ҳам зиёдроғини беришга рози эканлигини билдирди... Тўғриси, ҳозир бу ҳақда ёзишни мутлақо истамайман, онамга айгиб кўй: ҳаммаси жойида бўлади. Мен эса азизим, бу куруқ сафсатабозликдан шу нарсага тўла қаноат ҳосил қилдимки, мубҳамлик ва калтафаҳмлик дунёга макр ва адоватдан кўра кўпроқ низо уругини сочади, ҳар ҳолда кейингилари камроқ учрайди.

Умуман, бу ерда кайфиятим кўнгилдагидек. Танҳолик - бу жаннатмисол ўлкада юрагимга бебаҳо дармон, кўпинча маъюслик чулғаган қалбимни фасллар келинчаги бўлган баҳор сахийлик билан илитади. Ҳар бир дарахт, ҳар бир бутоқ бамисоли гулдастадек туйилади ва хушбўй ҳидлар денгизида сузиш ҳамда улардан лаззатланиш учун капалак бўлиб қолгани келади.

Шаҳарнинг ўзи унчалик диққатни тортмайди, бироқ унинг гўзал табиатини тасвирлашга сўз топилмайди. Мана шу гўзаллик марҳум граф М... ни бир-бирига ғаройиб тарзда туташиб кетган ҳамда хушманзара водий қасб этган тепаликлардан бири устида боғ барпо этишга ундаган. Боғ жуда оддий кўринса-да, унга киришинг ҳамано бу соҳибкор меҳнатининг маҳсули эмас, балки туйғуларга бой, ўзига ором истаган бир ипсон орзусининг рўёби эканлигига ишонч ҳосил қиласан. Унинг мен учун кадрли бўлиб қолган кўҳнагина шийпончасида ўтириб, марҳум хотираси учун бир неча томчи кўз ёши тўкиб олдим. Бу айвонча унинг ҳам севимли жойи эди. Яқинда мен шу боғнинг хўжайини бўламан. Бир неча кун ичидаёқ боғбон менга илтифот билан қарай бошлади ва ўйлайманки, унинг бу илтифоти жавобсиз қолмайди.

10 май

Дилни яйратувчи мўъжизакор баҳор субҳидами сингари самовий тетиклик бутун борлиғимни ром этган. Мен тамоман ёлғизман ва ўзимга ўхшаш кишилар учун бўлиб эрилган бу ўлкада кайф-сафо қиляпман. Шундай бахтлиманки, дўстим, ором оғушига шу қадар сингиб кетганманки, бундан санъатим зарар кўрмоқда. Бирон чизик ҳам чизолмаяпман, бироқ мен санъатни ҳеч қачон шу лаҳзалардагидек чуқур ҳис этолмаган эдим.

Кўркам водийдан ҳовур кўтарилиб, тушки қуёш ним-қоронғи калин ўрмон устида турган ва якка-ярим нурлари унинг қадам етмас оралиғига ёриб кирган чоғда, мен жўшқин анҳор бўйида, ўсик ўтлар устида ётганимча ердаги минглаб ажойиботларга ҳайрат билан боқаман; ўт-ўланлар орасида ғимирлашган митти мавжудотларнинг, сон-саноксиз қурт-қумурсқаларнинг юрагимга яқинлигини ҳис этаман; бизни шу йўсида Яратганининг қудратини, мутлақ ҳузур-ҳаловат оғушига етакловчи Аллоҳ таолонинг ҳозирлигини сезаман. Кўз олдим қоронғилашиб, теварак-атроф ва само ўз тасвирини севгимим кийфаси сингари қалбимга жо этганида – ўшанда, азизим, мени бир туйғу қамраб олади-да: „Эҳ, буни ифодалай олсам эдим, юрагимда туғён урган нарсани тўлалигича қоғозга тушира олсам эдим, қалбим мутлақ Таңгрининг акси бўлганидек, бу ҳам менинг қалбимнинг акси бўларди!“ дегим келади. Йўқ, йўқ, дўстим... Бундан ожизман, бу воқеаларнинг сеҳрли улуғворлиги мени мағлуб қилади.

12 май

Бу ўлкада алдамчи руҳлар ҳукмронми ёки бутун борлиқни кўзимга бамисоли жаннат қилиб кўрсатаётган ҳавойи ҳиссиётлар қалбимни эгаллаб олганми, билмайман. Шундоққина шаҳар четида бир булоқ бор, бу булоққа мен худди Мелузина¹ ва унинг сингиллари син-

¹ Мелузина – фаранг афсонасидаги ярим аёл, ярим балиқ шаклидаги сув париси. (Тарж.)

гари боғланиб қолганман. Кичик тепаликдан куййирокка тушсанг, йигирматача зинапоя сени чукур ғорга бошлаб келади, у ердаги мрамар қояда зилол чанма қайнайди. Бу жойни юқоридан ўраб турган пастаккина девор, кўкка бўй чўзган улкан дарахтлар, салкин хаво – буларнинг барчасида аллақандай жозибадор ва сирли куч бор! Ҳар куни соатлаб шу ерда ўгираман. Шаҳар қизлари бу ерга келиб сув олиб кетишади, бундай оддий ва зарурий юмушдан ўтмишда, ҳатто шох қизлари ҳам тортишишмаган. У ерда ўтирганимда, патриархал ҳаётга хос тасаввурлар: ота-боларимизнинг қайликлари билан қандай учрашганлари ва қудук ёнида никоҳ ўқитганлари ҳамда қудуқлар ва булоқлар атрофида айланишган раҳмдил рухлар худди ҳозир содир бўлаётгандек кўз олдимда гавдаланади. О, жазирама ёз кундаги узок сайрдан сўнг салкин булоқ бўйида роҳатланиш нималигини ўз бошидан кечирмаган киши буни қасдан ҳам билсин?

Мендан, китобларингни юборайми, деб сўрабсан Азизим, Яратган эгам ҳаққи, сендан ўгинаман, улардан мени ҳалос эт! Мени руҳлантиришларини, далда беришларини истамайман; шусиз ҳам юрагим ҳаяжондан холи эмас. Менга ҳазин кўшиқ керак, бу жиҳатдан Гомеримга қиёс топиш мушкул. Кўшинча ўзимдаги беҳад жўшқинликни босишга уринаман: менинг қалбимдек ҳар мақомга тушиб турадиган қалбни кўрмаган бўлсанг керак. Азиз дўстим! Сенга буни айтиб ўтиришнинг ҳожати борми, ахир. Қайфиятимнинг маъносиликдан қизикқонликка, ҳузурбахш ҳаёлпарастликдан ҳалокатли эҳтиросга ўтиб туришига озмунча тоқат қилганмисан? Мен ўз қалбимни шунинг учун ҳам бемор боладек ардоқлайман; унинг раъйини сўзсиз бажо келтираман. Бу ҳақда гапириб юрма! Шу вайдан мени ган-сўз қилдирган ҳам топилади.

15 май

Бу ерлик оддий кишилар, айниқса, болалар мени аллақачон таниб, севиб қолишган. Олдинига улар билан яқинлашишга уриниб, дўстона сўз қотганимда, кўп-

лар бу бизни мазах қилишти, деган фикрда мендан юз
утириб кетишарди. Лекин бундан умидсизланмадим, бал-
ки бир нарсани янада аниқроқ ҳис этдим, буни ўзим
кўп вақтдан бери сезиб юргандим: жамиятда кўзга кў-
ринган мавқени эгаллаган кишилар гўё обрўдан айрилиб
қолнишдан чўчигандек, оддий фуқародан ўзларини четга
тортадилар; яна шундай бекорорлар ва ичи қора нусха-
лар ҳам тошиладики, улар ўзларини гўё оддий халққа
интифот кўрсатгандек тутадилар-у, бу билан ўз калон-
лиқликларини янада кўпроқ намоён қиладилар.

Бизлар ўзаро тенг эмаслигимиз ва тенг бўлолмас-
лигимиз мен учун равшан бўлишига қарамай, таъкид-
лаб айтаманки, фуқаро олдида обрўсизланишдан кўрқиб,
ўзини четга тортишни маъқул кўрганлар рақибидан маъ-
нубиятга учрашдан хавфсираб, пусиб ётган кўрқокдан
афзал эмаслар.

Яқинда булоқ бошига борганимда, сув тўла кўзасини
настки зинага қўйиб, чор атрофга қараётган ёш хизмат-
кор кизни кўриб қолдим. Унинг нигоҳи, бирорта дуго-
нам кўришиб қолмасмикин, сувни бошимга олишимга
кўмаклашиб юборарди, деган маънони аниқларди.

- Ёрдамлашиб юборайми, яхши киз? – сўрадим ёнига
тушиб, у бўлса хижолатдан қич-қизариб:

- Йўғ-е, жаноб, – дея рад этди.

- Ийманманг!

У бошидаги чамбарини тўғрилади ва мен унга кўмак-
лашиб юбордим. Қиз ташаккур билдирди-да, зинаюдан
юқорига чиқиб кетди.

17 май

Ҳар хил танишлар орттирдим, аммо хали ҳақиқий
дўстларимни топганимча йўқ. Одамлар нега мени яхши
кўришади, хайронман. Кўпларига маъқул бўламан, кўп-
лари менга меҳр қўйиб қолишади, бироқ йўлимиз тезда
бошқа-бошқа томонга бурилиб кетишига афеусланаман.
Мабодо „У ернинг одамлари қандай?“ деб сўрагулек бўл-
санг, „Ҳамма ердагидек“, деб жавоб қайтарган бўлардим.

Одамзоднинг қисмати ҳамма жойда бир хил: тирикчилик ғамида чарчаш нималигини билмай ишлагани ишлаган. Борди-ю, бирозгина бўш вақт топилиб қолса борми, бекорчиликдан қутулиш учун ўзини қаерга қўйишни билмайди. О, инсонлик бурчи!

Лекин бу ернинг одамлари ғоят дилкаш. Баъзан ғамларимни унутиб, мана шу одамлар билан барча шодликлардан баҳраманд бўлсак, тўкин яратилган стол атрофида хушчақчақ суҳбат курсак, сайр ёки рақелар уюштириб, кўнгилхушлик қилсак, ниҳоятда енгил тортиб кетаман. Бироқ бундай пайтларда беҳуда йўқ бўлиб кетаётган бошқа жуда кўп кучлар ҳали қалбимда мавжудлигини, уларни авайлаб сақлашим зарурлигини эсламаслик лозим. Оҳ, бунга кўникиш мушкул!.. Бироқ илож қанча! Тил учида турган гапларимизни ўзаро англатолмаслик – бу бизнинг қисматимиз.

Афсус, ёшликдаги дўстим ўлиб кетди! Нега энди ўша қиз билан танишдим экан-а! „Тенгак! Сен аслида Ер юзидан топиб бўлмайдиган нарсани кидиряпсан!“ дегим келади ўз-ўзимга. Аммо у бор эди-ку, мен унинг улкан қалб эгаси эканлигини сезган эдим-ку, у ёнимда бўлса, ўзимни янада стукроқ ҳис этардим, чунки нимага қодир бўлсам, ҳаммасини қилолардим. Марҳаматли Тангрим! Ахир юрагимдаги бор ҳислар жўш урмай қолмасди-ку! Табиат билан ҳамоҳанг бўлиб кетадиган ва қалбимдаги ёқимли туйғуларнинг илҳомчиси ўша қиз эмасмиди? Муносабатларимизда энг позик ҳис-туйғулар, ўткир фикрлар муштарак бўлиб, уларнинг ҳамма кўринишларига, ҳатто енгилтакликларигача ақл-заковат тамғаси босилган эмасмиди? Энди-чи! Афсуски, у мендан бир неча ёш катта эди ва анча эрта оламдан ўтди. Унинг зукколигини ҳамда фариштадек мулойимлигини зинҳор унутолмайман.

Яқинда Ф... исмли исгараси иссиқкина, очик кўнгил йигит билан танишдим. У эндигина дорилфунунни тамомлаган, ўзини доно ҳисобламаса-да, ҳар ҳолда бошқалардан кўра кўпроқ биладан, деб ўйлайди. Афтидан, у хийла тирришиб ўқиган, хуллас, унинг билимдонлиги шундоқкина

сезилиб турибди. У менинг расм чиза олишимни ва юнон тилини билишимни (бу ерда одатдан ташқари бўлган икки ҳол) эшитгач, менига ўзини танитди ва Батгэдан тортиб Вудгача, Пилесдан тортиб Винкелманнгача¹ билиши хақида роса мактанди. „Зулсер назария“сининг биринчи қисмини ўқиб чиққанини ва ўзида антик дунёни ўрганиш бўйича Хайненинг кўлёмаси борлигини айтиб, мени ишонтирди. Бу гапларни маъқуллаб қўя қолдим.

Бундан ташқари, ғоятла олижаноб, оддий ва софдил киши билан – князликнинг амтмани² билан ҳам танишдим. Айтишларича, уни тўққизта фарзанди орасида кўрган киши дил-дилдан яйраб кетармин, айниқса, унинг қатта кизини жуда макташади. У мени уйига таклиф этди, яқин кушларда ўша ёққа бораман. У биздан бир ярим соатлик масофа нарида князликка қарашли овчилар саройида туради. Хотинининг вафотидан кейин ўша жойга кўчиб боришга ижозат олган, чунки шаҳарда, давлатга қарашли уйларда қолиш унинг учун оғир бўлган.

Бундан ташқари, яна бир қанча учига чиққан бефаросатларга ҳам дуч келдимки, сохта қилиқларини, айниқса, ўзларини дўсларча тутишларини асло ҳазм қилмайсан, киши.

Хайр! Хат муҳимлиги билан сенга ёқар, деб ўйлайман.

22 май

Баъзилар инсон ҳаётини тушга қиёслайди, менда ҳам шу туйғу ҳукмрон. Инсондаги барча қобилиятларнинг ҳар томондан чеклаб қўйилганини кузатганимда, унинг барча интилишлари турмуш эҳтиёжларини қондиришга қаратилганини, бу эса аянчли ҳаётимизни тағин ҳам узайтиришдан ўзга нарса эмаслигини кўрганимда ва ниҳоят, бошқа илмий масалалардаги хотиржамлик, ўзлари

¹ Батгэ, Вуд, Пилес, Винкелманн – ўша даврнинг машҳур рассомлари. (Тарж.)

² Амтман – ўртача амалдорлик даражаси. (Тарж.)

камалиб олган уйларнинг деворларини турли-туман расмлар ҳамда ранг-баранг шакллар билан беазаган хаёлпарастларнинг ғариб итоатгўйлигидан ўзга нарса эмаслигини сезганимда... биласанми, Вильгельм, булар мени тилсиз қилиб қўяёзди. Шунда ўз хаёлларимга ғарк бўлиб, ўзга бир дунё кашф қиламан! Лекин барибир, булар ҳам ҳаётий, тўлақонли тасаввурдан кўра кўпроқ ноаниқ истаклар ва мавҳум хаёллардир. Шунда ҳамма нарса кўз олдимда жимирлаб айланишади-да, ҳаётни гўё тушдагидек жилмайиб кузатаман.

Болаларнинг ҳамниша нимапидир хоҳлаб туришлари сабабини уларнинг ўзлари ҳам билмасликлари ҳақида барча билимдон шахсий ва мактаб муаллимлари бир хил фикрда, аммо катталарнинг ҳам худди болалардек Ер юзида судралиб юришларига, улар ҳам қаёқдан келиб, қаёққа кетаётганларини билмасликларига, аниқ бир мақсадни кўзламай ҳаракат қилишларига ҳамда уларни ширин қулчалар, пироглар ва хинчинлар билан йўлга солиш мумкинлигига ҳеч ким ишонини истамайди, бироқ менинг назаримда бу шубҳасиздир.

Бу хусусда сенинг фикрингни биламан ва мен ҳам шунга қўшиламан: болаларга ўхшаб беташвиш қун кечирадиган, қўғирчоқларини кийинтириб-счинтириб, уларга ғамхўрлик қиладиган, онаси ширинлик яшириб қўйган жавон атрофида хушомадгўйларча айланиб юриб, кераклик нарсани қўлга киритгач, уни шоша-пиша еб: „Яна!“ деб талаб қиладиганлар энг бахтли кишилардир. Мапа шулар бахтли мавжудотлардир. Яна ўзларининг арзимас ишларига ва ҳатто интилишларига дабдабали ном бериб, буни инсон зотининг фаровонлиги ва саломатлиги йўлидаги улкан ишлар, деб ҳисобловчиларга ҳам ятash жуда осон... Шундай бўла олишни билганларга тасанпо. Аммо итоатгўйлиги нимага элтишини тушунган, ҳар қандай бадавлат мешчаннинг ўз боғчасини чамаишорга айлантиришдан завқ олишини кўрган ва ниҳоят, бахтсиз кишининг турмуш машаққатларидан эзилиб, чидам билан йўлда давом этишини ҳамда куёш нурини ҳеч

бўлмаса бир дақиқагина кўпроқ кўришга ҳамманинг бирдек ташна эканликларини англаб етган кишигина зорланмайди, ўз ҳаётини ўзи яратади ва инсон бўлганлигидан ўзини бахтиёр деб биледи. Ҳамда у қанчалик ноилож бўлмасин, озодлик ҳақидаги ширин туйғуларини, истган пайтида бу зулматдан қутулиб кетиш орзусини қалбида мудом ардоқлайди.

26 май

Менинг бирор жимжитгина хилват жойга ўрнашиб олиб, ўша ерда озгина нарсага ҳам қаноат қилиб яшайверини одатим сешга илгаридан маълум. Бу ерда ҳам шунақа дидимга мос гўшани тошиб олдим. Шаҳардан тахминан бир соатлик масофа нарида Валдгейм¹ деган манзил бор. Бу кўркам манзил тепалик ён бағрида ястганган, агар ёлғизоёқ йўлдан кишлоқ томонга юқорилаб борилса, бундан водий қафтдагидек кўзга ташланади. Кексалигига қарамай хийла чаққон, илтифотли ошхона бекаси вино, пиво, қахва қуйиб беради. Энг ёқимлиси шуки, иккита ғоят сершоҳ арғувон дарахти чор атрофини дехқон кулбалари, ҳовлилари ва омборлари ўраб турган черков майдончасига соя солиб туради. Бундай овлок жой камдан-кам топилади. Мен ўз стол-стулимни ўша дарахт остига чиқартираман-да, шу ерда ўтириб қахва ичаман ҳамда Гомерни мутолаа қиламан. Бир куни қоқ туш пайтида арғувон дарахтлари остига келганимда майдон илк марта бўм-бўш эди. Ҳамма далага ишга кетган, фақатгина тўрт ёшлар чамасидаги болакай тахминан олти ойлик гўдакни тиззасига олганча икки қўллаб шундай бағрига босиб ўтирардики, гўё у гўдак учун ўриндик вазифасини ўтарди. Гўдакнинг қоп-қора кўзларидан тийраклиги шундоққина сезилиб турар, бироқ у қимир этмасди. Бу кўриниш мени тўлқинлантириб юборди:

¹ **Валдгейм** - у ерда номлари келтирилган жойларни китобхон кидириб овора бўлмасин; жойларнинг ҳақиқий номларини ўзгартириб беришга тўғри келди. (Муаллиф изоҳи.)

уларнинг рўпарасидаги омовга ўтириб олиб, жозибали манзарани берилиб коғозга кўчирдим. Бунга кўшилиб яна ёнимиздаги четан девор, сарой дарвозаси, бир неча синик гилдираклар — ҳамма нарсани аслида қандай бўлса, худди ўшандай қилиб чиздим, яна бироз қайта ишлагач, қарасам, анча келиштириб, ўзимдан деярли ҳеч нарса кўшмасдан аломат бир нарса чизибман. Бу келгусида ҳам фақат табиатдан илҳом олиб ишлаш ниятимни мустаҳкамлади. Фақат табиатгина бешиҳоя бой ва фақат угина булок санъаткор ярата олади. Ижтимоий тузумни қанча мақтаб гапирсалар, ундаги қонун-қоидалар борасида ҳам шу нарсани айтиш мумкин: жамият қонунлари асосида шаклланган одам қандайдир бемаънилик ва бузукликка йўл қўймайди, худди шунингдек, маълум қоидалар асосида тўқчиликда тарбия топган кишидан ҳам ярамас кўшни ёки ашаддий жинойтчи чиқмайди. Менга истаганча уқтираверсинлар-у, бироқ қатъий қонун-қоидалар табиатни ҳис этиб, уни ҳаққоний тасвирлаш қобилиятини сўндиради! „Йўқ, бундай эмас! Қатъий қонунлар фақат итоат эттиради, ҳаддидан ошганларни йўлга солдиради ва хоказо“, деб уқтирсанг уқтиравер. Азиз дўстим, мендан исбот талаб қиласанми? Бунда ҳам гап худди севги масаласидагидек. Тасаввур қил, ёшгина йигит бир қизга шунчалик боғланиб қолганки, у уззукун вақтини шу ерда ўтказди ва унга чексиз садоқатини ҳар лаҳзада исботлаш учун унга ўзининг бор кучини, қўлидан келган бор имкониятини ишга солади. Шунда аллақайси юкори лавозимдаги бир қорчалон келиб, ошиққа дейди: „Яхши йигит! Севинг инсонга хос хусусият, инсондек сева билан керак! Вақтин шундай сарфлангки, унинг бир қисмини ишга ажратинг, бўш вақтингизни севгилингиз ёнида ўтказинг. Агар ўз зарур эҳтиёжларингиздан ортса, баҳоли қудрат унга бирор нарса тортик қилишингиз ҳам мумкин. Ҳамиша эмас, фақат унинг туғилган куни ёки бошқа улуғ айём кунларидагина совға қилинг“. Агар йигит бунга амал қилса, ундан анча бамаъни одам чиқади ва ўзим биринчи бўлиб ҳар қандай бошлиққа ўша йигитни

бирор маҳкамага ишга жойлаб қўйишни маслаҳат бераман, унда унинг севгиси ҳам, агар рассом бўлса, санъати ҳам елга учди. О, дўстларим! Буюк заковат чашмаси нега бунчалик кам тошади, нега тортинчоқ қалбларингиз ўз тўлқинлари билан сизни ларзага солади? Қимматли дўстларим! Негаки, дарёнинг ҳар икки қирғоғида, хавфнинг олдини олиб, шийпонлари, гуллушталари, экинзорларини сув ювиб кетмаслиги учун аввалдан тошқинни қайгарувчи канал ва тўғонлар қуриб қўйган мулоҳазали жаноблар яшайди.

27 май

Бундай қарасам, кишиларни таққослашга, жўшқин ваъзхонликка берилиб кетиб, кейин болаларга нима бўлганлигини сенга айтиб беришни унутибман. Ижодий кечинмалар гирдобига ғарк бўлиб, икки соатлар чама-си омон устида ўтирдим, кечаги хатимда булар палатнартиш баён қилинган. Кечга яқин қўлида сават тутган ёшгина бир аёл ҳалиям кимир этмай ўтирган болаларга яқинлашаркан:

– Баракалла, Филипс! – дея хитоб қилди. У мен билан саломлашди, мен алик олдим-да, улар томон яқинлашиб:

– Бу болалар сизникими? – дея сўрадим. Аёл тасдиқ иншорасини қилди ва болаларнинг каттасига бир бўлак ёшли нон берди, кичигини бўлса қўлига олиб, бутун оналик меҳри билан юзидан ўпди.

– Филипсга кенжатоимизга қараб ўтиришини таъинлаб, ўзим шавла сузиладиган сопол косача, қанд ва оқ нон келтиргани катта ўғлим билан шаҳарга кетгандим. – Буларнинг ҳаммаси очик саватда кўриниб турарди. – Мен Ганега (кенжатоининг исми шундай эди) кечкурунга бир коник шўрва пиширишим керак, – сўзида давом этди аёл, – тўполончи катта ўғлим кеча Филипс билан шовла кирмочини талашиб, косачани синдириб қўйган эди.

– Катта ўғлингиз қаерда? – сўрадим мен.

– Ўтлоқда ғозларни қувлаб юрибди, – деб аёл жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, у чопиб-сақраб етиб келди-

да, укасига ёнғоқ хивичини тутқазди. Аёл билан қилган суҳбатимдан аён бўлишича, у ўқитувчининг кизи экан, эри эса марҳум амакисидан қолган меросни ундириш учун Швейцарияга кетибди.

Улар эримни алдамоқчи бўлишди, изоҳлай бошлади аёл, – ҳатто унинг хатига жавоб ҳам қайтарилмади, сўнг ўзи боришга мажбур бўлди. Бирор қор-хол юз бермаган бўлсин-да, негадир ундан хат-хабар йўқ.

Аёлнинг ёнидан кетгим келмасди, ниҳоят, болаларнинг ҳар қайсисига бир крейсердан пул улашдим ва „Шўрва билан ейиш учун шаҳардан кичкинтойга булка келтирарсиз“, деб аёлга яна бир крейсер тутқаздим, шу билан биз хайрлашдик.

Агар ҳис-ғуйғуларим жўш урган бўлса, буни ўз турмушининг тор доирасига итоаткорона кўниккан, топганини у кундан бу кунга зўрға етказадиган, ҳазонрезгилик бошланганини кўрса, энди киш келяпти, деган фикрдан бошқасини хаёлига келтирмайдиган инсон намунасигина мени овута олишига ишон, азизим!

Ўшандан буён майдончага тез-тез бориб тураман. Болалар менга тамомап ўрганиб қолишган; агар қаҳва ичсам, қандни уларга қолдираман; кечкурун бутерброд ва қатикнинг ярмиси уларнинг насибаси бўлади. Якшанба кунлари болаларга бир крейсердан пул улашаман; мабодо ибодатдан кейин ўзим келмасам, уларга бу пулни беришни ошхона бекаси Ордрега тайинлаб қўйганман.

Болалар менга ҳар нарсаларни ишониб айтишаверади, айниқса, уларнинг завқ-шавқ билан ўйнашлари ва қишлоқдаги бошқа болалар ҳам тўпланишгандаги ўйинларини кўриб теримга сиғмай кетаман. Болалар мени ҳечам қийнашмайди, деб онасини ишонтиргунча хуноб бўлдим.

30 май

Яқинда сенга рассомлик ҳақида айтган гапларим, шубҳасиз, шеърятга ҳам тегишлидир. Бунда энг мухими, керакли нарсани англай билиш ва оз сўзда кўп нарсани

ифодалашга эришишдир. Бугун шундай бир манзарани
томоша килдимки, агар уни асли холича тасвирласа,
дунёдаги энг гўзал идиллия¹ юзага келади. Аммо бу срда
поэзия, идиллия, манзаранинг нима кераги бор? Табиат-
нинг бирор кўринишини тасвирламоқчи бўлсак, албатта
унга бирор нарсани тиркаш шартми?

Агар бундай мукаддимадан кейин қандайдир кўта-
рички руҳдаги бирор нарса кутаётган бўлсанг, яна қат-
тиқ алданасан; бундай тўлқинланишимнинг сабабчиси
бир деҳқон йигитча, холос. Мен одатимдек ёмон ҳикоя
қиламан, сен эса ҳар галгидек, мени муболаға қиляпти,
деб ўйлайсан. Бу ажойиботларнинг макони – Валдгейм
ва яна ўша Валдгеймдир.

Аргувон дарахтлари остига бир тўда одамлар қахва
ичгани тўпланишган. Улар дидимга унчалик мос келма-
ганликларидан у-бу важ-карсон кўрсатиб улардан ўзимни
чеккага тортдим.

Бир деҳқон йигити кўшни уйдан чиқди-да, мен
яқиндагина суратини чизган омочнинг каеринидир туза-
тишга киришди. Йигитча кўринишидан менга ёқиб қолди,
уни гапга сола бошладим, ҳол-аҳволини сўрадим; биз у
билан тезда танишиб олдик, ҳатто сирдош ҳам бўлиб
қолдик, ҳамиша шу тахлит кишилар менга жуда тез
ёқиб қолишади. У бир бева аёлникида хизмат қилишини
ва у аёл билан муносабатлари яхши эканлигини айтиб
берди. Ўша аёл ҳақида шунчалик кўп нарса гапирдики,
уни шу қадар таърифладик, йигитчанинг аёлга бутун
борлиги-ла содиқлигини англадим. Гапларига қараганда,
аёл айтарли ёш эмас, биринчи эридан оғзи куйган, на-
тижада у ортик турмушга чиқишни истамайди, йигитча-
нинг ҳикоясидан шу нарса яққол сезилдики, унинг учун
гўзалликда, ёқимлилиқда бу аёлдан ўтадигани оламда
йўқ. Жувоннинг розилиги бўлса бас, кўз очиб кўрган
эрининг қилғилиқларини аёл хотирасидан ўчиришга бу йи-

¹ Идиллия – табиат кучоғидаги, осойишта ҳаётни тас-
вирлайдиган шеърый асар. (Тарж.)

From the heart of the poet

тиғ қодир ва жон деб аёлнинг жуфти ҳалоли бўлишни
истайди, лекин ундаги ҳис-туйғулар, муҳаббат ва садока-
тининг нақадар самимийлигини сенга исботлаб бериш
учун дил розлариши сўзма-сўз такрорлашим лозим бўла-
ди. Ҳа, унинг жозибадор чехраси, мусиқий овози ва кўз-
ларидаги ажиб ёлқинни айнан ифодалай билиш учун
буюк шоир истасьдоди ҳам ожизлик қилади. Йўқ, унинг
бутун вужудида акс этган шикикли хеч қандай сўз билан
изҳор этиб бўлмайди; менинг ёзганларим эса бир-бирига
ковушмайди. Аёлга бўлган муносабагини ногўғри тушу-
нишим ва аёлнинг хатти-ҳаракатидаги софликка шубҳа
билан қарашим мумкин, деган фикрдан йигитчанинг ха-
вотирланиши менга беҳад таъсир этди. Аёлнинг қиёфаси
ёшлик латофатидан маҳрум бўлса-да, йигит учун бари-
бир жозибали туйилувчи кўриниши ҳақида тўлиб-тошиб
гапиришини фақат менгина юракдан ҳис эта олишим
мумкин. Бунчалар қайноқ меҳр-муҳаббат ва эҳгиресли
интилишни мана шундай соф ҳолда сира-сира кўрмаган,
ҳа, рост айтяпман, ҳатто тасаввур ҳам қилмаган эдим.
Ундаги баодоблик ва самимиятни эслаганда ич-ичимдан
ҳаяжонга келишимга, мана шундай биллурдек севги рам-
зи ҳамма жойда ортимдан эргашиб юриши, ўзим эса
унинг алангасида куйиб, кул бўлишимга олдингда иқдор
бўлсам, мени койима.

Ўша аёлни тезроқ кўришга ҳаракат қиламан, йўқ,
бундоқ ўйлаб қарасам, яхшиси кўрмаганим маъқулроқ.
Уни ошиғининг кўзи билан кузатганим афзал, балки у
менинг кўзларимга ҳозир тасаввур қилаётганимдек бўлиб
кўринмас; ажойиб тасаввурни бузиб нима қиламан?

16 июнь

Сенга нима сабабдан ёзмаётганимни сўрабсан. Шунинг
ҳам билмайсанми? Яна олим эмиш! Соғ-саломат эканли-
гимни ўзинг фаҳмлашинг керак эди, яъни... қисқаси, би-
ров билан танишганлигим қалбимда туғён кўтармоқда...
Билмадим... нима бўляпти ўзи.

Дунёдаги энг зебо кизлардан бири билан кай тахлит танишганимни сенга батафсил ҳикоя қилиб бериш қўлимдан келмаса керак. Шундай мамнун ва бахтлиманки, буни ифодалашга қаламим ожиз.

Фаришта!... Ҳа!... Ҳа. Дарвоқе, ўз севгилисини ҳар ким ҳам шундай деб атайди, тўғрими? Ундаги бекамикўстликни ва унинг нега шундайлигини сенга айтиб беришдан ожизман, хуллас, у бутун ўй-хаёлимни ром этган.

Самимияту зукколик, софдиллик ва қатъиятлик, руҳий сокинлик ва эпчиллик шу қадар ҳам уйғунлашиб кетадими?

Ёзаётганларимнинг ҳаммаси, унга хос бўлган бирор-та фазилатни ифодалаб беролмайдиган беҳуда ва мавҳум сафсаталардир. Бошқа пайт... йўқ, бошқа пайт эмас, ҳозирнинг ўзидаёқ ҳаммасини сенга айтиб бермоқчиман. Агар ҳозир айтмасам, бошқа вақт бунинг уддасидан мутлақо чиқолмасам керак. Ўзингдан қолар гап йўқ, ёза бошлаганимдан буён менда уч бор қўлимдаги ручкани қўйиб, отни эгарлатсам-да, ўша ёққа йўртиб кетсам, деган фикр туғилди. Лекин бормаيمان, деб эрталабдапоқ аҳд қилганимга қарамай, барибир, ҳар дақиқада дераза олдига бориб, қуёш ботишини сабрсизлик билан кузата бошлайман.

Аммо тоқатим тоқ бўлиб кетди-да, унинг хузурига отландим...

Вилҳелм, яна кулбамдаман, энди бутерброд билан кечлик қилиб, сенга мактуб битяпман. Упи ёкимтой ва тетик болақайлар – саккизта ука-сингиллари даврасида кўриш мени беҳад тўлқинлантириб юборади...

Агар шу тахлит давом этаверсам, охиригача ҳам бирор нарсани илғаб олишинг амри маҳол. Қулоқ сол, воқеани ипидан-игнасигача баён қилиб беришга ҳаракат қиламан.

Яқинда сенга амтман С... билан танишганимни ва у мени манзилгоҳига ёки тўғрироғи, кичик ҳокимлигига гап-риф буюришга таклиф этганини ёзган эдим. Мен бу

ташрифни кейинга сургандим, агар бир тасодиф сабаб бўлиб, бу кимсасиз жойда яширинган оханрабодан хабар тошмаганимда, балки у ерга сира бормаган бўлардим.

Ёшларимиз шаҳар ташқарисида базм ташкил қилишди, мен ҳам унда бажонидил иштирок этдим. Шу ерлик яхшигина, истараси иссиқ, умуман олганда, унча кўзга ташланмайдиган бир кизни балга боришга таклиф қилдим. Келинувга кўра, мен шу киз ва унинг жиянини фойтунда базм бўлаётган жойга элтишим, йўл-йўлакай Шарлотта С... ни ҳам олиб ўтишим лозим эди. Биз ҳайдалган кенг дала бўйлаб овчилар саройига яқинлашарканмиз:

– Ҳозир гўзал бир киз билан танишасиз, – деди ҳамроҳим.

– Эҳтиёт бўлинг, тагин севиб қолманг! – қўшиб қўйдим жияни.

– Нега энди? – сўралдим мен.

– У олижаноб бир кишига унаштириб қўйилган, – деди у, – ҳозир у киши бу ерда эмас, отаси вафот этгач, ишлариши тартибга келтириш ва тузукроқ мансабга ўрнашиш учун кетган.

Бу гапларга даярли аҳамият бермадим.

Биз дарвоза олдида тўхтаганимизда куёш ҳали тоғ ортига яшириниб улгурмаган эди. Ҳаво анча дим, уфқда оч кўнғир тусдаги йирик булутлар тўпланаётганидан момақалдироқ бўлмаса эди, деб хонимлар ташвишланишарди. Ўзим ҳам базм бузилишидан хавотирланаётган бўлсам-да, ёлғондакам илмий далиллар билан уларнинг кўркувини босишга уринардим.

Мен фойтундан тушдим, дарвозани очган хизматкор киз, мадемуазель Лотхен тайёр бўлгунича бирпасгина кутиб туришимизни илтимос қилди. Ҳовлидан ўтиб, шинамгина уйга яқинлашдим ва зинапоялардан кўтарилиб эшик остонасига қадам қўйганимда, кўз ўнгимда аввал ҳам кўришга муяссар бўлганим гоёгда жозибадор бир манзара намоён бўлди.

Дахлизда икки ёшдан ўн бир ёшгача бўлган олти бола сарвкомат, ўрта бўйли, енги ва кўкрагига пушти

ранг бант кадалган одмигина оқ кўйлак кийган қиз ат-рофида гирдиканалак бўлишарди: у кўлидаги қора нондан укаларининг ҳар бирига ёши ва иштаҳаларига қараб шундай меҳрибонлик билан бўлиб берардики, опаси нонни кесиб бўлгунча болалар жажжи кўлчаларини юкорига чўзиб, унга миннатдорлик билдиришар, ўз улушини олганидан қувонганча сакраб-сакраб, баъзи ювошроқлари эса аста-секин юриб, нотаниш одамларни ва ўзларининг Лотталари миниб кетадиган фойтунни томоша қилиш учун дарвоза томон кетишарди.

– Узр, Сизни овора қилиб, хонимларни қуттириб қўйдим, – деди у, – ўзим йўқлигимда бажариладиган айрим топшириқларни бериш, кийиниш билан бўлиб, болаларни овқатлантиришни унутибман, улар мендан бошқа кимни кўлидан нон олишни истамайдилар.

Мен унга бир нима деб мулозамат қилдим, ўзим эса унинг қомаги, товуши, ўзини тутишидан лол эдим. У кўлқопи ва елшиғичини олиб чиққани кўшни хонага югуриб кириб кетганида, погахоний ҳодисадан ўзимга келишга аранг улгурдим. Болалар бир четда мени зимдан кузатиб туришарди, уларнинг энг кичиги – ёқимтойгина болага яқинлашдим. У энди четланмоқчи бўлган ҳам эдики, ичкаридан Лотта чиқиб келди ва:

– Луи, амакингга кўлингни бер! – деди.

Бола шу захоти унинг айтганини қилди, мен ўзимни гуголмадим ва бурни оқиб турганига қарамасдан унинг юзидан ўпиб олдим.

– „Амакингга“ дейсизми? – сўрадим қизга кўлимни узатарканман. – мени ўзингизга қариндош бўлишга лойиқ, деб ҳисоблайсизми?

– Эҳ-хе, бизнинг қариндошларимиз жуда кўп, – деди у шўх табассум билан. – Сизни улардан кам деб ўйламайман...

У кетаётган ўн бир ёшлардаги энг катта синглиси Софига болаларга албатта эҳтиёт бўлишни ва сайрдан қайганида отасига салом айтишни тайинлади. Кичкинтойларга эса худди ўзи бўлган пайтлардагидек Софи-

нинг сўзидан чиқмасликни буюрди, ҳаммалари унга астойдил ваъда беришди. Факатгина сарғиш сочли, олти ёшлардаги маҳмадона кизча эътироз билдирди:

– Йўк, Лотхен, барибир эмас, биз сени кўпроқ яхши кўрамыз.

Болаларнинг иккита каттароғи фойтуннинг орқасига чиқиб олишди ва менинг илтимосим билан Лотта уларга агар ўзаро урушмасликка ҳамда маҳкам ушлаб ўтиришга сўз беришса, ўрмонгача миниб боришга ижозат берди.

Биз ҳали жойлашиб, хонимлар саломлашиб, бир-бирларининг кийимларини, шляпаларини, айниқса, базмга келадиганларни батафсил муҳокама қилиб ҳам улгурмаган эдиларки, хийла жойга бориб қолибмиз, шунда Лотта кучерни тўхтатиб, укаларини фойтундан туширди, хайрлашиш олдидан иккаласи ҳам опасининг қўлини ўпишди – катгаси ўн беш ёшли болаларга хос назокат билан, кичиги эса анча шошқалоқлик билан ўпди. Лотта укаларига яна бир марта салом айтиб қўйишни тайинлади ва биз жўнаб кетдик.

Ҳамроҳимнинг жияни Лоттадан яқинда ўзи юборган китобни ўқиган-ўқимаганини сўради.

– Йўк, – жавоб берди Лотта, – у менга ёқмади, қайтиб ола қолинг. Аввалгиси ҳам шунақа эди.

Буларнинг қанақа китоб эканлигини сўраб, унинг жавобидан хайратда қолдим...¹

Унинг мулоҳазаларида ўзига хос мустақиллик, ҳар бир сўзида жозиба, латофатли чехрасида руҳий кўтаринкилик равшан сезилиб турарди, чунки мен уни тушунаётганлигим унга аён эди.

– Ёшлигимда, айниқса, роман ўқишни яхши кўрардим, – деди у, – якшанба кунлари бир бурчакка ўтириб

¹ Бирорта қизнинг ёки бирорта ёш, енгилтак йигитнинг хулосаси деярли ҳеч бир ёзувчи учун аҳамиятли бўлмасда, салгина бўлса ҳам ранжишга сабаб туғилмасин учун хатнинг шу жойини қисқартиришни лозим топамиз. (Муаллиф изоҳи.)

олиб, қандайдир мисс Женни¹ кувончи ва изтиробларига шерик бўлиш менга нечоғлик хузур бахш этганлигига биргина Худонинг ўзи шоҳид. Очигини айтсам, шу одат мени хануз тарк этмаган. Бирок камдан-кам ҳолларда, шунда ҳам дидимга жуда мос келсагина бирор китобни қўлга оламан. Мени шундай ёзувчи мафгун киладики, токи унинг асарларида ўз дунёмни ва атрофимда кечаётганга ўхшаш воқеаларни кўра олай, ҳикоялари мени ўз уйимдаги ҳаётимдек тўлқинлантирсин ва ҳаяжонга солсин. Бу ҳаёт жаннатмисол бўлмаса-да, ҳар қалай мен учун бениҳоя хузур-ҳаловат манбаидир.

Бу сўзлардан кейин ўз қалб туғёнимни яширишга интилардим. Бу ҳол у қадар узоқ чўзилмади, чунки Лотта гап орасида „Векфилд руҳонийси“², ... ҳақида³ очикдан-очик гапирганида чидаб туролмадим ва кўнглимдан нима кечган бўлса, ҳаммасини тўкиб солдим. Лотта бошқаларга сўз қотгандан кейингина, уларнинг ҳаммаси гўё бизнинг сўзларимизни эшитмагандек парвойи фалак ўтирганларини сездим. Ҳамроҳимнинг жияни менга бир печа марта масҳараомуз бурнини жийириб қаради, бу мен учун аҳамиятсиз эди.

Сухбатнинг давоми рақс тушишнинг гашти ҳақида борди.

– Бундай эҳтиросни қораласалар ҳам майли, – деди Лотта, – лекин рақс тушишни ҳамма нарсадан устун кўйишимни яширмайман. Агар бирор нарсадан кайфиятим бузилса, сози бузуқ роялимда контрдансни данғиллатсам бас, ҳаммаси бир зумда ўтади-кетади.

¹ Мисс Женни – немис ёзувчиси Гербеснинг „Мисс Фанни Вилкес тарихи“ китобининг қаҳрамони (1766). (Тарж.)

² „Векфилд руҳонийси“ – инглиз ёзувчиси Оливер Голдсмит асари (1766). (Тарж.)

³ Бу ерда ҳам бир неча ватандош ёзувчиларнинг номлари тушириб қолдирилди. Лотта мақтаган одам, албатта, китобнинг шу жойини ўқиса, ўзи сезади, бошқаларга буни онлишнинг аҳамияти йўқ. (Муаллиф изоҳи.)

Суҳбат давомида унинг тим кора кўзларига шу қадар ҳавас билан тикилдимки! Унинг роҳатбахш лаблари, тиниқ ва хушрўй чеҳраси бутун борлиғимни шу қадар ўзига ром этган эдики! Гапларининг чуқур мазмунига маҳлиё бўлиб, гоҳо унинг сўзларини айнан эшитмасдим!.. Бу ҳолатимши аниқ тасаввур қила оларсан, негаки, сен мени яхши биласан. Хуллас, базм бўладиган уй олдида тўхтаганимизда, фойгундан худди туш кўраётган одамдек тушдим ва кечки қоронғилик чўкаётган дала-ларга тикилганча шу қадар хаёл дарёсига ботибманки, ҳатто ён-ёруғ залдан эшитилаётган куй ҳам қулоғимга кирмасди.

Лотта ва ҳамроҳим жиянининг рақсадаги жуфтлари Аудран ва қандайдир Н... Н... (исмларнинг барчаси ёдда қолармиди!) исмли икки жаноб бизни фойтун ёнида кутиб олиб, ўз хонимларини қўлтиклаб олишди, мен ҳам ўзимникини юқорига бошладим.

Биз менуэт¹га тушиб, чир айланишардик, бир хонимни кўйиб, иккинчисини таклиф қилардим, аксига олгандек энг уқувсизлари ўйинни бас қилишга ва миннатдорлик билдиришга шошилишмасди. Лотта ўз ҳамроҳи билан инглизча рақсга туша бошлади. Унинг биз билан бир даврада айланиши мен учун қанчалик гаштли бўлганини тасаввур қила оларсан! Уни рақс тушаётганда томоша қилсан! Бутун фикри-зикри билан ўйинга берилиб кетади, барча ҳаракатлари шу қадар эркин, бежирим, шу қадар табиийки, гўё рақс учун у бутун оламдан воз кечган, шундан бошқа нарсани ҳис этмаётгандек туйиларди.

Мен уни иккинчи контрдансга таклиф қилдим; у учинчисига тушишга ваъда берди ва немисча вальсни жуда-жуда яхши кўришини ниҳоятда очик кўнгиллик билан изҳор қилди.

¹ Французча менуэт, инглизча рақс, (контрданс – оммавий ўйин), немисча вальс – ўша даврда кенг расм бўлган рақелар. (Тарж.)

— Бизда шу нарса одат бўлганки, — давом этди у, — ҳар бир жуфт немисча вальсга бирга тушиши керак. Лекин менинг ҳамроҳим вальсга жуда ёмон тушади, агар мен уни бу азобдан кутқазсам, у мендан миннатдор бўлади. Сизнинг хонимингиз ҳам уста эмас, бунинг устига вальсга тушишни ёқтирмайди. Сиз вальсга яхши тушаркансиз, мен буни инглизча ракс пайти сездим. Агар немисча вальсга мен билан тушишни истасангиз, менинг ҳамроҳимдан бориб рухсат сўранг, мен эса сизнинг хонимингиздан рухсат олай.

Мен рози бўлдим, шу орада унинг ҳамроҳи менинг ҳамроҳимни зериктирмай туради, деган қарорга келдик.

Ўйин бошланди ва биз бир зум турли хилда бири-бирига чирмашган кўлларга завқ билан тикилиб қолдик. У шу қадар жозибали, енгил айланардики! Ҳамма жуфтлар вальсга айлана бошлаганда давра алғов-далғов бўлиб кетди, чунки ҳамма ҳам яхши айлана олмайди-да. Бошқаларнинг роса хумордан чиқишларини сабр қилиб кутдик, ниҳоят, энг укувсизлари даврани бўшатгач, яна бошқа бир жуфт — Одрани ва унинг ҳамроҳи билан биргаликда тушиб кўнгилдагидек ўйнадик. Мен ҳеч қачон бунчалик енгил айланмаган эдим. Ўзлимни ҳис этмасдим. Ўз кўлингизда энг дилбар вужудни тутиб, борлиқни унутганча, у билан парвонадек айланиш ва... иқроп бўлайки, Вильгельм, мен севган ёки менга унаштирилган қизнинг бирорта бошқа киши билан бирга вальсга тушишига зинҳор йўл кўймайман, дея хаёлан қасамёд қилдим. Албатта, сен мени тушунасан!

Бироз нафасни ростлаб олиш учун зал бўйлаб у ёқ-бу ёққа юрдик. Кейин у ўтирди, мен зўр-базўр тошиб келган апельсинларни еб, анча дадиллашдик. Лотганинг ҳурмат юзасидан андишасиз кўшнисига апельсиндан кетма-кет бўлиб беришидан юрагимга пичок санчилгандек бўларди.

Инглизча рақсга учинчи марта тушганимизда, биз қаторда иккинчи ўринда эдик. Унинг кўлларини тасвириллаб бўлмас роҳат билан тутиб, энг самимий ва беғубор ҳис-туйғулар ёғилиб турган кўзларига тикилганим ҳолда

раҳода қатор бўйлаб айланарканмиз, бундан олдинроқ ҳам чехрасидан кексаларга хос ёқимли бир ифода билан диққатимни ўзига тортган аёлга ёндашдик. У Лоттага кулимсираб қаради-да, бармоғи билан пўписа қилган бўлди ва ёнимиздан ўтаётиб икки марта маънодор қилиб Альберт исмини такрорлади.

– Агар малол келмаса, Альбертнинг кимлигини айтолмайсизми? – сўрадим мен Лоттадан.

У энди жавоб беришга шайланган ҳам эди, саккиз кишилик қатор яшаш учун ажралишимизга тўғри келиб қолди, биз ўйинда қайта дуч келганимизда унинг чехраси ўйчан тус олганини сездим.

– Сиздан яшириб ҳам нима қилдим? – деди у променада¹ учун менга қўлини узатаркан, – Альберт олижаноб бир одам, мен унга унаштириб қўйилганман.

Бу янгилик эмасди (хонимлар йўлда бу ҳақда менга гапиришган эди), бироқ ҳозир янгиликдек туйилди, чунки бу гап менга бирпасда яқин бўлиб қолган Лоттага тегишли, деган фикрга кўниқолмасдим. Хуллас, ўзимни йўқотиб қўйдим, жуфтларни аралаштириб юбордим, натижада ўйиндаги тартиб мутлақо бузилиб кетди. Лоттанинг хушёрлиги ва чакқонлиги туфайлигина ўйинда қайтадан тартиб ўрнатилди.

Анчадан буён уфқда яраклаётган чакмоқ ўйин тамом бўлмасданок, янада кучая бошлади, мен уни шуъла деб бошқаларни ишонтирмақчи бўлардим. Момақалдиरोқ мусиқа овозини босиб кетди. Учта хоним қатордан чиқиб кетди, ҳамроҳлари уларга эргашишди; ҳамма аралаш-қуралаш бўлиб кетди, мусиқа ҳам тинди. Агар бахтсизлик ёки бирор кўнгилсиз воқеа хурсандчилик пайтида юз берса, у янада кучлироқ таъсир этиши табиий, чунки биринчидан, бундай пайтларда карама-қаршиликни, айниса, кўпроқ хис этамиз, иккинчидан, ҳисларимиз янада ўткирлашган бўлади ва дарҳол туйғуларга берилиб

¹ **Променада** бундай ўйин иштирокчилари қўл ушлашиб, марш садоси остида зал бўйлаб оддий қадам ташлаб юрадилар. (Тарж.)

кетамиз. Баъзи аёлларнинг бемаъни қилиқларига сабаб қилиб шуларни кўрсатишимиз мумкин. Энг ақллиси деразага орқасини ўгиргани холда бурчакка ўтириб, кулоқларини маҳкам беркитиб олди. Бошқаси унинг олдида чўкка тушиб, бошини биринчисининг кўйлагига яширди. Учинчиси орқасига суқилиб, синглисини бағрига босганича, кўз ёши тўкарди. Бир нечтаси уйга жўнаб қолди; бошқалари ўзларини йўқотиб қўйишганди. Худо шаънига маъсум аламдийдаларнинг лабларидан отилиб чиқаётган аянчли ёлворишларни гўёки тутиб қолишга уринган ёш, шўх йигитларимизнинг кўполликларини тийиб қўйишга уларда дадиллик стишмасди.

Эркакларнинг баъзилари тинчгина чекиб олиш учун настига тушиб кетишди; бошқа меҳмонлар эса дарчали деразасига парда тутилган хонага ўтишга ундаган ҳовли бекасининг илтифотини жон деб қабул қилишди. У ерга тўнланиб улгурмасимизданок, Лотта стулларни доира шаклида териб чиқа бошлади ва ҳамма ўтиргач, бирор ўйин бошлашни таклиф қилди.

Баъзиларнинг яхшироқ фант умидида тамшаниб бўйинларини чўзишаётганини кўрдим.

— Санаш ўйнаймиз, — деди у, — диққат! Мен давра бўйлаб ўнгдан чапга қараб айланаман, сизлар эса навбати билан кетма-кет санайсизлар; жуда тез санаш керак, борди-ю бирор киши тутулиб қолса ёки адашса, бир шапалоқ сйди, шу тарзда минггача санаймиз.

Ўйин анча қизиқ кўринарди. У қўлини юқори кўтариб давра бўйлаб айлана бошлади. Биринчи киши „бир“ деди, унинг қўшниси „икки“, учинчиси „уч“ деди ва хоказо. У борган сари жадалроқ юра бошлади; биттаси адашиб қолди — шап! — бир шапалоқ! — кулгидан иккинчиси адашди — шап! — иккинчи шапалоқ. Лотта бўлса, яна ҳам тез айланарди. Мен икки шапалоқ едим ва у мени бошқаларга нисбатан каттиқроқ урганини ички бир қувонч билан ҳис қилдим. Санаш минггача етмасдан ўйин умумий кулги ва қий-чув билан тугади. Ҳар ким ўз таниши билан тўда-тўда бўлиб ажралиб кетди, момақалдироқ босилди. Лотта ортидан залга кирдим.

— Шапалоқ ейиш билан овора бўлиб дунёдаги ҳамма нарсани, ёмғирни ҳам унутишди, — деди у йўлакай.

Бунга жавобан ҳеч нарса деёлмадим.

— Ҳаммадан кўпроқ ўзим кўрқувдим, — давом этди у, — бошқаларни руҳлантириш учун ўзимни дадил тутдим, карасам, ўзим ҳам руҳланиб кетибман.

Дераза олдига бордик. Қаердадир момақалдирок гулдуралди, хузурбахш ёмғир томчилар, руҳни жонлантирувчи бўйга тўла илиқ хаво уфурарди. Лотта дераза тоқчасига тирсаги билан суянганча атрофни кузатарди, у аввал осмонга, сўнгга менга қаради, кўзлари жикка ёш эди; кўлини менинг кўлим устига қўйди-да: „Клошток!“¹ деди. Шу заҳоти Лоттанинг хаёлига келган машҳур касидани эсладим ва шу сўз билан уйғотган ҳистуйғулар денгизига гарқ бўлдим. Ўзимни тутаолмадим, кўзларимда қувонч ёшлари билан энгашидим-да, кўлини ўпдим. Яна кўзларига тикилдим... Олижаноб инсон! Сенга бу кўзлардаги илоҳий ёлқинни кўришни, менга эса кишини таҳкирловчи оғизлардан умрбод сенинг номингни эшитмасликни насиб этсин.

19 июнь

Ўтган дафъа ҳикоямнинг касрида тўхтаб қолганимни эслаёлмайман. Уйқуга чўзилганимда тун соат икки эди. Факат шу нарса ёдимда, холос. Агар ўшанда ёзиш ўрнига ган сотганимда эди, балки сени тонг отгунча ушлаб ўтирган бўлармидим.

Балдан қайтишда нималар бўлганини ҳали сенга айтиб берганим йўқ, мана бугун ҳам бунга қўл тегмайди.

Қуёш уфқдан бош кўтараётган пайт эди. Ёмғирла чўмилган ўрмон ва яшнаган дала атрофимизни қуршаган. Ҳамроҳларимиз мудрашарди.

¹ Клошток (1724–1803) — Гётенинг ёшлик йилларида анча машҳур бўлган олмон шоири. Унинг „Баҳор байрами“ касидасига ишора қилиняпти. (Гарж.)

– Сиз ҳам шулардан ўрнак олмайсизми? – сўради у мендан, – тортинманг, – қўшиб қўйди яна.

– Бу кўзлар чарақлаб турар экан, мени уйқу элитолмайди, – дедим кўзларига каттик тикиларканман.

Биз уларнинг дарвозаларига стгунча сергак келдик, хизматкор қиз дарвозани сскин очди ва Лотганинг саволларига жавобан отаси ҳамда укаларининг саломатликларини, ҳозир ҳаммаларининг уйқуда эканликларини маълум қилди. Хайрлашарканмиз, ундан ўша кунпёқ тагин кўришишга ижозат сўрадим, у розилик билдирди ва мен келдим. Қуён, ой ва юлдузлар аввалгидек ўз йўлларида айланаётган бўлишлари мумкин, бироқ мен, шундан буён қачон тун, қачон кундуз эканлигини – умуман атрофимдаги ҳеч нарсани пайқайман...

21 июнь

Мен, Тангри севган бандаларигагина раво кўрадиган бахтли кунларни кечиряпман; нима бўлганда ҳам дунё кувончларини, шунда ҳам асл маънодаги кувончларни тоғмадим, деб айтишга ҳақким йўқ... Сен Валдгеймни кўз олдинга келтирарсан; деярли бутун куним шу ерда ўтади, бу ердан Лотга ёнигача ярим соатлик йўл. Унинг ҳузурида мен ўзлимни ва инсон учун ато этилган бугун бахтни ҳис этаман.

Мен Валдгеймни сайлгоҳликка ташлаганимда, уни само бағрига шунчалик яқин, деб ўйламаганим! Узок сайр қилган пайтларимда, ҳамма орзуларим макони бўлган овчилар саройини гоҳ чўққидан, гоҳ дарё бўйидаги текисликдан туриб юз марталаб кузатгандирман!

Қимматли Вильгельм! Инсонда дунёни кезиш, янги кашфиётлар қилиш ва кенг бўшлиқлар оғушига интилиш истаги нақадар кучли-я! Шу ҳақда кўп ўйга толаман. Аммо шу билан бирга, бизда ўзимизни ихтиёрий чегаралашга томон ички бир интилиш ҳисси яшайдик, атрофимиздаги нарсаларнинг ҳеч бирига парво қилмай бир маромда кун кечираверишни афзал кўраимиз.

Нақадар ажойиб: бу ерга келиб тепаликдан кўркам водийни кузата бошлаганим ҳамано, бутун борлиқ мени ўзига тортади... Хув ана кичкина ўрмон!.. Қани энди унинг орасига шўнғиб кетсанг!.. Ана у ерда эса тоғ чўққиси! Қани ўша чўққидан туриб поёнсиз ўлкани томоша қилсанг!.. Бир-бирига улашиб кетган тепаликлар ва сирли водийлар. О, кошкийди уларнинг ичида йўқолиб кетсанг!.. Мен ўша ёққа қараб шошиламан ва излаганимни тополмай ортга қайтаман. О, бу чексизликлар ҳам худди келажакдек йироқдир!.. Кўз олдимизни интихосиз туманли бўшлиқлар коплаган, бизнинг туйғуларимиз ҳам шу бўшлиқда худди назаримиздек йўқолиб кетади. Биз унга томон интиламиз. Ох! Юрагимизни энг буюк, энг тотли ҳислар лаззатига қондиришга қанчалик ташнамиз-а! Истикболга интилиб, кўзланган мақсадга еганимизда-чи, хайҳот! Ҳаммаси тағин ўша эски ҳолига қайтаверади, биз бўлсак, яна ўша ожизлигимиз, чегараланганлигимизча қолаверамиз, қалбларимиз эса кўз илғамас бир роҳатни кўмсайди.

Шунга ўхшаш, толмас дарбадар ҳам охир-оқибат ўз ватанини кўмсайди ва ўз кулбасида, умр йўлдоши кўксига бош қўйиб, фарзандлари даврасида, уларни боқиш ташвишида, бутун Ер юзидан излаб тополмаган роҳат-фароғатни топади.

Эрта тонгдан қуёш билан бирга туриб Валдгеймга жўнайман, Ошхона боғидан ўзим учун шакарли нўхатлар тераман-да, ўтириб олиб уларни тозалайман ва шу орада Гомерни ҳам ўқийман. Ўз кулбамга келиб қозонда ёғ доғлаб, нўхатларни сувга солиб, оловга қўйган пайтларимда Пенелопа¹нинг доворак хушторлари, хўкиз ва чўққаларни қай тарзда сўйганлари, ичларини тозалаб қовурганларини айнан кўз олдимга келтираман. Патриархал турмушга хос белгиларни кундалик шахсий ҳаётимга осонгина сингдириш мумкинлигидан ўзга ҳеч нарса менга бунчалик тинчлик ва осудалик бахш этолмайди.

¹ Пенелопа – Гомер „Одиссея“сининг қаҳрамони. (Тарж.)

Ўз меҳнати билан ўстирган бир бош карамни стол устига келтириб қўйган одамнинг беғубор қувончини қалбан ҳис этиш менга нақадар ҳузур бағишлайди. Бунда нафақат карамнинг ўзини, балки у экилган беғубор тонг ва серкуёш кунни, у суғорилган файзли окшомларни ҳамда экинининг барк уриб ўсаётганини кўриб севинчга тўлган кунларини – ҳамма-ҳаммасини бир зум эслаб завқланади.

29 июнь

Ўтган куни шаҳардан амтманниқига табиб келди, шу пайтда мен ерда – Лоттанинг укалари орасида ўтирдим: бири менга осилиб олар, иккинчиси тортқилар, мен эса уларни китиклардим ва ҳаммамиз овозимизнинг борича хаҳолаб кулишардик. Суҳбат давомида енгиларидаги бурмаларини тинимсиз тортқилаб ўтирувчи ақиданараст вайсақи ҳисобланган табиб, назаримда, менинг қилиқларимни маданиятли одамга ҳос эмас, деб ҳисоблади, буни очик айтмаса-да, юзидан яккол билиниб турарди. Аммо мен буни парвойимга ҳам келтирмадим, роса оқилона сафсата сотишга қўйиб бериб, болаларнинг бузиб ташлаган қоғоз уйчаларини қайтадан куриб ўтиравардим. Шундан кейин у шаҳар айланишга кетди: амтманнинг болалари ёмон тарбияланган, Вертер уларни яна ҳам талтайтириб юборган, деб гап тарқатибди.

Ҳа, дўстим Вильгельм, дунёда қалбимга энг яқини болалардир. Уларни кузатар эканман, кичкина вужудда вақти билан унга зарур бўладиган бутун куч ва фазилатларнинг куртак ёзаётганини сезаман; ўжарлигида келгу-сидаги катъийлик ва саботлилик, шўхлигида эса келажакдаги хушфёъллик, турмушдаги хавф-хатарларни енгиб ўтиш қобилияти ва бошқа хусусиятлар шу қадар яхлит ва шу қадар беғараз ҳолда кўзга ташланадики! Шунда инсоният Мураббийсининг олтинга тенг сўзлариши қайта-қайта такрорлайман: „Агар ўзингиз болага айланмасангиз, унинг қалбига йўл тополмайсиз!“

Айни ўзимизга ўхшаган, ўртак олишимиз лозим бўлганлари билан-чи, кадрли дўстим, худди бизга қарам кишилардек муомала қиламиз. Гўё улар ўз эркига эга бўлмасликлари лозим!.. Ахир бизнинг ҳам ўз эркимиз бор-ку! Бунақа устунликни ким ўйлаб топди?.. Биз катароқ ва мулоҳазалироқ бўлганлигимиз туфайли шундайми? Марҳаматли Танграм, сен кўкдан туриб фақатгина катта-кичик болаларнигина кўрасан холос; шуларнинг қай бири сенга кўпроқ қувончли бўлса, буни ўғлинг¹ аллақачон маълум қилган. Одамлар унга ишонадилар, аммо амал қилмайдилар (бу ҳам эски гап!) ва болаларига ўз билганларича тарбия берадилар... Хайр, Вильгельм! Шунча сафсага сотганим ҳам етар.

1 июль

Лотганинг бирор беморга қанчалик руҳ бағишлай олишини ўз шўрлик қалбим мисолида ҳис қиламан. Ўлим тўшагида адо бўлаётган ҳар қандай хаста кишидан кўра, менинг қалбим кўпроқ азоб чекади. У бир неча кун шаҳарда, бир мухтарам аёл ёнида бўлади. Шифокорларнинг фикрича, бу аёлнинг ўнгланиши даргумон ва умрининг охириги лаҳзаларида Лотгани ўз ёнида бўлишини хоҳлаганмиш. Ўтган ҳафта Лотта билан Ш... қишлоғининг руҳонийсини кўргани бордик: қишлоқ тоғ ёнбағрида жойлашган, у ергача бир соатлик йўл. Биз соат тўртларда етиб бордик. Лотта катта синглисини бирга олиб келган эди. Иккита улкан ёнғок дарахти соя ташлаб турган руҳоний ҳовлисига кирганимизда истараси иссиқкина чол эшик олдида ўтирарди, Лотгани кўргач, гўёки жон киргандек, ҳатто ҳассасини ҳам унутиб, унга пешвоз чикмоқчи бўлди. Лотта югуриб бориб уни жойига ўтқизди ва ўзи ҳам ёнига ўтирди, отасидан илиқ салом топширди, чолнинг кексалигидаги овунчоғи бўлган исқиртгина кенжасини эркалатди. У чолни қандай

¹ Насронийларда ота ва ўғил Худо ҳақида тасаввур бор, бу ерда ана шу ўғил назарда тутилмоқда. (Тарж.)

юнатганини, кулоғи оғир бўлгани туфайли чол эшитсин
учун овозини кўтариброк гапиришини, ёш ва соғлом
оўлишларига қарамай тўсатдан қазо қилган кишилар,
Карлсбаднинг фойдаси ҳақида жоң куйдириб ҳикоя қи-
лишини, келгуси йил ёзда чолнинг ўша ёққа боришга
аҳд қилганини маъқуллашини, Лотта уни охирги марта
кўрганидагига нисбатан ҳозир анча тетик кўринишини
айтиб, чолга далда берганини ўз кўзинг билан кўрсанг
эди!

Бу орада мен руҳонийнинг хогинига ўз эҳтиромимни
ишхор қилдим. Чолнинг руҳи анча тетиклашди ва мен,
бизга бинойигина соя ташлаб турган ёнғоқ дарахтларини
мақташга улгурмасимданок, анча кийналиб бўлса ҳам,
уларнинг тарихини сўзлаб бера бошлади:

– Каттасини ким экканини билмаймиз, – деди у, –
биров у, биров бу руҳоний эккан, дейди. Хув анави кич-
кинаси хотиним билан тенг, октябрда эллик ёшга тўлади.
Отаси бу дарахтни эрталаб ўтқазган, ўша куни кечқурун
эса у туғилган. Мансаб жихатдан у менинг устозим эди.
У киши бу дарахтга қанчалик меҳр қўйганлигини сўз
ошлан ифодалаб бўлмайди; мен ҳам бунга ундан кам
иқлосмаңд эмасман. Бундан етти йил олдин юпун бир
талаба сифатида шу ҳовлига илк бор қадам қўйганимда
бўлажак қайлиғим мана шу дарахт остида нимадир тўкиб
ўтирарди.

Лотта унинг қизи каердалигини сўради. Айтишлари-
ча, у жаноб Шмидт билан яйловга, батрақлар ҳузурига
кетибди, чол эса ҳикоясида давом этди:

– Кекса руҳоний мени ҳам, қизини ҳам жуда яхши
кўрарди. Мен аввал унинг ёрдамчиси, кейин эса ўрин-
босари бўлдим.

Ҳикоя тугай деб қолганда боғдан жаноб Шмидт би-
лан руҳонийнинг қизи чиқиб келишди. У Лотта билан
несиқ кўришди, бу киз менга хийла ёққанини яширмай-
ман. Шундай шўх ва хушбичим қорамағиз қиз билан
қишлоқда вақт ўтказиш анча гаштли бўларди. Унинг
жазмани (жаноб Шмидт қизнинг жазмани эканлигини

Handwritten notes in the left margin of the page, including the name "А.М.Миф" and other illegible scribbles.

пайқаш кийин эмасди) камгап одам бўлиб, Лотта уни суҳбатга тортишга қанчалик уринмасин, барибир, у гапимизга аралашолмади. Кўнглимни хира қилган нарса, айниқса, шу бўлдики, ундаги бу хусусият фикр доирасининг торлигидан ҳам кўра, кўпроқ ўжарлик ва бадфеллик эди. Бахтга қарши бу хусусият кейинроқ такрор кўзга ташланди. Сайр пайтида Фредерика Лотта билан, гоҳида мен билан ёнма-ён юрганида унинг шусиз ҳам қорачадан келган юзи янада хиралашиб кетди. Шунда Лотта енгимдан тортиб, Фредерикага хаддан ташқари илтифот қилманг, дея оғохлантириб қўйди. Агар одамларнинг бир-бирларини руҳап эзишларини, айниқса, ёшлар ҳаётларининг гуллаган даврида ҳар қандай хурсандчиликлардан баҳраманд бўлиш ўрнига, арзимас гаплар учун қискагина қувончли дамларини йўқка чиқаришларини ва ўтган ишни қайтариб бўлмаслигини анча кеч тушуниб қолишларини кўрсам, беҳад эзилиб кетаман.

Бу воқса мени тинч қўймади. Кечкурун руҳоний ҳовлисига қайтгач, сут ичиб ўтирарканмиз, суҳбат мавзуси ҳаётдаги шодлик ва ғам-ғуссага кўчди. Мен ҳам пайтдан фойдаланиб кишилардаги ярамас хусусиятлар ҳақида ёниб сўзладим.

– Яхши кунлар оз, ёмон кўп, дея кўпинча зорланамиз, – сўз бошладим мен, – назаримда бу нотўғри. Агар бизга ҳар кун Тангри ато этган яхшилик истикболига самимий қалб билан чиқсак эдик, ёмонликка тўкнаш келганимизда уни енгиш осонроқ бўлур эди.

– Бироқ қалбимизга буйруқ беролмаймиз-да, – эътироз билдирди руҳонийнинг хотини, – вужудимизнинг ҳам ўзгача раёи бор! Агар кишининг кайфияти ёмон бўлса, у ҳеч қаердан ўзига жой тополмайди.

Мен унинг фикрига қўшилдим.

– Демак, унда бу ҳолни касаллик деб ҳисоблаб, керакли дори-дармонни топишимиз лозим, – деди.

– Мана бу маъқул гап, – гапга аралашди Лотта, – мен масалан, кўн нарса одамнинг ўзига боғлиқ, деб ўйлайман. Ўзимдан қиёс: агар бирор нарсадан таъбим хира

бўлса ёки зериксам, ўрнимдан ирғиб тураман-да, бирор куйни хиргойи килиб, боғда у ёқдан-бу ёкка юраман. Қарабсизки, бирпасда бинойидекман.

– Мен ҳам худди шуни айтмокчи эдим, – Лотгани кувватладим мен, – ёмон кайфият ҳам эринчокликка ўхшайди, хусусан, унинг бир кўрениши. Табиатан биз ҳаммамиз эринчокмиз, аммо буни енгилда ўзимизда куч топсак, ишимиз юришиб кетади; ўзимиз ҳам бундан роҳатланамиз. – Фредерика гапга диққат билан кулоқ соларди. Йигитча эса биз ўз-ўзимизга, айниқса, ҳис-туйғуларимизга ҳукмронлик қилолмаймиз, деб эътироз билдирди.

– Ҳозир гап ярамас ҳис-туйғулар ҳақида боряпти, бундан қутулишни ҳар ким ҳам жон-жон деб истайди, – жавоб бердим мен, – киши ўз кучининг нималарга қолирлигини уни синаб кўрганидагина биледи. Борди-ю, киши бемор бўлса, барча дўхтирларга учрайди, ўзининг илгариги саломатлигини қайта тиклаш учун ҳар қандай азобга, ҳар қандай аччик дорини ҳам ичишга рози бўлади, албатта.

Рухоний чол бизнинг мунозарага кўшилиш учун кулоқлариши динг қилиб турганини сезиб, овозимни баландлатдим ва унга қараб гапира бошладим:

– Черков ҳар қандай иллатга қарши тарғибот юргизади-ю, – дедим мен, – аммо ҳали черков минбаридан туриб ёмон одатларни таъкид қилишганини эшитганим йўқ.¹

Бу иш билан шаҳар рухонийлари пуғуллансин, – фикримни рал этди чол, – деҳқонларда ёмон одаг бўлмайди; ҳар ҳолда баъзан бундай тарғибот ҳеч бўлмаса менинг хотиним ва жаноб амтман учун ортиқчалик қилмаган бўларди.

¹ Бизда ҳозир Лафатернинг шу мавзуга бағишланган ҳамда пайғамбар Исо пайғамбарнинг китоби хусусидаги ажойиб тарғиботи мавжуд. (Муаллиф изоҳи.) Лафатер (1741–1801) – Швейцариялик олим, ёзувчи ва диший тарғиботчи. Ёте уни шахсан таниган. (Тарж.)

Хаммамиз кулиб юбордик, ўзи ҳам йўтала-йўтала самимий кулди. Шу орада мунозарамиз бироз узилди, кейин яна йигитча сўз бошлади:

– Сиз бадфезликни иллат дедингиз, менимча, бу муболаға.

– Зинҳор, – дедим унга жавобан, – кишидаги ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам таъбини хира қилувчи хулқ шу номга лойиқдир. Бир-биримизни бахтли қилолмаганимиз устига яна камдан-кам муяссар бўладиган озгина қувонч-ни ҳам бир-биримиздан тортиб олайликми? Қайфияти ёмон бўлса-да, бундан фақат якка ўзи қийналадиган, бошқаларнинг тинчлигини бузмаслик учун бу ҳолатни яширишга ўзида старли куч тополадиган одам бор-микан ҳеч? Кўпинча, бадфезлик ўз ярамаслиги учун ичдан алам чекишдан, ўз-ўзидан норозиликдан келиб чиқади, бу норозилик эса ўта бемаъниликка олиб келадиган ҳасадгўйлик билан боғлиқдир. Бахтли кишиларни кўрганимизда бу бахтни уларга ўзимиз бахш этмаганлигимизни ҳис этиш чидаб бўлмас ҳолдир.

Менинг ҳаяжон билан сўзлаётганимни кўриб, Лотга кулимсиради, Фредериканинг кўзларида ялтираган ёшдан мен янада жўшиб, гапимда давом этдим:

– Бировнинг қалбига ҳукмронликдан фойдаланиб, шу қалбда туғиладиган озгина қувончдан ҳам уни маҳрум қилувчи кишига лаънат дегинг келади. Дунёдаги ҳеч қандай тортиқ, ҳеч қандай юпатишлар ўша золимнинг ярамас қилиқлари билан захарланган кўнглини кўтаролмайди.

Шу лахзада юрагим тўлиб кетди; ўтмишдаги шунга ўхшаш баъзи воқеалар хотирамда жонланди-да, юрагимни эзиб юборди, кўзларимга ёш қалқди.

– Дўстларинг учун фақат биргина яхшилик қил, у ҳам бўлса: уларни шодликдан маҳрум қилма, уларнинг бахтини ошир, бундан ўзинг ҳам роҳатлан – мана, ҳар куни ўзингдан талаб қилишинг керак бўлган нарса. Киши қалбдан ўртанган, ғам-аламдан қақшаган пайтларида заррача бўлса-да, унинг дардини енгиллатишга қодирмисан?

Уш кувончли кунларини сен оёқ ости қилган кизни,
ниҳоят, даҳшатли дард снгиб, бутунлай мадорсиз ҳолда,
сўник кўзларини осмонга тикиб, манглайини совуқ тер
томчилари қошлаб ётганида, музлаб бораётган юракка
қиттаккина дармон ва куч бағишлаш учун борлигини
сарф этганинда ҳам уни ҳаётга қайтаролмаслигини
ичдан ҳис этиб, худди жиноятчидек унинг тўшаги ёнида
тик қотасан ва юрагини алам кемира бошлайди.

Бу сўзларни айтарканман, ўзим гувоҳ бўлган ай-
ни шундай воқеани хотирлаш мени адо қилаёзди. Рў-
молчамни кўзимга босганча даврадан чикиб кетдим.
Факат Лотганин „Кстадиган вақт бўлди“, деб ортимдан
чақирган овозигина мени хушимга келтирди. У йўлда,
ҳар нарсани юракка яқин олавермаслик керак, бу нарса
одамни еб ташлайди! Киши ўз-ўзини аяши керак, деб
мени койиди. О, малагим! Сен учун ҳам яшашим лозим!

6 июль

У ҳалиям ўша ўлим тўшагида ётган аёл билан ово-
ра. Лотта шунчалик ғамхўрки, биргина назариёқ кишига
бахт ато этади, дардига малҳам бўлади.

Кеча кечкурун унинг Марианна ва кичик Малхен
билан сайрга чиқишидан хабар топгач, у билан учраш-
дим, сайрга бирга кетдик. Бир ярим соатлар чамаси
айланганимиздан сўнг, шаҳар четидаги булоқ олдида
тўхтадик, бу жой мен учун ниҳоятда азиз эди, энли эса
янаям табаррукрок бўлиб қолади. Лотта топ девор усти-
га ўтирди, биз унинг рўпарасида тикка турдик. Атрофни
кўздан кечирдим. Оҳ! Оғир танҳоликни кечирган машъ-
ум онлар тағин хотирамда қайта жонланди!

– Қадрдон чашма, – кўнглимдан кечирдим мен, – ўшан-
дан буён бирор марта ҳам сенинг оромбахшлигингдан
бахраманд бўлмаган, ҳатто йўл-йўлакай ҳам сенга бирор
пазар ташламаган эдим.

Пастга караб, Малхеннинг бир стакан сувни авай-
лаб олиб чикаётганини кўрдим, Лоттага боқиб унинг мен
учун нақадар азизлигини ҳис этдим. Бу орада қўлида ста-

кай билан Малхен етиб келди. Марианна ундан стаканни олмокчи бўлди.

– Йўк, йўк! – кичкирди кизча мулойимгина товуш билан, – Лотхен, – олдин сен ич!

Унинг сўзларидаги самимий меҳрибончиликдан шу даражада меҳрим жўшиб кетдики, уни даст кўтариб қаттиқ ўшиб олишдан ўзимни тиёлмадим, кизча эса чинкириб йиғлай бошлади.

– Яхши қилмадингиз, – деди Лотта. Мен уялиб қолдим. У кизчанинг кўлидан тутиб, зинапоя бўйлаб пастга бошлади.

– Юр, Малхен, – деди у, – тез-тез бўла қол, юзингни булоқ сувига ювгин, ўшанда ҳеч нарса қилмайди.

Турган жойимда кизчани кузатардим: сеҳрли булоқ суви бутун ифлосликни ювиб ташлайди ва юзни сокол босиб кетиш хавфидан қутқазади, деган ишончда юзини хўл қўлчалари билан шупчалик берилиб ишқалардики!

„Бўлди“, – деди Лотта, шунда ҳам кизча, қанча кўп ювсам шунча яхши, деган фикрда юзини ишқаларди.

Ишон, Вильгельм, мен ҳалигача ибодат манзарасини ҳеч қачон бунчалик эҳтирос билан кузатмагандим. Лотта юкорига чиққанида, бутун бир халқнинг гуноҳини ювган пайғамбарларга топингандек, ўзимни унинг пойига ташлашни истардим.

Юрагим тўлқинланиб турганидан бўлган воқеани ичимда сақлаёлмадим, кечкурун бир одамга айтиб бердим. У мени тушунади, деб ўйлагандим, негаки, у анча бамаъни одам-да. Лекин роса одамини топиб гапирибман. Унинг фикрича, Лотта нотўғри қилган, болаларнинг миясига ҳар нарсани сиғдириш мумкин эмас, бундай муомала ҳато фикр ва ишончсизлик туғилишига сабаб бўлади, бундан болаларни ўз вақтида асрай билиш лозим.

Унинг уйида бундан бир ҳафта бурун чўкинтириш маросими бўлганини эслаб эътироз билдирмадим, бироқ ўзим бир ҳақиқатга солиқман: ширин ҳаёллар қанотида парвоз қилдириб, олий бахт ато этувчи Тангри биз билан қандай муомалада бўлса, биз ҳам болалар билан шундай муомалада бўлишимиз лозим.

8 июль

Гўдакмиз-а! Биргина нигоҳ бизни нималарга элтмайди! Ҳали ҳам гўдакмиз! Биз Валдгеймга борган эдик. Хонимлар каретада кетишди. Сайр пайтида, назаримда, Лоттанинг тим қора кўзларида... тентакман, мени кечир! Аммо бу кўзларни бир кўрсанг эди!.. Гапни қисқа қила қолай, чунки уйқум келиб кўзларим юмилиб кетяпти. Хуллас хонимлар каретага жойлашишди. Биз эса ёшгина В... Зелштадт, Лудран ва мен – карета олдида турардик. Ўта шўх ва хазилкаш йигитлар хонимлар билан мулоқотда эдилар. Мен Лоттанинг нигоҳига интиқ эдим. У гоҳ унга, гоҳ бунга қарарди! Бутун борлиғим билан ёлғиз унга бўйсуниб турсам-да, менга, менгагина, унинг назари тушмади! Менинг қалбим ундан минг маротаба афв сўради! Лотта бўлса, менга назар ташламади! Карета кўзгалди! Кўзларимга ёш қалқди. Мен унинг ортидан қараб қолдим ва карета деразасидан Лоттанинг шляпаси кўринди. У бурилиб қаради! Оҳ! Менга қарадимикан?

Дўстим! Ана шундай ноаниқликдан бошим қотган. Мени биргина нарса овутади! Эҳтимол, у менга қарагандир? Эҳтимол! Хайрли кеч! Бориб турган гўдакман-а!..

10 июль

Бирор жойда у ҳақда оғиз очгудек бўлишса, қанчалик ўнғайсизланишимни кўрсанг эди! У сенга ёқадими, деб сўрашганда-чи? Ёқади! Шу сўзни ўлгудай ёмон кўраман. Лотта кишидаги бутун хаёл ва туйғуларни қамраб олмасдан, шунчаки ёкиши учун одам қандай бўлмоғи керак! Ёқади! Яқинда мендан биров: „Оссиан! сенга ёқадими?“ деб сўради.

¹ **Оссиан** 1760 йилда шотланд шоири Макферсон ўз шеърларини тўплаб, „Оссиан қўшиқлари“ номи билан нашр эттирган эди. (Тарж.)

11 июль

Фрау М...нинг аҳволи оғир; унинг умрини узайтир, деб Яратганга ёлвораман, чунки унга Лотта иккаламиз бирга қайғурамыз. Мен Лоттани дугоналариникида камдан-кам кўраман, бугун эса у ғалати бир воқеани сўзлаб берди.

Чол М... бачкана, инжиқ, қурумсоқ одам бўлиб, хотинини мудом харажатдан қисиб келган. Лекин хотин хамиша қийин аҳволдан қутулиш йўлини топарди. Бундан бир неча кун олдин дўхтир уни тузалиши гумон деб ҳисоблагач, эрини ёнига чақирибди ва юрагини очибди (Лотта ҳам хонада экан):

– Сенга бир нарсани маълум қилишим керак, бўлмаса бу ўлимимдан кейин кўнгилсизлик ва тушунмовчилик туғдириши мумкин. Мен шу пайтгача иложи борича тежаб-тергаб хўжалик юргизиб келдим. Аммо шу ўттиз йил давомида сени алдаб келганимни биргина сен кечирасан. Турмуш қурганимизнинг дастлабки пайтларида ейишга ва бошқа уй харажатлари учун арзимаган маблағ ажратардинг. Хўжалигимиз анча кенгайиб, даромадимиз ошганда ҳам шунга қараб ҳафталик харажатни кўпайтириш ҳаёлингга келмади; қисқаси, қанчалик кўп талаб қилинмасин, сен барибир бир ҳафтага бир неча гулденни етказишимни талаб қилганингни ўзинг ҳам биларсан. Мен бўлсам миқ этиб оғиз очмасдим, етишмовчилик ўрнини ҳафтасига келган фойдадан тўлдирардим: уй бекаси пул ўғирлайди, деб ҳеч ким ўйламайди-ку, ахир. Мен пулни ҳавога совурганим йўқ ва бу ҳақда оғиз ҳам очмасдан, соф виждон билан абадий кўз юмиб кетсам бўларди, лекин мендан кейин хўжаликни қўлга оладиган аёл шу заҳотиёқ боши берк кўчага кириб қолиши, сен эса менинг биринчи хотиним тежаб-тергани биларди, дея ўз гапингни ўтказишинг мумкин эди.

Инсон кўзининг ақлга сиғмас даражада парда босиб қолиши хусусида Лотта икковимиз гаплашиб ўтирдик. Ахир, наҳотки одам, етти гулден ўрнига икки баравар кўпроқ харажат қилинаётганда, бунда бирор гап бор,

деб гумон қилмаса! Аммо пайғамбарнинг қайнар хум-
часи уйида пайдо бўлиб қолганда ҳам бунга хайрон
бўлмайдиган одамларни ўз кўзим билан кўрганман.

13 июль

Йўқ, мен адашаётганим йўқ! Унинг тим қора кўзла-
рида менга ва менинг тақдиримга нисбатан ҳақиқий
ҳамдардлик балқиб турибди! Ҳа, сезяпман, бунга юрак-
дан аминман... Оҳ, у... у мени севади! О, бу сўзлардаги
сеҳрни ифодалаб бера олармиканман?..

У мени севади!.. Бу мени ўз назаримда канчалик юк-
сакликка кўтарди! Ахир мен... Бу ҳақда сенга очиқ ай-
таверишим мумкин, у мени севишини билганимдан буён
ўз-ўзимга топинишимни яхши тушунасан...

Бу фикрим сурбетликми ёки ҳақиқий туйғуми, бил-
майман. Ҳар ҳолда Лотганинг қалбини рақибим банд
ётган, деб ўйламайман. Шундай бўлса-да, барибир, агар
Лотта куёви ҳақида гапирса, бекиёс ҳурмат ва меҳр би-
лан гапирса, ўзимни худди шамшири тортиб олинган,
ҳар қандай обрў ва мансабдан маҳрум этилган кишидек
ҳис этаман.

16 июль

Кўлларимиз тўсатдан бир-бирига тегиб кетса ёки
стол остида оёқларимиз учрашса, бутун борлигим канча-
лик ларзага келишини билсанг эди! Оловдан кўркқандек
ўзимни тортаман, лекин яширин бир куч мени яна ол-
динга ундайди! Бошим чир айлапади!.. Лотта-чи... ўзи-
нинг соддадиллиги ва софлиги туфайли бу майда-чуйда
яқинликлар мени қай даражада азоблашини билмайди.
Сухбатлашиб ўтирганимизда у қўлини менинг кўлларим
устига қўйса ёки ганга қизиқиб кетган дамларда менга
яқин келиб, сеҳрли нафаси лабларимга урилса – ўзимни
тўлқинда ғарқ бўлаётгандек ҳис қиламан... Кулок сол,
Вильгельм! Мен бирор кун мана шу самимий ишончдан
ёмон мақсадда фойдаланишга журъат этсам-чи?.. Сен
мени тушунасан, дўстим!.. Йўқ, менинг қалбим бу да-

ражада ярамас эмас. Албатта, у кучсиз!.. Шунинг ўзиёк ишлат эмасми, ахир?..

Лотта мен учун мукалдасдир. Унинг қаршисида ҳар қандай истак ҳам юзага чиқолмайди. Унинг ҳузурида ўзимни йўқотиб қўяман. Вужудимдаги ҳар бир томир ларзага келгандек туйилади... У бир сеҳрли куйни фортепианода шундай содда ва жозибали қилиб завқ-шавқ билан чаладики! Бу унинг энг севган куйи! Бу куйни илк садоларини тинглаганимданок гўё бутун ғам-ғусса ва таъвишлардан қутулгандек бўламан. Муסיқанинг сеҳрли кучи ҳақидаги эскидан қолган гапларга сўзсиз ишонаман. Оддийгина бир оҳанг мени қанчалик ҳаяжонга солади! Ўз-ўзимни отиб ташлашни истаб турган пайтимда у яна шу куйни чалади! Қалбимдаги изтироб ва туманлик ёзилиб кетади-да, қайтадан эркин нафас ола бошлайман.

18 июль

Вильгельм! Бизга муҳаббатсиз ҳаётнинг нима кераги бор? Нурсиз сеҳрли чироқ нима-ю, бу нима! Сен уни ёққанигдаёқ турли-туман ранглар оппоқ деворда товлана бошлайди! Бу ўткинчи саробдан бўлак нарса бўлмаса-да, биз уни кўргач, болаларча севинамиз ва ғаройиб ҳодисага маҳлиё бўлиб турамиз. Бугун Лотта билан кўришолмадим: бир нечта эзма кишилар ёнида тутилиб қолдим. Энди нима қилиш керак? Ҳеч бўлмаса унинг ҳузурида бўлган одамни кўриш мақсадида у ёққа хизматкоримни юбордим. Уни сабрсизлик билан кутдим ва шунчалар қувонч билан қарши олдимки! Агар журъат этганимда эди, унинг бошини кўксимга босиб, ўпиб олган бўлардим.

Айтишларича, бонон тоши¹ни офтобга қўйса, у қуёш нурларини ўзига ютармиш, кейин анча вақтгача қоронғиликни ёритиб турармиш. Хизматкорим ҳам, назарим-

¹ **Бонон тоши** – оғир ялтирок тош бўлиб, 1602 йилда болоньелик этикдўз Карсиоролус топган, шу сабабли бонон ёки болонье тоши деб юритилади. (Тарж.)

да, шундай эди. Лотганинг назари унинг юз-кўзларига, ливрея¹сининг тугмаларига, плашининг ёқасига тушган, деган туйғу мен учун шундай муқаддас ва қимматли эдики! Шу дақиқада хизматкоримни минг талерга ҳам аммаштирмаган бўлардим. Унинг хузурида ўлтириш улкан бахт эди. Худоё, сен бундан кулма! Вильгельм, бизга севинч бахш этувчи нарсалар саробми?

19 июль

Мен уни кўраман! – дея ҳайқираман ўзимча тонгда уйғонганим захотиёқ заррин куёшга қувонч билан боқарқанман. – „Мен уни кўраман!“ Бугун кун бўйи бундан ўзга истагим йўқ. Ҳамма-ҳаммаси шу умидга сингиб кетади.

20 июль

Сизларнинг маслаҳатларингга кириб, ҳеч ҳам элчи билан ...га бормоқчи эмасман. Бировга қарам бўлишни ёқтирмайман, элчининг бемаъни одам эканлигини эса ҳаммамиз яхши биламиз. Онам менинг бирор иш билан шугулланишимни истаганини ёзибсан. Бу гаининг қулгимни кистатади. Нима, ҳозир бекорчиманми? Мен нўхат саралайманми ёки тарикми, аслида барибир эмасми? Бу дунёда ҳамма нарса беҳуда натижага олиб келади. Кимки виждонан ва ўз истаги билан эмас, балки бошқаларга ёқин мақсадида, пул, обрў ёки яна бошқа бирор нарса учун меҳнат қилса, у – тентақдир.

24 июль

Расм солишни ташлаб юбормаслигим учун жуда қайғураётганлигинг туфайли, охирги пайтда жуда оз иш қилганлигимни сенга маълум қилишдан кўра, яхшиси, бу ҳақда тўхталмай қўя қолай.

¹ **Ливрея** – Оврупа мамлакатларида хизматкорлар кийишган укали кийим. (Тарж.)

Мен ҳеч қачон бунчалик бахтга мушарраф бўлма-
гандим, энг майда тош ва гиёҳдан тортиб, бутун табиат-
га бўлган муҳаббатим ҳеч қачон бу қалар улкан ва чуқур
бўлмаган эди, аммо буни қандай ифодалашни ҳам бил-
майман... Менда тасвирлаш қобилияти шунчалик сустки,
хамма нарса кўз олдимда сирли тумандек айланишадид-
да, бирорта ҳам манзарани илғаб ололмайман. Назарим-
да, агар сарик лой ёки мум бўлса, шундан бирор нар-
са ясаёлсам керак. Агар шу ҳолат давом этаверса, лой
оламан-да, ясаб кўраман, бирорта шакл ҳосил бўлар-ку,
ахир!

Лоттанинг портретини ишлашга уч марта киришдим
ва ҳар сафар ҳам бунинг удласидан чиқолмадим. Кўпроқ
алам қилгани шуки, илгаригидек бирор кўринишни
дарҳол илиб ололмайман. Бир пайтлар унинг силуэтини
чизгандим, энди шу билангина чекланишга мажбурман.

25 июль

Ҳа, азизим, Лотта, барча айтганларингизни бажо ай-
лайман, менга иложи борича кўпроқ ва тез-тез юмуш-
лар буюринг. Сиздан фақат бир нарсани ўтинаман: ёзган
номаларингизга кум сепманг¹. Бугун хатпи лабларимга
теккизганим заҳотиёқ тишларим орасида кум нижирлай
бошлади.

26 июль

У билан камроқ учрашай деб бир неча маротаба
ўзимга сўз бердим. Аммо сўзда туриб бўлармиди! Ҳар
қуни ўз-ўзимни алдайман ва эртага учрашмасликка чин
ваъда бераман, тонг отгач, арзимаган бир важ топаман-у,
кўз очиб-юмгунча унинг хузурида пайдо бўламан. Ёки у
кечкурун: „Эртага албатта келарсиз?“ деб айтиб қўяди.
Бу гапдан кейин ким ҳам бормаи туроларди! Ё бўлмаса,
у менга бирор топшириқ беради, жавобини эса ўзим ет-

¹ Илгариги вақтларда сиёҳни куритиш учун қоғоз устига
кум сепилган. (Тарж.)

казишни маъкул кўраман. Ёки ҳаво ғоят яхши бўлади-
да, мен Валдгеймга жўнайман, бу ердан унинг ёнигача
ярим соатлик йўл, ҳолос! Бунчалик яқин масофада инти-
қини янада кучаяди. Ҳаш-паш дегунча кўрибсанки, ўша
ердаман. Бувим магнит тоғи ҳақида эртас айтирдилар:
кемалар ўша тоққа яқин сузиб келишганда, улар ҳамма
темир қисмларидан ажралишган, миҳларни тоғ тортиб
кетган ва бечора денгизчилар эса вайрон бўлган ёғочлар
орасида ҳалок бўлишган.

30 июль

Альберт келди, энди кўринмаслигим лозим. У одам-
ларнинг энг яхшиси, энг олижаноби бўлганида ҳам ва
мен ўзимни ҳар жихатдан ундан паст ҳисоблаганимда
ҳам барибир уни шунчалик камолот эгаси сифатида кў-
рини – чидаб бўлмас ҳолдир. Ҳа, ҳа, камолот эгаси!

Қисқаси, Вильгельм, куёв келди! У яхши, ёқимтой
одам, у билан аҳил бўлмоқ керак. Яхшиямки, учраш-
ганиларида йўқ эдим! Бўлмаса ўртаниб адо бўлардим.
Бунинг устига шунчалик сипоки, ҳали бирор марта ҳам
менинг хузуримда Лотгани ўпгани йўқ. Бунинг учун уни
Гангри ярлакасин! Шундай қизни ардоқлай билганлиги
учун ҳам уни кадрласа бўлади. Менга ҳам муносабати
яхши, бу унинг ўз идрокидан кўра, кўпроқ Лоттанинг
таъсири бўлса керак, деб гумон қиламан. Бунга аёллар
уста бўлишади ва тўғри қилишади ҳам. Чунки икки ошик
ини бир-бири билан аҳил бўлса, уларнинг фойдаси-да,
аммо бундай ҳоллар камдан-кам учрайди.

Бироқ Альберт ҳурмат қилишга арзигулик одам. У
босиқ, мен эса аксинча, қизиққонлигимни кўпинча яши-
ролмай қоламан. Унинг муҳаббати юксак ва у Лотта-
нинг кадрига ета билади. Афтидан, у ғамгин кайфиятда
бўлишни унча ёқтирмайди ва сен биласанки, кишиларда-
ги иллатлардан энг ёмон кўрадиганим – мана шу.

Альберт мени ақлли одам деб ҳисоблайди. Лоттага
бўлган меҳрибонлигим ва ҳар бир ҳаракатидан қувон-
ганим, Альбертнинг шодлигини оширади ва Лотгани

янада кўпроқ севади. У заррача бўлса-да Лоттани ранг килмайди, деб айтолмайман, ҳар ҳолда ўзим унинг ўрнида бўлганимда, бу нусхага хайрихоҳ бўлишимни Тангрим биларди.

Альберт нима бўлса бўлаверсин-у, аммо Лотта ёнида бўлишдек қувончдан энди бенаибман. Бу нима, тентакликми ёки хаёлпарастликми? Бирор нарса деб аташнинг ҳожати борми?! Аҳвол ўз-ўзидан аён-ку!.. Ҳозир нима билсам, буларни Альберт келгушига қадар ҳам билардим. Лоттага бирор нарса деб даъво қилишга ҳақким йўқлигини ҳам билардим ва ҳеч нарса даъво ҳам қилмадим. Ҳар ҳолда бу даражада илтифотли бўлишга ҳожат йўқ эди, энди эса ракиби келиб, севимли кизини тортиб олса, бу ландавур тагин хайроп ҳам бўлади.

Тишимни тишимга босиб, ўз бахтсизлигимдан куламан, лекин мени тақдирга тан беришга ундовчи кишилар устидан ўн баробар ортиқча кулган бўлардим. Демак, аҳвол ўзгармас экан... Мени бундай бефаҳмлардан халос этинглар!.. Ўрмонда у ёқдан-бу ёққа югураман, Лотта олдига келганимда, у Альберт билан боғдаги айвончада ўтирган бўлса ва ўзимнинг бу ерда ортиқчалитимни сезсам, жиннилик килиб турли-туман бсмаъни қилиқлар бошлайман.

– Худо ҳақки, ўтинаман сиздан, кечагидек ўйин кўрсатманг! – деди Лотта, – Сизнинг қувноқлигингиз ғоят кўркинчи.

Гап орамизда қолсин-у, Альберт банд бўлган пайтни пойлаб бир зумда ўша ерга бораман. Агар Лотта ёлғиз бўлса, ҳаддан ортиқ севиниб кетаман.

8 август

Азизим Вильгельм! Ишон, бизни азалий тақдирга бўйсунушга ундовчи кишиларни беҳад қоралаганимда, мутлако сени кўзда тутмаган эдим. Сен ҳам шундай фикрга кела олишинг мумкинлигини ҳатто ўйлаб ҳам кўрганим йўқ. Аслини олганда, сен ҳақсан, Азиз дўстим,

хаётда фақат бир нарса, яъни ё униси, ё буниси, деган масала жуда кам ҳолларда ҳал қилинган. Ҳис-туйғулар ва қилиқлар худди қирғий бурун ва пучуқ бурунлар ўртасидаги фарққа ўхшаб турли-тумандир. Сенинг ҳамма неботларингни тан олсам-да, шу билан бирга ана шу – ё униси, ё буниси масаласини ҳал қилишга уриниб кўрсам, албатта, мендан ранжимассан.

Айтасанки, ё Лоттага стишишдан умидинг бор, ёки бутунлай умидсизсан. Биринчи ҳолда, ўз истагингни амалга оширишга урин, акс ҳолда, ўзингни қўлга ол ва охири сени хароб қиладиган аялчли туйғудан кутулишга урин...

Азизим! Бу айтишгагина осон, холос, ха...

Мабодо, дармонни қуригувчи касаллик секин-аста ўлимга элтаётган бирор бахтсизни кўрсанг, ундан: „Ўзингга битта ханжар ур-да, барча азоблардан халос бўл“, деб талаб қила олармидинг? Ахир, кишининг дармонини қуритаётган мана шу хасталик, ундан кутулишга бўлган журъатни ҳам емирмайдими? Албатта сен: „Ким ҳам бўшанглик ва иккиланиш туфайли ўз ҳаётини хавф остида қолдиришдан кўра, қўлини қирқтиришни афзал кўрмайди?..“ Ёки шунга ўхшаш бошқа бирор мисол билан жавоб беришинг мумкин. Эҳтимол, шундай-дир! Кел, мисоллар келтиравериб бир-биримизни безор қилмайлик!.. Етар!.. Ҳа, Вильгельм, мен ўзимда баъзан шундай журъат сезаманки, гўё отилиб туриб, ҳамма нарсани ўзимдан ирғитиб ташлаб, югургим келади, бироқ қаёққалигини ўзим ҳам билмайман.

Кечқурун

Кўпдан буён ташлаб қўйган кундалик дафтарим бугун яна қўлимга тушиб қолди ва воқеа-ҳодисаларни пунчалик батафсил қайд этганлигимга ҳайрон қолдим! Ўз аҳволимни очиқ-ойдин кўриб турсам-да, барибир, худди боладек қилиқлар қилганман, ҳозир ўшандаги аҳволимни янада аниқроқ тасаввур қиляпман, бироқ эс-хушимни йиғишга уринаётганим ҳам йўқ.

10 август

Мен бунақа тентак бўлмаганимда, энг ширин, энг бахтли ҳаёт эгаси бўлишим мумкин эди. Ҳозир мен бошдан кечираётган қалбга роҳат бағишловчи мумтоз лаҳзалар камдан-кам бўлади. Киши ўз бахтини ўзи яратди, деган гап нақадар тўғри-я!

Энг ажойиб оиланинг аъзоси ҳисобланаман, мўйсафид мени ўз ўғлидек, болалар ўз отасидек севишади. Лотта эса!.. Ундан кейин, софдил Альберт ҳам ўзининг турли ярамас қиликлари билан бахтимга халақит бермайди, мени дунёда Лоттадан кейин энг қимматли кишиси ҳисоблайди! Биласанми Вильгельм, сайр қилиб юрарканмиз, у билан Лотта ҳақида бирга суҳбатлашиш биз учун туганмас қувончдир. Дунёда бундай ахволдан ҳам қулгилироғи бўлмаса керак. Кўпинча бундан йиғлагим келади.

У менга, Лоттанинг волидаи мухтарамаси ўлими олдидан хўжаликни ва болаларни Лоттага, Лоттани бўлса, унга васият қилиб қолдирганини айтиб берди. Шундан буён Лотта гўё қайта туғилган: хўжалик ташвишлари билан у худди онадек бўлиб қолган. Ҳаётининг ҳар бир дақиқаси жўшқин муҳаббатсиз ва меҳнатсиз ўтмайди. Лекин шу билан бирга, қувноқлик ва хушчакчаклик ҳеч қачон уни тарк этмаган! У шуларни ҳикоя қиларкан, мен унинг ёнида юриб, йўл четидаги гулларни териб, уларни тартиб билан дасталайман ва... ёнимизда оқаётган анҳорга ирғитаман-да, уларнинг оқим бўйлаб сузишини кузатаман... Сенга бу ҳақда ёзганманми, йўқми, билмайман: Альберт шу ерда қолади ва анча сердаромад мансабга ўтиради, бу идорада уни беҳад ҳурмат қилишади. Иш юзасидан энчилик, тиришқоқликда унга тенг келадиган кишини ҳали учратганим йўқ.

12 август

Альберт дунёдаги энг яхши кишилардан, албатта. Кеча ўртамизда қизик бир тортишув бўлиб ўтди. Мен унинг олдига хайрлашгани келгандим. Чунки менда

тоққа отда саёҳат қилиш фикри туғилиб қолди, ҳозир шу ердан сенга ёзяман.

Хонада у ёқдан-бу ёққа юрарканман, унинг тўшпончаларига кўзим тушиб қолди.

– Саёҳатга чиқишимда тўшпончаларингни бериб тур, – дея илтимос қилдим.

– Агар ўзинг ўқлаёлсанг ола қол, – деди у, – уларни безак учунгина бу ерга осиб қўйганмиз, холос.

Улардан бирини михдан олдим, у эса сўзида давом этди: – Ўз эҳтиётсизлигим кўнгилсиз бир ҳодисага сабабчи бўлганидан буён уларни қўлимга ҳам олмайман.

Ўша воқеани билишга қизиқиб қолдим.

– Уч ойча қишлоқда, бир ошнамникида яшадим, иккита ўқланмаган тўшпончам бор эди, чунки ҳеч қанақа хавф ҳам йўқ эди. Ёмғирли кунлардан бирида зерикиб ўтириб, турли бўлмағур фикрлар хаёлимга келаверди: бизга кимдир ҳужум қилиб қолса-я, тўшпончалар зарур бўлиб қолса-я, унда... қисқаси, бунақа васвасаларни ўзинг тушунасан... Тўшпончаларимни хизматкоримга бериб, уларни тозалашни ва ўқлашни буюрдим. У бўлса, ҳазиллашиб, қизларни кўрқитмокчи бўлди, шомпол ҳали чиқарилмай туриб, кўкқисдан тўшпончадан ўк чиқиб кетди. Шомпол бир қизнинг ўнг қўлига тегиб кетиб, бош бармоғини парчалаб юборди. Бунинг учун менга анча таъна эшитишга ва қизни даволаш учун харажатни кўтаришга тўғри келди. Шундан буён куролни ҳам иша ўқламасдан қўяман. Мана эҳтиётсизликнинг оқибати, азиз дўстим! Хавфни олдиндан сезмайсан-да киши!.. Аммо...

Биласанки, агар шу „аммо“сини ишлатмаса, Альбертнинг жуда яхши кўраман. Ҳар бир қонданинг ҳам истисно томони борлиги ўз-ўзидан тушунарли эмасми? Лекин у шу қадар адолатлики, борди-ю, назарида фикри умумийроқ, яхши ўйланмаган, шопқалоклик билан айтилган бўлса, шу нарсанинг туб моҳиятига етмагунча қўймайди, сени изоҳлар, гумонлар ва эътирозларга кўмиб ташлайди. Бу сафар эса унинг ҳам фикрлари чалкашиб кетди, ниҳоят,

мен ҳам унга бугунлай кулоқ солмай кўйдим, хазил тариқасида кескин бир ҳаракат билан тўппонча оғзини пешанамга тирадим.

– Кўйсанг-чи! Бу нима қилик? – деди Альберт мендан тўппончани тортиб оларкан.

– У ўқланмаган-ку, ахир, – эътироз билдирдим мен.

– Барибир, бундай қилишнинг ҳожати йўқ, – дели у аччиқлашиб, – кўз олдимга келтиролмайман, одамнинг шу қадар телбаликка – ўзини-ўзи отиб ташлашга қандай қўли бораркан? Шу бўлмағур фикрнинг ўзиёқ кўнглимни айнитади.

– Жуда ғалати-да, бу одамлар, – деб юбордим мен, – ҳар бир нарса учун дарҳол изох топасизлар; у тентаклик, бу ақллилик, у яхши, бу ёмон! Ахир, шу ҳам энди гап бўлдимми? Бунинг учун ҳар бир ишнинг ички сабабини текшириб кўрасизларми? Содир бўлган ва содир бўладиган воқеаларни аниқ кўрсата оласизларми? Агар шундай қилганингизда эди, бунчалик шошилиб хулоса чиқармаган бўлардингиз.

– Ахир кулоқ солсанг-чи, – деди Альберт, – баъзи қилиқлар қандай туйғулар туфайли келиб чиқишидан қатъий назар, ақлга сиғмайди.

Елкамни қисдим-да, унинг фикрини маъқуллаб қўя қолдим.

– Бирок, дўстим, – гап бошладим яна, – бунда ҳам баъзи истисно томонлар бор. Ўғирлик, албатта, иллат ҳисобланади: ўзини ва оиласини очликдан қирилиш хавфидан қутқазиш мақсадида ўғирлик қилишга мажбур бўлган одам ачинишга лойиқми ёки жазогами? Ҳаққоний қаҳри келиб, ўз бевафо хотинини ва унинг ярамас хушторини қурбон қилган эркакка, ёки бўлмаса, эҳтиросли лахзаларда муҳаббатнинг бир сониялик лаззатига ғарқ бўлиб, ўзини йўқотган қизга ким ҳам тош отади? Ҳатто биздаги ҳуқуқшунослар, совуққон расмиятчилар ҳам бундай ҳолларда бироз бўшашадилар, жазолашга шошилмайдилар.

– Бу бошқа гап, – жавоб берди Альберт, – чунки одам хис-туйғуларга берилиб кетиб, фикрлаш қобилятини йўқотади ва кишилар унга мастга ёки жиннига қарагандек қарайдилар.

– Эҳ, сиз хушёрлар! – дедим кулимсираб. – Жўшқинлик! Мастлик! Жиннилик! Сиз, ақлли кишилар эса вазмин ва бетараф бўлиб, бир чеккада турасизлар-да, мастларни коралайсизлар, уларни четлаб ўтасизлар, рухоний ҳамда фарисей¹ларга ўхшаб, сизларни ҳам шулардек қилиб яратмагани учун Худога шукур қиласизлар. Ўзим ҳам бир неча марта маст бўлганман, мендаги қизиққонлик ҳагто жинниликкача бориб етган, бироқ мен бирортаси учун ҳам ўкинмайман, негаки, ҳамма буюк кишилар бирорга улкан, ҳаёлга келмаган ишга амалга оширишса, ҳаммаша уларни маст ёки жиннига чиқаришларига аллақачон имоним комил бўлган. Мана шу кундалик ҳаётда ҳам бирорга қутилмаган ишга эндигина дадил, виждонан киришган одам кетидан: „Бу одам маст! У жинни бўлган!“ деб ғийбат қилганларини эшитсанг, тоқатинг тоқ бўлади. Уят эмасми, ахир, хушёрлар! Уят эмасми, донолар!

– Бу сенинг навбатдаги хом ҳаёлинг, – деди Альберт, ҳаммаша бир гапни кўпиртириб юрасан, ҳозир эса мутлақо ноҳақсан. Ҳозир ўз-ўзини ўлдириш ҳақида гап борапти-ю, сен буни буюк ишлар билан такқослаб ўтирибсан. Ўз-ўзига қасд қилиш ростдан ҳам кучсизликку, турмуш азобларини енгилдан кўра, тинчгина ўлиб кўя қолиш осон-да, ахир!

Гапни бўлишга тайёр эдим, чунки чин қалбимдан сўзлаган пайтимда агар бирортаси, ҳаммага маълум арзимас ҳақиқатларни менга пеш қилса, тоқат қилолмайман. Бироқ бундай гапларни эшитавериш ва аччиқланавериш ўрганиб қолганлигим туфайли ўзимни тутдим ва хийла жўшиб гашира бошладим:

¹ **Фарисей** – қадимги Иудияда шаҳар бойлари ўртасида тузилган диний-сиёсий ташкилот аъзоси. (Тарж.)

А. Мамунов
14 Сеннингча, бу кучсизликми? Ўтинаман, гапнинг мо -
хиятига етмай туриб ҳукм чиқарма. Мустабид ҳоким-
нинг бениҳоя зулмидан эзилган халқ ниҳоят кўзгалса ва
зулм занжирини узиб ташласа, сен буни ҳам кучсизлик
дейсанми? Агар бирор одамнинг уйига ўт тушса-ю, у
кўркувдан кучга тўлиб, одатда, жойидан кўзгата олмаган
юкни осонгина кўтариб чикса, ёки бўлмаса, бирор киши
аламдан қаҳри келиб, олти киши билан олишиб барча-
сини енгса, сеннингча бу ҳам кучсизлик ҳисобланадими?
Демак, азизим, тиришиш кучлилиқ экан, нега энди,
ҳаддан ортиқ шиддат унинг акси бўлсин?

Альберт менга тикилди-да, деди:

– Аччиғинг келмасин-у, лекин сен келтирган мисол-
ларнинг бу масалага мутлақо алоқаси йўқ.

– Эҳтимол шундайдир, – дедим мен, – менинг фикр-
ларим кўпинча мақтанчоқликка бориб етишини кўп мар-
талаб юзимга айтишган. Кани бундоқ ўйлаб кўрайлик-чи,
авваллари кўнгилли туйилган ҳаёт юқини ўз елкасидан
ирғитиб ташлашга қарор қилган одамнинг кайфияти қа-
нака бўлиши мумкинлигини тасаввур қила олармикан-
миз? Ўзимиз бироз ҳис эта оладиган нарса ҳақидагина
фикр юрийтишга ҳаққимиз бор, холос.

– Одамдаги тоқатнинг ҳам чегараси бор, – сўзимда
давом этдим мен, – инсон қувончни ҳам, дард-у аламни
ҳам маълум бир чегарагача кўтара олади, ўша чегарадан
ўтдимиз, бас, у сўзсиз ҳалок бўлади. Демак, бу ерда гап
унинг кучли ёки кучсизлиги ҳақида эмас, балки одам ўз
азоблари меъёрига – у маънавийми ёки жисмонийми, ба-
рибир, – бардош бера олиши ҳақида боряпти. Менимча,
қаттиқ безгақдан ҳалок бўлган кишини кўрқоқ дейиш,
қанчалик ақлга сиғмаса, ўз-ўзини ўлдирган одамни ҳам
кўрқоққа чиқариш, номаъкулдир.

– Парадокс!¹ Бутунлай парадоксал хулоса! – хитоб
қилди Альберт.

¹ **Парадокс** – тўғри, соғлом фикрга қарама-қарши бўлган
ёки умум томонидан қабул қилинган фикрдан кескин фарқ
қиладиган фикр. (Тарж.)

— Сен ўйлаганчалик эмас, — эъгироз билдирдим мен, — одам гоҳо шундай касалликка йўликадики, натижада у тамоман ҳолдан тойиб ёки фаолиятсиз бўлиб қолади, буни қайта тиклаш, ҳар қандай нажотбахш уриниш билан ҳам ҳаётни кўнгилдаги изга тушириш имкони бўлмайди, бу фикримга қўшиларсан, энди эса дўстим, буни рухий соҳага татбик этамиз. Ўз ички хаёллари гирдобида қолган кишига бир назар ташла: ташқи таъсирлар уни қанчалик эзиб, хира фикрлар унда мустаҳкам илдиз ота боради, ниҳоят кун сайин ўсиб борувчи ғайритабиий бир куч уни ўз-ўзини идора қилиш қобилиятидан маҳрум қилади ва ҳалокатга элтади.

Хотиржам, мулоҳазали дўстнинг бахтсиз киши аҳволини муҳокама қилиши ҳам, унга панд-насихат қилиши ҳам бефойда. Бу худди ўз кучидан беморга заррача ҳам бахш этолмасдан, унинг тўшаги ёнида турган соғлом киши ҳолатига ўхшайди.

Альберт учун буларнинг барчаси умумий гаплар ҳисобланарди. Шунда мен унга, яқиндагина сувдан ўлик ҳолда топилган қизни эслатдим ва бу қиз фожиасини қайта ҳикоя қилдим:

Бир хилдаги кундалик ишлар, уй юмушларининг тор доирасида ўсган, фақатгина оз-оздан пул тўплаб сотиб олган кийимларини якшанба кунлари кийиб, дугоналари билан шаҳарда сайр қилишга, катта базмда бирозгина рақс тушишга боришдан, айниқса, бир соат-ярим соат қўшнисини билан бировларнинг ғийбатими ёки олдиқочди ташлар ҳақидами берилиб гап сотишдан бошқа кўнгил очишни билмайдиган ёшгина қизнинг жўшқин қалбида ниҳоят, яширин истаклар пайдо бўла бошлайди, эркакларнинг хушомадлари буни янада кучайтиради, илгариги қувончлар энди уни кониктирмайди ва ниҳоят, у шундай кишини учратадики, аллақандай кўзга кўринмас бир туйғу уни ўшанга томон торта бошлайди, унинг барча умидлари фақат ўшанга қаратилади, у бутун борликни унутади, ҳеч нарсани эшитмайди, кўрмайди, сезмайди, фақат ўшанигина қўмсайди. Бетайин туйғунинг

пун лаззатидан сабоқ олмаган киз, мақсадга интилади: ўшаники бўлишни, ўзи истаган бахтга бирга стишишни, ўша интилган барча қувончлардан роҳатланишни истайди. Тинимсиз ваъдалар умидларига мадад беради, беҳад эркалалашлар ундаги ҳис-туйғуни янада оширади, бутун қалбини ром этади; у барча шодликлардан олдиндан лаззатланиб, телбалардек тентирайди; ниҳоят, у бағрини очиб, ўз орзуларига пешвоз чиқади ва... севгилиси уни ташлаб кетади. Эсанкираган, ақлини йўқотган ҳолда у чуқур жар ёқасида турибди, ҳамма ёқ зулмат қўйнида: на бирор тасалли, на бирор умид нишонаси бор! Ахир уни севгилиси ташлаб кетган, унинг бутун ҳаёти ўшанга боғлиқ эди-да! У атрофидаги дунёни ҳам, йўқотганининг ўрнини босиши мумкин бўлган кишиларни ҳам кўрмайди, ўзини якка-ёлғиз, бутунлай ташландик ҳис этади... ва даҳшатли маънавий қашшоқликдан сиқилганича, бутун изгиробларини ҳар томондан бостириб келаётган ўлимга ғарқ қилиш учун кўзини чирт юмади-да ўзини пастга отади. Кўрдингми, Альберт, бу кўпларнинг қисмати! Айт-чи, шу ҳам касаллик аломати эмасми? Киши бири-бирига қарама-қарши қучлар тўсиғидан қутулишга йўл тополмайди ва ҳалокатга учрайди. Бу воқеаларни кузатаркан: „Тентак! Сабр қилсанг бўларди-ку, пайти келиб, иккиланишлар йўқоларди, тасалли бера оладиган биророрта киши топилиб қоларди, ахир!“ дейдиган кишини мен қоралайман. Бу ҳам худди: „Тентак! Қизиққонлик туфайли ўлиб кетди. Ўзини қўлга олса, юрагидаги туғён, жўшқинлик босилгунча чидаса бўларди-ку: унда ҳамма нарса ўз изига тушган, мана ҳозир яшаётган бўларди!“ деган гапнинг ўзгинаси.

Альбертни бу мисол ҳам унчалик қониқтирмади ва менга ақлдан озган бир қизни мисол қилиб кўрсатдинг, деб фикримни рад этди. Дунёқараши кенг, кўпини кўрган ақлли бир одам шунга ҳам англаб етолмаса, бундай кишини оқлаб бўлармишми?

– Дўсгим! – мурожаат қилдим унга, – инсон ҳамиша инсондир. Одамдаги қизиққонлик шиддатли тус олган пайтда ундаги заррача ақлнинг дсярли аҳамияти қолмайди

ва у инсонликка хос чегарадан чиқиб кетади. Айниқса...
Бу ҳақда бошқа пайт гаплашармиз, — дедим-да, шляпам-
ни кўлга олдим. Ох, шу пайтда юрагим тўлиб турарди!..
Бир-биримизни тушунмасдан хайрлашдик. Бу дунёда
камдан-кам кишилар бир-бирларини тушунадилар.

15 август

Шу нарса аниқки, дунёда муҳаббатгина кишини азиз қилади. Мен буни Лотта мисолида сезаман; мени йўқотилиш унга оғир бўлган бўларди, болалар эса менинг ҳар қуни келишимгагина кўз тикадилар. Бугун Лоттанинг фортепианосини тузатиш учун уларникига бордим, лекин дарҳол ишга киришолмадим, чунки болалар эртак айтиб берасиз, деб туриб олишди. Лотта ҳам уларнинг илтимосларини бажаришимни истарди. Уларга кечки овқатга мен нон уландим. Улар нонни мендан ҳам худди Лоттадан олгандек, бажонидил оладилар. Шундан сўнг уларга банди қилинган малика¹ ҳақидаги севимли эртакларини айтиб бердим. Уларнинг бундан олган таассуротларидан хайратда қоламан, ишонасанми, ўзим болалардан кўп нарса ўрганипман. Баъзан бирорта воқеани ўзимдан тўқиб айтишга тўғри келади, агар янаги сафар бунинг бирор жойи хаёлимдан кўтарилиб қолса, улар дарҳол, аввал бошқача эди, деб қолишади, шунинг учун энди ҳеч бир ўзгартириш киритмасдан, ҳаммасини бир бошдан худди ипга тизилгандек айтиб беришга ҳаракат қиляпман. Бундан шундай хулосага келдимки, агар ёзувчи ўз асарининг иккинчи нашрига бадий жихатдан мукамал тузатишлар киритса-да, барибир, бу, китобга зиён келтиради. Кишилар илк таассуротга кўпроқ бериладилар ва ҳар қандай ҳақиқатдан узоқ нарсаларга ҳам ишонаверадилар, у мияга чуқур ўрнашади; бу билан ҳисоблашмайдиган одам хато қилади.

¹ Ушбу эртакда тасвирланган малика нон-сувни камоқхона деворларидан ғайритабiiй ҳолда ўсиб чиқадиган қўллардан олади. (Тарж.)

18 август

Нега шунақайкип-а, кишига бахт келтирувчи нарса, унинг азобларига ҳам йўл очиб беради?

Менга шу қадар роҳат бағишлаган, кўзимга ёруғ дунёни бамисоли жаннат кўрсатган табиатга бўлган улкан ва эҳтиросли муҳаббатим энди бениҳоя азобга айланган, у худди бераҳм шарпадек ҳамма жойда менга эргашиб юради. Авваллари чўқкига чиқиб, дарёдан тортиб узок тепаликларгача, бутун гуллаётган водийни кузатардим ва теварак-атрофдаги ҳамма нарса ўсаётганини ҳамда ҳаёт қайнаётганини кўрардим. Этагидан тортиб чўққисигача сервикор, калин дарахтлар билан қопланган тоғларга, ажойиб ўрмонлар соя ташлаб турган, эгри-бугри бўлиб кетган водийларга тикилардим; тинч дарё шивирлаб турган қамишлар оралаб оқар, кечки енгилшабадада кўкда сузаётган оппоқ булутлар сувда акс этарди; ўрмонни жонлантирган қушларнинг ғала-ғовурига кулоқ солардим; миллионлаб папша тўдалари ботиб бораётган қуёшнинг қизил шуъласида ғужғон ўйнашарди ва охириги ёруғ шуъла ғувуллаётган кўнғизни майса орасидан тортиб чиқарарди. Атрофимдаги ҳаракат ва қий-чувлар назаримни ерга торгарди, мен турган яланғоч чўққидан озик олувчи йўсин ҳамда яйлок кумтепаликда ўсган бутоқ — буларнинг ҳаммаси менга табиатнинг қайноқ, муқаддас ички дунёсини кўз-кўз қиларди; ўшанда ҳамма нарса тўлкинли қалбимдан жой оларди. Табиатнинг бу тўкин-сочинлиги ичида ўзимни гўё кўкда ҳис этардим, бепоён оламнинг жозибали манзаралари борлиғимни туғёнга соларди. Улкан тоғлар мени қуршаб турар, жарликлар олдимда ястаниб ётар, шиддагли оқим настига югурар, дарёлар оёғим остидан оқиб ўтарди. Ўрмон ва тоғларнинг товуши эшитилиб турарди; мана шу ақлга сиғмас кучларнинг мутаносиблиги ерда яратувчилик ролини ўйнарди; ер устида ва осмон остида эса беҳисоб турли-туман мавжудотлар ғимирлашар, уларнинг ҳамма-ҳаммаси хилма-хил шаклга эга. Одамлар бўлса, бир жойга тўпланишиб,

уйларига бекинишиб оладилар-да, биз бутун дунёга хукмронлик қиламиз, деб кеккаядилар! Бедаво шўрлик! Фикр доиранг шу қадар тор бўлгани учун ҳам ҳамма нарсага шундай тор назарда қарайсан! Осмонўпар чўққидан, инсон оёғи етмаган саҳродан тортиб, номаълум уммон қирғокларигача Тангрининг назари тушади ва яшаётган ҳамда уни англайдиган ҳар бир заррачадан шодланади... Оҳ, ўша пайтларда мен бошим узра учиб ўтаётган турнанинг канотларига ўтириб кўз илғамас денгиз қирғокларига кетишни, абадий барҳаётликнинг лиммо-лим косасидан ҳаёт лаззатини симиришни, ўзида ва ўзи орқали ҳамма нарсани яратаётган кучнинг роҳатини заррача бўлса-да хис этишни чунонам истардимки!

Биласанми, кадрдоним, ўша лаҳзаларни хотирлашнинг ўзиёқ менга хузур бағишлайди. Ўша таърифга сиймайдиган туйғуларни хотирада қайта тиклаш, уларни ифодалашга уришнинг ўзиёқ калбимни тўлқинлантиради ва ҳозирги ҳолатимнинг даҳшатини янада кўпроқ сезишга ундайди.

Гўё кўз олдимдаги сирли парда кўтарилган-у, кенг, ёруғ дунё мен учун мутлақ очик лаҳаднинг тубсиз қабридек туйилади. „Бу ўша! Ўткинчи дунё! Ҳаммаси яшин тезлигида ўтади, ўз ҳаётидаги имкониятларни ишга солиб улгурмасдан тўлқинга ғарқ бўлади. Оҳ! Тошларга урилиб, ҳалокатга учрайди“, деб айта олармидинг? Бирор дақиқа йўқки, сени ва яқинларингни емирмасин, бирор дақиқа йўқки, ўз ихтиёрингдан ташқари бўлса-да, бузғунчи бўлмасанг; кичик бир сайр ҳам минглаб кумурсқаларнинг ҳаётини қуритади, биргина кадам ташлашнинг шўрлик чумолиларнинг машаққат билан қурган уяларини вайронага айлантириб, бутун бир кичкина дунёни ер билан яқсон қилади. О, йўқ, менга таъсир қилган нарса фавқулодда очарчиликлар, кишлукларингизни ювиб кетувчи селлар, шаҳарларингизни ютиб юборувчи зилзилалар эмас; калбимни ўртаган нарса барча мавжуд нарсаларни емиришдан ўзгага ярамайдиган, табиат қўйнида яшириниб ётган ҳолдан тойдирувчи кучдир. Мен шу ал-

фозда кўрқувдан тентирайман. Атрофимда ер, осмон ва унинг хаётбахш кучи ҳукмрон, мен эса ҳамма нарсани ямлаб ўз қаърига тортувчи тубсиз жарликдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайман.

21 август

Эрталаб оғир уйқудан кўз очиб, унга беҳудага кўлларимни чўзаман; кечаси ширин туш кўриб, у билан гўё чаманзорда ёнма-ён ўтирган ва кўлларини минглаб бўсаларга кўмиб ташлаганимда, бекорга уни тўшагимдан излайман. Ўша ширин туш кайфида унга интиламан ва бирданига уйғониб кетаман, оҳ! Эзилган юрагим кўз ёшлари селига бардош беролмай, зулматга элтувчи истиқболим учун ўксиб-ўксиб йиғлайман.

22 август

Вильгельм! Бу чинакам бахтсизлик! Мендаги жўшқинлик ўрнини қандайдир беқарор лоқайдлик эгаллаган, бекор ҳам ўтиролмайман, бирор иш ҳам қилолмайман. Менда тасвирлаш қобилияти ҳам қолмаган, табиатни ҳам ҳис этмайман, китоблар кўнглимни айнитади. Ўз-ўзимиздан жудо бўлдикми, демак, биз учун ҳамма нарсаси йўққа чиқади. Ишонасанми, эртанги кунимда бирор мақсад, интилиш ва умид билан уйқудан уйғониш ниётида, баъзан, ҳатто мардикор бўлишни ҳам истаб қоламан. Қулоқларигача қоғозга кўмилиб ишлаб ўтирган Альбертга кўпинча ҳавасим келади. Агар унинг ўрнида бўлсам, ажойиб бўларди, дея фараз ҳам қилиб кўяман. Уқтирганингдек, элчихонада менга рад қилмасликлари мумкин бўлган вазифани эгаллаш мақсадида сенга ва вазирга ёзишга бир неча марта ҳаракат қилдим. Ўзим ҳам рад қилмасликларига ишонаман: вазир анчадан буён менга нисбатан илтифотли, бир неча марта, бирор ишга жойлаш, деб маслаҳат ҳам берди. Бир қанча вақт хаёлим шу билан банд бўлади, кейин эса яхшилаб ўйлайманда, овоздикнинг кадрига етмай, ўз ихтиёри билан ўзини

эгарлашга хамда эзиб минишларига йўл қўйиб берган от ҳақидаги масал ёдимга тушади¹... Нима қилишим кераклигини ўзим ҳам билмайман... Қимматли дўстим! Аҳволимни ўзгартиришга бўлган интилишим ҳамisha менга эргашиб юрадиган оғир бир ички нотинчликдир, балки?

28 август

Менинг дардимга шифо топиб бўлганида эди, шубҳасиз, бу мана шу одамларнинг қўлидан келарди. Бугун туғилган куним, азонлаб Альбертдан битта тугунча олдим. Уни очдим-у даставвал, биз илк марта танишганимизда Лотганинг қўйлагида кўрганим ва ундап бир печа марта илтимос қилганим пушти ранг бантлардан бирига кўзим тушди. Бунинг ёнида яна миттигина иккита китобча бор эди, булардан бири Гомернинг кичкина Ветштайн нашри² бўлиб, сайр пайтида ҳаддан зиёд катта Эрнести нашрини³ кўтариб юрмаслик учун уни анчадан буён кидириб юрган эдим. Кўрясанми, улар менинг истакларимни сезадилар ва кичкина бўлса-да, дўстона илтифот кўрсатишга интиладилар. Булар, даб-дабали совғалари билан кеккайиб, бизни ерга урадиган кишиларнинг тортиқларидан минг марта афзалроқдир. Мен бу бантни тинимсиз ўпамап ва ўша қайтиб келмас, қиска, бахтли кунлар бахш этган роҳатни хотирлаб, шундан рухланаман. Шунақа гаплар, Вильгельм, мен ноли-

¹ Бу антик даврдан қолган масал бўлиб, буғудан қочаётган от ёрдам сўраб одамга мурожаат қилади ва унга бир умр хизматкор бўлиб қолади. (Тарж.)

² **Ветштайн нашри** — амстердамлик матбаачи И. Г. Ветштайн томонидан нашр қилинган Гомер асарларининг юнон ва лотин тилларидаги тўплами (1707).

³ **Эрнести нашри** — лейпциглик филолог, дин назарийчиси И. А. Эрнести нашр қилдирган 5 жилдлик Гомер асарлари тўплами. 1759–1764 йилларда Лейпцигда юнон ва лотин тилларида босилган. (Тарж.)

майман; хаёт гуллари фақат хаёлдангина иборат! Уларнинг канчаси из қолдирмасдан йўқолиб кетади! Фақат озгина қисми ҳосил беради ва бу ҳосилнинг ҳам жуда ози етилади! Шунинг ўзи ҳам старли бўлади, аммо... дўстим! Нахотки биз бу меваларни назардан кочирамиз, писанд қилмаймиз, уларни татиб кўрмасдан, чириб кетишига йўл кўямиз!

Хайр! Ҳозир гўзал ёз. Кўпинча Лоттанинг боғига чиқаман-да, узун ёғоч билан тепадаги пишган нокларни қоқаман. Лотта бўлса, пастда туриб уларни илиб олади.

30 август

Телба эмасманми мен шўрпешана? Ўз-ўзимни алдамаяпманми? Бунчалик жиловлаб бўлмас ҳадсиз интизорликнинг нима ҳожати бор? Мен фақат унгагина топинаман; хаёлимда фақат ўшанинг қиёфаси кезади, оламдаги ҳамма нарсани фақат ўша билан муносабабда кўраман. У билан канчалаб бахтли онларни кечирипман, лекин барибир, ундан ажралишим керак!.. Оҳ, Вильгельм! Қалбим мени гоҳида қасқларга олтмайди!

Ундаги чирой, латофатдан, сермаъно сўзларидан роҳатланиб ёнида икки-уч соатлаб ўтирсам, хис-туйғуларим борган сари кучайиб кўз олдим қоронғилашади, бир нарса худди яширин котилдек томоғимдан бўғади, юрагим дукуллаб, туйғуларга йўл очишга уринади ва изтиробимни баттар оширади... Вильгельм, кўпинча дунёда бор-йўқлигимни ҳам унутиб кўяман... баъзан юрак сикилиши кучайиб кетса ва Лотта бирозгина бўлса-да, унинг кўллари устига эгилиб, ғам-ҳасратларимни кўз ёшим билан ювишимни истамаса, унда бош олиб чикиб кетаман! Далаларда тентирайман; тик тоғнинг теласига тирмашиб чиқиш, бутокларга урилиб, тиканларга шилиниб, чакалакзорлар оралаб кезиш унда энг олий шодлигим бўлади. Шундан сўнггина бироз ором топаман. Бирозгина! Гоҳида эса толиқиш ва ташналикдан йўлда йиқилиб қоламан, гоҳо ярим тунда тўлин ой нурида

қалин ўрмондаги қийшиқ бутокда ўтириб шилинган
оёқларимнинг хорлиғини ёзаман ва тонготарда ҳолдан
тойиб мудраб кетаман! Оҳ, Вильгельм! Яккаю ёлғиз хуж-
ра, қилдан тўқилган жанда ва кишаннигина кўмсайди
қалбим. Хайр! Бу изтиробларнинг интихоси ўлимдан
бошқа нарсага элтади, деб ўйламайман.

3 сентябрь

Мен кетишим керак! Қароримни қувватлаганинг учун
рахмат сенга, Вильгельм! Икки ҳафтадан буён, ҳузуридан
йироқлашим керак, деган фикр билан тентираб юриб-
ман. Кетишим керак. У яна шаҳарлик бир дугонасини-
кида меҳмондорчиликда. Альберт эса... қисқаси... мен
кетишим керак!

10 сентябрь

Бу шундай кеча бўлдики, Вильгельм! Энди мен ҳам-
масига чидаёламан. Уни ортиқ ҳеч қачон кўрмайман! Оҳ
дўстим, сенинг кўксингга ўзимни отиб, юрагимни ўр-
таётган ҳисларни алам ва маржон-маржон кўз ёшларим
билан ифодалаб беролсам эди! Ҳозир бу ерда бўғилиб,
қалб тугёнимни босишга уриниб ўтирибман ва тонг оти-
шини кутаяпман, отларни эрта тонгда келтиришади.

Оҳ, у бўлса, мен билан бошқа кўришолмаслигини ха-
ёлига ҳам келтирмай, тинчгина ухляпти. Икки соатлик
суҳбатда ўз ниятимни сездирмасдан ундан ажралишга
ўзимда куч топдим. Ё Тангрим, яна қандай суҳбат дегин!

Альберт менга, кечки овқатдан сўнг Лотта билан боқ-
қа сайрга чиқишини айтди. Мен эса улкан каштан да-
рахтлари остидаги айвонда туриб, охириги марта севимли
водий, тинч дарё устида ботаётган қуёшни кузат ардим.
Ана шу гўзал манзарани томоша қилиб, неча марталаб
мен у билан турганман, энди эса... ўзим учун азиз бўлиб
қолган бу хиёбон бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошладим.
Лотта билан танишмасимдан олдин ҳам қандайдир сирли
бир куч мени шу гўшага етакларди, учрашувимизнинг
дастлабки кунлариданоқ бу жойга ҳар иккимизда ҳам

А.М.М. ихлос зўрлигини сезганимизда канчалик севинган эдик, бу чиндан ҳам сағъаткор кўли билан яратилган самовий гўшалардан бири эди.

Олдин каштал дарахтлари орасида кенг майдон кўз олдинда намоен бўлади. Айтганча, бу ҳақда сенга неча марталаб ёзгандим шекилли: баланд эман дарахтлари бир-бирига чирманиб кетган, ёндош чакалакзор таъсирида хиёбон ҳамиша қоп-қоронғи бўлади ва у ҳар томондан ўралган бурчакка бориб такалади, бу бурчакда мудом даҳшатли танҳолик ҳукм суради. Бир куни ёзда бу ерга илк марта келганимизда, мени қандай ҳаяжон қамраб олгани ҳозир ҳам ёдимда: бу гўша қанчалар роҳат ва изгироблар макони бўлишини ўшанда ўзимча яққол тасаввур қилгандим.

Ярим соатлар чамаси висолу ҳижроннинг азобли ва ширип ҳасёлларига берилиб турганимда, уларнинг айвонга кўтарилаётганларини эшитдим. Мен уларнинг истиқболига югурдим, титраганча Лотганинг кўлидан тутдим-да, уни лабларимга тегиздим. Бугазор теналик ортидан ой кўтарилиганда биз эндигина юқорига чиққан эдик; у ёқ-бу ёқдан гаплашиб қоронғи айвонга етганимизни сезмай қолдик. Лотга ичкарига кириб ўришдиққа ўтирди. Альберт унинг ёнидан жой олди, мен ҳам; лекин ички ҳаяжон таъсирида ўтира олмадим, туриб кетдим, уларнинг олдида тик турдим, у ёқ-бу ёққа юрдим, қайта ўгирдим: бу даҳшатли бир ҳолат эди. Лотга қора қайинзор охиридаги фусункор ой нурига чўмган айвонга диққатимизни жалб этди. Ғоят латиф манзара! Биз бу ерда тим қоронғиликда турганимиз учун у жой янада жозибалироқ кўринарди. Биз жим ўтирардик, бироздан кейин Лотга гап бошлади:

– Агар ойдинда сайр қилсам ҳамиша марҳумлар хотираси кўз олдимда гавдаланади-да, келажак ва ўлим ҳақидаги ҳислар мени қамраб олади. Биз йўк бўлиб кетмаймиз, – давом этди у ёқимли овоз билан, – Вертер, биз яна қайта учрашамизмикан? Бир-биримизни таниёламизми? Сиз қандай ўйлайсиз? Нима дейсиз шунга?

– Лотта, – дедим унга кўлларимни узатиб, кўзларим жикка ёшга тўлди, – биз, албатта, учрашамиз! Бу ерда ҳам, у ёқда ҳам кўришамиз.

Вильгельм! Мен ортиқ гапиролмадим, қалбимни айрилиқ хаёли ўрғаётганда, унинг шу ҳақда сўраши шартмиди?

– Меҳрибон марҳумлар билармиканлар, – яна гап бошлади у, – хушвақт пайтларимизда уларни эхтиром билан хотирлашимизни сезармикашлар. О! Сокин кечаларда унинг болалари, ўзимнинг болаларим ўртасида ўтирганимда ва улар худди уни ўраб олгандек атрофимга тўпланишганда, онамнинг сиймоси кўз олдимга келарди. Соғинч ёшлари билан осмонга кўз тикиб, унинг бир зумгина бу ёққа назар ташлашини ва ўлими олдидан, болаларига она бўлиш учун берган сўзим устидан чиқаётганимни биргина марта кўришини истардим. Унга қанчалик илтижо қиламан: „Меҳрибоним, агар сенинг ўрнингни тўлиқ босолмаётган бўлсам, кечир! Оҳ! Ахир мен кўлимдан келган ҳамма нарсани қиляпман-ку! Уларни кийинтиряпман, едириб-ичирияпман, энг муҳими, севиб эркалаяпман! Биздаги тотувликни кўрсанг эдинг, мунис онагинам! Унда сен, ўлимнинг олдидан болаларинг бахти учун кўз ёши тўкиб топинганинг Яратган эгамга минг қатла шукур қилган бўлардинг!“

У ана шуларни айтди! Оҳ, Вильгельм, ким ҳам унинг гапларини такрорлай оларди! Совуқ, ўлик ҳарфлар бу рухнинг илоҳий қудратини қандай ифодалаб бера олсин!

Альберт меҳрибонлик билан унинг гапини бўлди:

– Бундай қилиб ўзингизни қийнаманг, азизим Лотта, биламан, сиз бунақа туйғуларга тез бериласиз, лекин илтимос, кераги йўқ...

– Оҳ, Альберт, деди у, – отам сафарда бўлган пайтларда болаларни ухлатиб, учаламиз юмалок стол атрофида бирга ўтказган кечаларни, биламан, унутмайсан. Сен кўпинча бирорта қизик китоб келтирардинг, бироқ камдан-кам уни ўқирдинг, чунки ўшандай гўзал, мулойим, қувноқ, ишлаб толмас, софдил аёл билан суҳ-

батлашиш дунёда ҳамма нарсадан ортиқ эди-да! Кечалари тиз чўкиб, мени ҳам унга ўхшатгин, деб илтижо билан тўккан кўз ёшларимни Тангри инобатга олди.

– Лотта! – дея қичкирдим ва унинг олдида тиз чўкиб, қўлларини беҳисоб кўз ёшларим-ла ювдим. – Лотта! Тангри марҳамати ва волидангиз руҳи ҳамиша сизнинг тепангизда ҳозир!

– Сиз уни билсангиз эди! – деди Лотта менинг қўлларимни қисар экан, – у сиз билан танишишга лойик инсон эди!

Ҳаяжондан нафасим қисилаёзди. Ҳали ҳозиргача ўзим ҳақимда бунчалик юксак, беҳад манзур мақтов эшитмагандим. У сўзида давом этди:

– Мана шундай аёл, ҳаётининг гуллаган даврида оламни тарк этди, кенжатоғи ҳали олти ойлик ҳам бўлгани йўқ эди. Касали узоқ чўзилмади, у тинч ва хотиржам эди. Факат болалари, айникса, кенжаси учун куйинарди. Ахволи оғирлашгач, менга: „Болаларни ёнимга келтир!“ – деди. Болаларни олиб кирганимда, улар онам тўшагини ўраб олишди, катталари ҳамдап ўзини йўқотиб қўйишган, кичиклари эса ҳеч нарсани тушунишмасди. Опам қўлларини юқори кўтариб, ўшалар ҳақки Тангрига ёлворди ва ҳар бирини ўшгач, уларни чиқариб юборди-да, менга васият қилди:

Уларга она бўл! – Мен унга қўлимни узатдим. – Қизим! – деди у, – сен уларга оналик вужудинг ва оналик эътиборингни бахшида қил. Бунинг нима эканини ҳис этишингни, сенинг қайноқ кўз ёшларингданок бир неча марта сезгандим. Укаларинг учун она, отанг учун эса садоқатли ва меҳрибон аёл ўрнини бос! Унга тасалли бер!

Кейин отамни сўради. Отам эса чексиз аламини биздан яшириш мақсадида уйдан чиқиб кетганди, батамом ўзини йўқотиб қўйган эди. Альберт, сен ўшанда хонада эдинг. Онажоним кимнингдир юрганини сизди-да, бу сен эканлигингни билгач, ёнига чақирди. Кейин иккимизга

тинч, хотиржам, очик чехра билан, сизлар биргаликда бахтли бўласизлар, дегандек назар ташлади.

Альберт уни бағрига босиб ўпаркан, хитоб қилди:

– Биз бахтлимиз! Бахтли бўламиз!

Ҳатто хамиша хотиржам Альберт ҳам ўзини тутолмай қолди. Мен бўлсам, ўзимни тамоман йўқотган эдим.

– Вертер! – мурожаат қилди у менга, – каранг, шундай аёл дунёдан кўз юмса-я! Э, Яратган эгам! Ҳеч ақлим етмайди, қандай қилиб одам ҳаётдаги энг сеvimли кинисини олиб кетишларига чидаб тура олади-я. Ҳеч ким бунини болаларчалик чуқур хис эта олмайди. Улар, онамизни ёвуз одамлар олиб кетишди, деб анча вақтгача бекорга зорланиб юришмади, ахир!

У ўрнидан турди. Мен бўлсам, хаяжон ва изтиробда жойимдан жилмасдан, унинг қўлини тутиб турардим.

– Кетайлик, – деди у, – алламахал бўлди. – У қўлини тортиб олмоқчи бўлди, мен уни қаттиқроқ қисдим.

Биз қайта кўришамиз, – дедим мен, – биз топишамиз. Ҳар қандай қиёфада ҳам бир-биримизни таниймиз. Мен ўз ихтиёрим билан кетяпман, – давом этдим мен, – ҳар ҳолда „умрбод кетяпман“ дейдиган бўлсам бунга кучим етмасди, деб ўйлайман.

Хайр, Лотга! Хайр, Альберт! Биз яна кўришамиз.

– Балки эртага кўришармиз, – деди Лотга ҳазиллашиб.

– Бу „эртага“нинг нима эканлигини мен биламан! Оҳ! У қўлини тортиб олаётиб сезса эди... Улар ой нурига чўмган хиёбон бўйлаб кетишди. Уларнинг кетидан кузатиб турдим-да, кейин ўзимни майсалар устига ташлаб юм-юм йиғладим. Ўрнимдан отилиб турдим-да, айвон естига бордим, пастда, баланд қайин дарахтлари соясидаги боғ эшиги олдида оқ ҳарир кўйлагининг хилпираганига кўзим тушди; ўша ёққа кўлларимни чўздим. У ғойиб бўлди.

ИККИНЧИ КИТОБ

1771 йилнинг 20 октябри

Бу ерга кеча етиб келдик. Элчининг тоби йўқроқ, бир неча кун ишга чикмаса керак. У бунчалик ичи қора бўлмаганда эди, иш жойида бўларди. Қисматим менга оғир синовлар ҳозирлаётганини сезяпман, сезиб турибман. Аммо дадил бўлиш керак! Бепарворок бўлсанг, ҳамма нарса енгил кўчади! Бепарво бўлиш! Менинг қаламим шунақа сўзларни ёзаётганига қулгим қистайди. Ох, бирозгина бепарво бўла олсайдим, одамларнинг энг бахтлиси ҳисобланардим. Нима? Бошқалар ўзларининг арзимас кучлари ва қобилиятларини намойиш қилиб олдимда вазминлик билан кеккайишиб юришса-ю, мен ўз кучим ва истеъдодимдан иккиланиб ўтирайми? Қудратли Танграм! Менга нисбатан шу қадар сахийлик қилганинда, нега шунинг ярми ўрнига бепарқлик ва ўз-ўзимга ишонч ато этмадинг?

Сабр қилиш керак, сабр! Ҳаммаси ўз изига тушади. Бу хусусда сен тамоман ҳақсан, азизим. Бугун кунларимни одамлар орасида ўтказиб, уларнинг қай тарзда ҳаёт кечираётганларига разм сола бошлаганимдан буён ўз аҳволимга анча кўникиб қолдим. Ўзимизни бошқа нарсаларга, бошқа ҳамма нарсаларни ўзимизга қиёслаймиз, чунки биз шундай яратилганмиз. Ғаму шодлик ҳам биз муносабатда бўладиган нарсаларга боғлиқ, бунда энг хавфлиси ёлғизликдир. Поэзиянинг ҳаёлий образларидан озик олган, табиатан юксакликка иштилувчи тасаввуримизда шундай кишилар қиёфаси яратилганки, улар биздан гўё юқори туради, ўзимиздан бошқа ҳамма нарса бизга жозибалироқ туйилади ва ҳар қандай бошқа одамни ўзимиздан кўра етукроқ деб ўйлаймиз. Бу мутлақо табиийдир. Ўзимизда кўп хислатлар етишмаётганини ҳар қадамда ҳис этамиз, уларни ўзга кишиларда кўрамиз, ўзимизда мавжуд фазилатларни ҳам унга ёништириб, яна бунинг устига уни руҳан тинч, беғам,

деб ўйлаймиз. Шундай қилиб, биз хаёлан яратган бахтли инсон тайёр. Аксинча, гоҳида иккиланиб, қудратимизга ишопиб-ишонмай зўрға олдинга силжисак ҳам, бор кучини ишга солиб, жадал ҳаракат қилганлардан кўра, йиқилиб-чалишиб бўлса-да, илгарироқ кетганимизни сезамиз, шунда бошқаларга етиб, ҳатто ўзиб кетиб, ўзингга бўлган ҳақиқий ишончни ҳис этасан киши.

1771 йилнинг 26 ноябри

Ҳар қалай бу ерга кўника бошладим. Энг муҳими, иш кўп. Бундан ташқари, турли хулқ-атворли, ҳар хил тоифадаги кишилар билан аралашиб, шулар билан овуниб юрибман. Мен граф К... билан танишдим, борган сари унга бўлган ҳурматим ошяпти. У улкан ва теран ақл эгаси, лекин бу билан кеккаймайдиган, фикри кенг киши. Унинг муносабатларида одамохунлик ва олижаноблик ҳисси бирам балқиб турадики! Хизмат юзасидан берилган топшириқни бажаришда ундан ёрдам сўраганимда, у мендан маслаҳатини аямади. Биз бир-биримизни тушунишимизни ва мендан ўзга бирор киши билан бундай муомала қилиб бўлмасликни илк сўзларидаёқ уқтирди. Ўз навбатида, мен ҳам унинг менга нисбатан очиккўнгиллигини тасвирлашдан ожизман. Рост гап, сенга ўз бағрини очган буюк қалбнинг иссиқ меҳрини туйишдан ҳам ортиқроқ шодлик дунёда бўлмаса керак.

1771 йилнинг 24 декабри

Элчи жонимдан тўйдириб юборди, шундай бўлишини аввалдан билгандим. У учига чиққан аҳмоқ, бунақаси ҳали дунёга келмаган. У худди эзма хотинлардек қилдан қийиқ ахтаради. Ҳамиша ўз-ўзидан норози, бунинг устига бирор марта ҳам унинг кўнгилни тополмайсан. Менга осон бўляпти: ёзувлар қандай турган бўлса, шундоқлигича кўчиряман. Баъзан у қоғозни қайтариб: „Ҳар ҳолда дуруст-у, шундай бўлсаям яна бир кўриб чиқинг, яна-ям мосроқ сўз ёки тўғрироқ иборалар топиш мумкин

булар“, дейишдан ҳам тоймайди. Шунда коним қайнаб кетади. Ҳатто бирорта боғловчи ҳам тушиб қолмаслиги керак. Гоҳида билмасдан бирор сўзнинг ўрнини алмаштириб қўйсам, жон-пони чикиб кетади. Жумлалар ҳамма вақт аниқ бир тахлитда тузилиши лозим, акс холда у ҳеч нарса тушунмайди. Бундай одам билан ишлашнинг турган-битгани азоб.

Менинг бирдан-бир юпанчим – граф К... билан дўстлигимдир. Яқинда у элчининг ишжиклиги ва ланжлигидан порози эканлигини очик-ойдин айтди.

– Бундайлар ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам қийнашади, лекин довондан ошиб ўтишга мажбур сайёҳдек, шароитга кўникишга мажбурсан, киши, – деди у, – ана шу довон бўлмаса йўл қулайроқ ва қисқароқ бўларди-ю, лекин ўша довон бор, демак, ундан ошиб ўтиш шарт.

Графнинг менга илтифот кўрсатишини чол сезади, бу унинг гапини келтиради. У менинг ҳузуримда графни ғийбат қилиш учун ҳар қандай қулай имкониятдан фойдаланади. Табиийки, мен бўш келмайман, бундан ахвол тобора оғирлашади. Айниқса, кеча ғазабим қайнади, чуқки у менга ҳам тил тегизиб ўтди: дунёвий таомилларга граф жуда уста, ишда қўли анча эпчил, қадами ҳам хийла дадил эмиш-у, лекин бошқа барча адабиётчилар сингари чуқур билимдонликда ажралиб турмасмиш.

Бунинг устига юз ифодаси тўғ: „Қалай, бошладимми?“ деб турарди. Барибир, бу менга заррача ҳам таъсир қилмади. Мен шундай ўйлайдиган ва ўзларини шу тахлит тутадиган одамлардан нафратланаман. Граф, ўз хислатлари билан ҳам, билими билан ҳам ҳар қандай ҳурматга лойиқ кишидир.

– Ўз билимини кенгайтириб, уни умум манфаатига бағишлашга ва кундалик ҳаётда шу даражада фаол иштирок этиш бахтига муяссар бўлган кишиларни камдан-кам учратганман, – дедим мен. Ачиган қалла учун бу гаплар хитой девори эди; яна қандайдир ортиқча сафсата туфайли бутунлай хунобим ошмасин деб, тезроқ чикиб кетишга шошилдим.

Ишла, ишла, деб бошимни айлантиравериб, мени шу кишанга боғлаган сизлар айбдорсизлар. Иш эмиш! Картошка экиб, ҳосилини шаҳарга элтиб сотадиган одам мендан кўра кўпроқ фойда тонади. Агар гапим ёлғон бўлса, ўзим миҳланиб қолган мана шу дўзахда яна ўн йил ишлашга тайёрман. Атрофимда ёмирлашиб ётган жоҳил одамлар ичида зерикишни, фаройиб кашшоқликни айтмайсанми?! Улардаги шахсиятпарастлик, бир-биридан озгина бўлса-да олдинга кетиш учун хушёр туришлар, кузатишлар – бу очик ҳолдаги ўта насткаш, ўта расво интилиш. Масалан, бир аёл, дуч келган одамга ўзининг мулки ва шуҳрати ҳақида мактанади, ҳар қапдай одам ҳам: „Вой тентак! Ўзининг арзимас шуҳрати ва мулки ҳақида оғиз кўпиртириб юрипти!“ деб ўйлаши мумкин. Ҳаммадан аянчлиси шуки, бу аёл – маҳаллий бошқарма мирзасининг кизи. Эгам ҳаққи, тубан бир ҳолда ўзини шарманда қилишдан тортинмайдиган кишиларга ҳеч туншуна олмаيمان.

Ростини айтсам, азизим, бошқаларни ҳам ўз тарозисида ўлчаш нодонлик эканлигига кундан-кун ишончим комил бўляпти. Ўз тапвишларим бошимдан ошиб, қалбим чунонам қайнаб тошяптики, агар бошқалар мени тинч қўйишса, уларга тил ҳам тегизмасдим.

Ярамас ижтимоий муносабатлар, айниқса, жиғимга тегяпти. Табақаларни фарқлаш қанчалик муҳимлигини, ўзимга ҳам бу қанчалик фойдали эканлигини бошқалардан кам билмайман. Лекин бирозгина қувонч, дунёда заррача бахтдан баҳраманд бўлганимда, бу тафовут йўлимга гов бўлмаса бўлгани. Яқинда сайр пайтида, шундай алфов-далфов ҳаётда кўп фазилатларни ўзида мужассамлаштира олган қиз – фройлайн фон Б... билан танишдим. Суҳбат давомида бир-биримизга маъқул бўлиб қолдик, хайрлашарканмиз, уникига боришга ижозат сўрадим. У шунчалик очик кўнгиллик билан марҳамат билдирдики, борадиган вақт бўлгунча тоқатим тоқ бўлди. У бу ерлик эмас, холасиникига меҳмондорчиликка келган.

Кампир кўринишдан менга ёқмади. Мен кўлимдан келганча унга ҳурмат-эътибор кўрсатдим. Сухбат давомида иложи борича унга мурожаат қилдим. Бироздан кейин шу нарса аён бўлди (бунга кейинроқ киз ҳам иқрор бўлди): кексалигида бир неча аслзода авлодларидан ўзга на бир таянчга, на фаҳм-фаросатга ва на кўзга кўринарли мулкка эга бўлмаган, ўз ижтимоий мавқеи пардасига ўралиб қолган севимли холаси, аслзодалар табақасига мансублигини пеш қилиб кеккайишдан бошқа хузурни билмайдиган банди экан.

Айтишларича, у ёшлигида жуда гўзал бўлган ва дунёни куйдирган, ўз мағрурлиги билан қанчалаб шўрлик йигитларга азоб берган, ҳаётининг гуллаган даврида эса арзимас даромадга қаноат қилиб, у билан умр кечирган ва дунёдан ўтган кекса офицерга бутунлай содик бўлиб қолган. Энди бўлса, бева қолган чоғида, борди-ю, суюкли жияни бўлмаганида, унинг танҳолигига ҳеч бир киши қайғурмаган бўларди.

1772 йилнинг 8 январи

Расмиятчиликка муқкасидан кетган, йиллар давомида бошқалардан бир поғона юқори кўтарилишдан ўзга ўй-фикрлари ва интилишлари бўлмаган одамларни ким деб ҳисоблаш мумкин-а? Уларнинг бундан бошқа ишлари йўқ, деб ўйлаш мумкин: аксинча, ишлари қалашиб ётибди, худди мана шундай тубан, ярамас одатлар муҳим ишларни бажариш истагига ҳалақит беради. Ўтган ҳафта чанғи сайрида жанжал чиқиб, бутун хурсандчилик елга учди.

Мавқенинг мутлақо аҳамияти йўқлигини, юқори мавқени эгаллаган киши камдан-кам асосий ролни ўйнай олишини бу аҳмоқлар нега тушунмайди-а? Вазирнинг йўл кўрсатиши билан иш юритадиган кироллар, котибанинг измидан чиқмайдиган вазирлар озми?! Унда кимни биринчи деб ҳисоблаш керак? Менимча, бошқаларни писанд қилмайдиган, бутун куч ва қобилиятларини ўз ре-

жаларини амалга оширишга сарфлаш учун старли кудрат
хамда айёрликка эга бўлган кишинигина биринчи деб
хисобласа бўлади.

20 январь

Азизим Лотга, мен Сизга қаттиқ ёмғирдан яшириниб турган мана шу жойим, яъни дехқонларнинг карвонсаройидан ёзишга мажбурман. Ғамгин шаҳарча Д...да ёт, қалбимга тамоман ёт, бегона одамлар орасида тентирай бошлаганимдан буён, бирор марта, бирор дақиқа ҳам Сизга хат ёзишга ҳафсала қилганим йўқ; аммо деразачасига қор ва дўл тинимсиз урилаётган мана шу танҳо гўшада, одамлардан йироқда дастлабки хаёлим Сиз бўлдингиз. Бу ерга кирганимданок Сизнинг қиёфангиз кўз ўнгимда гавдаланди. Оҳ, Лотга! Бу шундай муқаддас, шундай иссиқ туйғуки! Марҳаматли Тангрим! Шунча муддат давомида илк бахтли дам шу бўлса керак!

Малагим, бу паришонхотирлик гирдобида мени бир кўрсангиз эди! Қалбим гўё музга айланган! Юракни хаяжонга солувчи на бирор лаҳза, на бирор лаззатли он бор! Ҳеч нарса! Ҳеч нарса йўқ! Гўёки кўғирчоқ театрида ўтиргандекман-у, кўз олдимда одамчалар ва отчаларнинг қай тахлит ҳаракат қилишларини кузатаман, булар кўзимга кўрињяптими, деб кўпинча ўз-ўзимдан сўраб қўяман. Мен ҳам гўё шу театрда ўйнайман, тўғрироғи, мени кўғирчоқдек ўйнатадилар, баъзан қўшнимнинг ёғоч кўлидан тутаман ва даҳшат ичида ортга чекинаман.

Қуёш чиқишини кузатишни кечкуруноқ мўлжаллаб қўяман, бироқ тонгда тўшакдан кўзгала олмайман. Кундузи эса ойдинда сайр қилиб роҳатланишни кўнглимга тугиб қўяман, кани энди хонамдан чиқолсам. Нега ухлашга ётаман, нега ўрнимдан тураман – буни ўзим ҳам билмайман. Менга ҳаётини қувват бағишлайдиган манба энди йўқ. Тунлари кўзимдан уйқуни олиб қочадиган, субҳидамда уйғотадиган нур энди ғойиб бўлган.

Бу ерда аёлларга хос хислатларни ўзида саклаб қолган бирдан-бир кимса фройлайн фон Б...дир. Уни бироз

Сизга такқослаш мумкин, суюклим Лотга, лекин Сизга тенг келадиган зот бормикан! „Оҳ-хо, мақташга ҳам уста бўлиб қолибсиз!“ дерсиз балки. Бунга қисман ҳақлисиз ҳам. Анчадан бери жуда сермулозамат бўлиб қолганман. Чунки бошқача бўлолмайман, кўп ҳазиллашаман, хонимларнинг фикрича, ҳеч ким менчалик қойиллатиб мақтаёлмасмиш. („Алдаёлмасмиш ҳам“, дея кўшимча қиларсиз, эҳтимол, бусиз иш юришадими, тушуняисизми?) Мен Б... исмли киз ҳақида гапирмоқчи эдим. Унинг мовий кўзларида қалб туйғулари жиллолашиб туради. Юкори табакага мансублигидан заррача ҳам қувонмайди – бу уни қийнайди, холос. У ана шу тор кафасдан қутулишни истайди ва биз соғлаб осойишта қишлоқ ҳаёти ҳақида ҳаёл қиламиз, оҳ! Сиз ҳақингизда ҳам! У Сизни қанчалар кўкларга кўтаришга мажбур, йўк-йўк, мажбур эмас, у ўз хоҳиши билан шундай қилади! Сиз ҳақингизда сўзласамчи, жон қулоғи билан тинглайди. Сизни яхши кўради...

Оҳ, саранжом-сарипта хонада Сизнинг қарпизингизда ўтиришни, севимли дўмбокчаларимизнинг атрофимизда қий-чув кўтариб ўйнашларини, Сизнингча, агар улар тўполонни ҳаддан ошириб юборишса, ваҳимали эртақлар айтиб, тинчлантириб қўйишни бирам истардимки!

Кумуш қор қоплаб ётган водий устида қуёш жимирлаб ботиб боряпти, бўрон ўтиб кетди, мен эса... яна ўз кафасимга қайтишим керак...

Хайр! Альберт ёнингиздами? Хўш, қандай? Бу саволим учун Яратганининг ўзи кечирсин!

8 февраль

Бир ҳафтадан буён ҳаво айниган, мен бўлсам бундан шодман. Негаки шу ерга келганимдан бери бирор марта ҳам қайфим чоғ бўлгани йўк, кимдир расво қилмаган, захарламаган бирор кун йўк. Мана энди ёмғир шаррос қуйиб, гоҳ бўрон қутуриб, ер гоҳ музлаб, гоҳ эриб ётганда, кўчадан кўра уйда ўтириш яхшироқ-ку, ахир, деб ўйлайман-да, енгил тортиб кетаман. Агар эрталаб қуёш

чарақлаб очик кундан дарак берса, мапа, одамлар бир-бирларидан қизғанадиган тағин бир Тангри марҳамати! деб хитоб қилишдан ўзимни тиёлмайман. Улар саломатликни ҳам, яхши номни ҳам, қувонч ва осойишталикни ҳам бир-бирларидан қизганишади! Кўпинча подонлик, тушунмаслик ва калтабинликдан шундай қилишади, гапларига қулоқ солсангиз дурустгина кишиларга ўхшашади. Ичак-човокларини тилка-пора қилмасликлари учун гоҳида уларга тиз чўкиб ялингим келади.

17 февраль

Элчим иккимиз бир-биримизга ортиқ тоқат қилолмаймиз, деб кўрқаман. У ўта ярамас одам. Унинг ишлаш, раҳбарлик қилиш усули шунчалик қулғилики, фикрига қарши гапиришдан ўзимни тутолмайман. Кўпинча, ишни ўз усулимча, ўз фикримдан чиқариб бажараман, табиийки, бу унга ҳечам ёкмайди. Иш шунгача бориб етдики, у устимдан саройга арз қилган ва вазир менга бироз бўлса-да, ҳар ҳолда танбеҳ берди, мен ишдан бўшаш ҳақида ариза беришга шайланиб турганимда, вазирдан шахсий хат¹ олдим, бу шундай мактуб эдики, ундаги буюк донолик ва самимият олдида бош эгишдан ўзга иложим қолмади. Беҳад таъсирчанлигим учун у мени қанчалик қойган ва мени фойдали интилиш, бошқаларга таъсир ўтказиш ва муҳим ишларга аралашил ҳақидаги чегарадан ортиқ фикрларимга ёшларга хос дадиллик сифатида қанчалик аҳамият берган, шу билан бирга, уларни бутунлай топтаб ташламастан, балки бироз юмшатишга ҳамда уларни чинакам рўёбга чиқа оладиган ва кишиларга фойда келтира оладиган йўлга буришга ҳаракат қилган!

¹ Бу обрўли жанобга ҳурмат юзасидан мазкур хат ва кейинроқ эслатиладиган яна бир хат чиқариб ташланган, чунки бундай хатларни ошкор қилишдек журъатни ўқувчиларнинг энг илик муносабати ҳам кечириши гумон эди. (Муаллиф изоҳи.)

Бир ҳафта давомида бундан руҳим тетикланди ҳам-
да ўзимни кўлга олдим. Маънавий сокинлик ва ўз-ўзи-
дан кониқиш заб ажойиб нарса-да! Бу бойлик қанчалик
қимматбаҳо ва гўзал бўлгани билан шунчалик мўрт бўл-
маганида эди!

20 февраль

Тангри ярлақасин сизларни, азизларим, мени маҳрум
этган барча яхши кунларни сизларга ато этсин! Мени
алдаганинг учун раҳмат сенга, Альберт: мен сизларнинг
тўйларингиз ҳақида хабар келишини кутдим ва худди
шу куни Лоттанинг силуэтини девордан тантанали тарз-
да олиб, уни бошқа қоғозлар орасига яшириб қўймоқчи
эдим. Энди сизлар эр-хотинсизлар, унинг силуэти эса
ҳалиям осифлиқ турибди! Майли, тураверсин! Ахир нега
ҳам турмасин? Биладанки, мен сизлар билан биргаман
ва сенга халақит бермаганим ҳолда Лоттанинг қалбида
яшайман, ҳа, у ерда иккинчи ўринни эгаллайман, мана
шу ўринга эга бўлишни истайман, буни сақлаб қолишим
шарт. Оҳ, борди-ю, у мени унутса... ақлдан озардим.
Альберт, бу хаёл мен учун бамисли дўзахдир! Хайр,
Альберт! Хайр, Лотта! Хайр, самовий фаришта!

15 март

Мени бу ердан кетишга мажбур қилаётган бир кўн-
гилсиз воқеа содир бўлди. Аламимдан тишимни қисиб
ўтирибман! Жин урсин! Энди буни тuzатиб бўлмайди,
дидимга мос келмайдиган бу вазифани эгаллашга маж-
бур қилган, кийнаган, шунга ундаган – сизлар айбдор-
сизлар. Мана энди мен ҳам, сизлар ҳам кўрадиганимизни
кўриб ўтирибмиз! Балки сен одатдагидек, бунга ўзинг
айбдорсан, мудом бир гапни кўпиртириб юрасан, дерсан,
ундай бўлса воқеани, худди солномачидек, аниқ, муфас-
сал баён этишимга рухсат эт, жаноб.

Граф фон К... менига меҳрибон, серилтифот, бу сенга
маълум, бу ҳақда юз марталаб ёзганман. Кеча у мени

тушки овқатга таклиф қилган эди. Ҳамиша худди шу куни кечкурун уникида олифта жаноблар ва хонимлар йиғилишарди. Бу мутлақо ёдимдан кўтарилиб кетибди, биз қуйи табақа кишилари бу даврага мансуб эмаслигимиз ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабман. Шундай қилиб, графникида тушки овқатни егач, столдан туриб, катта залга ўтдик ва ўзаро суҳбатлашиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошладик. Кейин бизга полковник Б... ҳам қўшилди, шу тариқа меҳмонларнинг келадиган вақти ҳам яқинлашди. Яратган эгам ҳаққи, ҳеч нарса хаёлимга келмасди. Шу пайт фон С... исмли олифта хоним эри ва ғозга ўхшаш хурпайган, кўкси теп-текис, хипчабел қизи билан кириб келишди ва en passant¹ аслзодаларга хос қиёфада хўмрайишар, бурунларини кўтаришар эди, шу тахлит нусхалар таъбимга мутлақо ўтирмаганлиги туфайли тезроқ бу ерни тарк этмоқчи бўлдим ва граф ўшаларнинг ёқимсиз суҳбатидан халос бўлгунча кутиб тургандим, фройлайн Б... истикболимда пайдо бўлди. Уни кўрсам кўнглим ҳамиша таскин топади, шу боисдан кетмадим ва у ўтирган ором курси орқасида тик турдим. Анчадан кейингина унинг мен билан одатдагига нисбатан тортиниброқ, бироз хижолат бўлиб гаплашаётганини сездим. Ҳайрон бўлдим. „Наҳотки у ҳам ҳамма бошқа кишилардек бўлса?“ ўйладим ундан ранжиб ва кетмоқчи бўлдим, лекин барибир қолдим, чунки бунга ишонгим келмасди, уни жон деб окламоқчи бўлардим, ундан бирон оғиз ёқимли сўз эшитишга умидвор эдим... Ким билади, нега бундай. Бу орада меҳмонлар кўпая бошлади. Франц I даврига оид бутун аскарӣ анжомларни тақиб олган барон Ф..., сарой маслаҳатчиси Р... (уни бу ерда in qualitate² жаноб фон Р... деб атайдилар) қулоғи оғирроқ рафиқаси билан, ҳатто даққионусдан қолган либосига янги латталарни ямаб олган жулдурвоқи И... ҳам ва бошқалар тўда-тўда бўлиб кела бошлашди. Мен эса

¹ En passant (франц.) – ўтаётиб. (Тарж.)

² In qualitate (лот.) – дабдабали, салтанатли. (Тарж.)

баъзи танишларимга сўз қотардим, ҳаммаси лўндагина
жавоб қайтариб кўя қолишарди. Ҳеч нарса тушуноямас-
дим, сўнгра бор диккатимни фройлайн Б...га қаратдим.
Залнинг нариги томонида аёллар ўзаро шивирлашган-
ларини ва бу эркакларнинг ҳам қулоғига етиб келгани-
ни, натижада фон С... хоним граф билан гаплашганини
мен сезмабман (буни менга кейинроқ фройлайн фон Б...
сўзлаб берди), шундан кейин граф ёнимга келди-да, мени
дераза олдига етаклади.

– Биздаги ярамас одатларни ўзингиз биласиз, – деди
у, – сизнинг бу ерда бўлишингиз меҳмонларга маъқул
бўлмаётганини сезяпман. Ҳеч ҳам истамасдимки...

– Жаноби олийлари, – сўзини бўлдим мен, – Яратган
эгам ҳаққи, мени афв этинг, ўзим буни англашим лозим
эди, биламан, бу бефаҳмлигимни сиз кечирасиз... Мен
дарҳол кетмоқчи эдим, аммо қандайдир бир куч мени
тутиб қолди, – кўшиб кўйдим, яна таъзим қиларканман,
кулимсираб.

Граф менинг кўлимни чин юракдан қисаркан, шу
билан гўё ҳамма нарсани ифодалагандек эди. Мен даб-
дабали даврадан сезилмасдан чиқиб кетдим, кабриолет-
га ўтирдим-да, адир тепасидан туриб қуёш ботишини
кузатиш, ўз севимли Гомеримдан Улисс қандай қилиб
меҳмондўст чўчкабокарникида меҳмон бўлганлиги хақи-
даги ёкимли кўшиқни ўқини учун М...га қараб йўл олдим.
Булар ҳаммаси шу қадар яхши эдики!

Кечки овқатга қайтиб келдим. Қахвахонада одам
сийрак эди, улар дастурхонни суриб ташлаб, стол бурча-
гида сокка ўйнашарди. Шу пайт хушфёъл Аделин кириб
келди, мени кўргач, бошидан шляпасини олди-да, ёнимга
келиб шивирлаб сўради:

- Бирор кўнгилсиз воқеа юз бердими?
- Нега бундай деяпсан? – сўрадим мен.
- Граф сени ҳайдаб чиқарибди-ку?
- Даф бўлсин ўшалар, очик ҳавога чиққанимга хур-
санд бўлдим.

– Сенинг бунга шунчалик енгил караганинг яхши-я, аммо бу ҳақда ҳамма ерда гапиринишаётганлари менга алам қилади.

Шундагина бу ҳодиса юрагимга стиб борди. Столга ким келиб ўтирса, ҳаммасининг мени кузатганлари бежиз эмас экан-да, деб ўйладим. Ғазабим тошиб кетди.

Бугун эса қаерга бормайин, ҳамма ерда мендан кўнгил сўрайдилар, душманларим эса эшитишимча, тантана қилаётганмишлар.

Кеккайиш, менга ҳамма ишни қилавериш мумкин, деб арзимас ақлини кўкларга кўтариш, мана, нималарга элтади, дейишармиш улар. Шунанга ярамас сафсаталарни эшитаверсам, юрагимга пичоқ санчиб олгим келади. Мустақиллик ҳақида нима десалар деяверсинлар-у, аммо мен, қандайдир муттаҳамларнинг, бирорга пуч гапни дастак қилиб, хулоса чиқаришларига чидаб турадиган одамни кўришни истардим, агар шу сафсата пуч бўлса, унда уларга парво қилмасам ҳам бўлади.

16 март

Ҳамма нарса ғашимни келтирмоқда. Бугун фройлайн Б...ни хиёбонда учратиб қолдим ва у билан сўзлашишдан ўзимни тиёлмадим, одамлардан бироз узоқлашганимизданок, унинг ўшандаги қилиғидан ранжиганимни изҳор қилдим.

– О, Вергер, – деди у самимий оҳангда, – менинг қалбимни тушуна туриб, ўшанда саросимада қолганимни шундай изоҳлашингиз тўғрими? Залга кирган дақиқаларимданок сиз туфайли қанчалик азобландим! Натижаси шундай бўлишини билгандим, сизни огоҳлантиришга жуда кўп уриндим. Ўша С... ва Т... исмли аёлларга сиз билан бир даврада ўтиргандан кўра, яхшиси эрлари билан кетиб қолиш афзал эканини билардим. Графнинг уларга қарши гапиролмаслигини ҳам билардим. Мана энди қанча шов-шув!

– Нима дедингиз, фройлайн? – сўрадим ўзимдаги кўркувни яшириб. Ўтган куни Аделин айтган гапларнинг

хатмаси хаёлимда жонланди ва шу лаҳзада томирларимдан қайноқ сув юргандек бўлди.

– Шу туфайли бошимга не кўргиликлар ёғилмади, дейсиз, – деди софкўнгил қиз кўзлари ёшга тўлиб.

Мен ўзимни идора қилолмасдим. Унинг оёқларига ташланишга тайёр эдим.

– Тушунтирсангиз-чи, ахир! – қичқирдим мен.

Қизнинг кўз ёшлари юзларидан оқиб туша бошлади. Мен ақлимни йўқотаёзим: у кўз ёшларини яширишга ҳам уринмасдан, уларни артди.

– Холамини биласиз-ку, – гап бошлади у, – у ҳам ўша ерда эди, бўлган воқеага у шундай назар билан карадики! Вертер, кеча кечкурун ва бугун эрталаб сиз билан танишлигим учун қанча ваъзхонликка тоқат қилишга, сизни ёмонлашларини, ерга уришларини эшитишга тўғри келди, сизни ёқлашнинг имкони йўқ эди.

Унинг ҳар бир сўзи мисоли найзадек юрагимга санчиларди. Буларнинг барчасини мендан сир тутиш нечоғлик олижаноблик бўлишини у сезмасди, у яна, энди миш-мишларнинг кети узилмаслигини, маълум тоифадаги кишиларнинг тантана қилишларини ҳам кўшиб кўйди. Улар энди, юкори табақадаги кишилардан нафратлангани, кеккайгани учун қилмишига яраша бўлди, деб менинг ҳақимда вайсашлари турган гап эмиш.

Ох, Вильгельм, чинакам ҳамдардлик билан айтилган бу сўзларни унинг оғзидан эшитиш... Рухим тушиб кетди, ҳозиргача ҳам хунобим ошиб юрибман. Бирортаси менга очикчасига таъна қилишга журъат этса-ю, мен унинг кўксига ханжар тикиб олишни истаяпман, зора енгил тортсам.

Ох, бу азобдан халос бўлиш учун минг маргалаб қўлга шичок олдим, айтишларича, отларнинг ажойиб бир насли бўлиб, агар уни хаддан ортик югуртириб, терлатиб юборсалар, у нафас олиш осон бўлсин учун, туғма хусусиятига кўра қон томирларини тишлаб олармиш. Худди шунга ўхшаб мен ҳам, кўпинча қон томиримни қирқиб ғамдан абадий қутулишни истаб қоламан.

24 март

Мени ишдан бўшатишларини сўраб саройга ариза бердим, ишонаманки, аризам инобатга олинади. Бу хусусда сизлардан рухсат сўрамаганим учун мени кечирасизлар. Нима бўлса ҳам бу ердан кетаман. Мени бунда қолдириш учун қиладиган барча панд-насихатларингни ёддан биламан, демак... буни онамга юмшоқкина қилиб тушунтириб қўй, унга бирор ёрдам кўрсатолмасам, мендан ранжимасин, ўзимга ҳам осон эмас. Пайти келиб махфий маслаҳатчи ёки элчилик лавозимига кўтарилиши мумкин бўлган қулайгина мартабадан тўсатдан ўғли воз кечса-ю, яна эски аҳволга қайтса, албатта онага осон бўлмайди-да. Нима ўйласаларинг ўйлайверинглар, мени қолдириш максалида истаган шарт-шароитларингни рўқач қилаверинглар, мен барибир кетаман. Қаёққа жўнаб кетаётганимни билишни истасаларинг, айтишим мумкин: бу ерда мени ўта кадрлайдиган князь бор. У ниятимни эшитгач, мени ўз мулкида гўзал баҳор фаслини ўтказишга таклиф этди. Князинг ваъдасига қараганда, у ерда ихтиёрим тамоман ўзимда бўлармиш. Князь иккимиз бир-биримизни яхши тушунамиз, шу сабабли манглайимга ёзилганини кўраман, дедим-да, кетишга аҳд қилдим.

19 апрель

П... С..., иккала хатинг учун ҳам ташаккур. Саройдан жавоб олганимга қадар бу мактубни жўнатмай турдим. Хатларингга жавоб ҳам ёзмадим. Онаминг вазирга арз қилиб ниятимни йўққа чиқаришидан хавфсирадим. Мана, бўлар иш бўлди, жавобни бўлса олдим. Мени ишдан ғоят истамасдан бўшатишганларини ва вазир менга нималар ёзганини айтишга журъат қилолмайман – сизлар яна арз-дод қилишларинг мумкин. Валиаҳд жаноблари менга кетишим олдидан бир хатча билан йигирма беш дукат пул юборибди. Хатни ўқиб, хаяжондан кўзларимдан ёш чиқиб кетди; хуллас, яқинда онамдан сўраган пулларнинг энди хожати йўқ.

5 май

Эртага бу ердан жўнаб кетаман. Туғилган жойим йўлдан олти миля нарида бўлгани учун у ерни ҳам зиёрат қилиб, ўтмишдаги бахтиёр кунларимни эслаб ўтмоқчиман. Отам вафот этгач, ана шундай хушманзара, осойишта жойни ташлаб, ўзининг диққинафас шаҳрига камалиш мақсадида онам мени етаклаб чиққан худди ўша дарвозадан кирмоқчиман. Хайр, Вильгельм! Сенга ўз саёҳатим тафсилотларини ёзиб турарман.

9 май

Она юртимни бамисли муқаддас жойдек эхтиром билан зиёрат қилдим, мени ғалати ҳис-туйғулар қамраб олди. С...га кетадиган йўлда шаҳардан чорак соатлик ма-софадаги катта арғувон дарахти ёнида тўхтадим-да, ара-вадан тушдим, хогиралардан тўйгунча роҳатланиб пиё-да кетиш учун аравакашга жавоб бериб юбордим. Мана, болалигимда сайрларимнинг мақсад ва ниҳояси бўлган арғувон дарахти остида турибман. Ўзгаришлар беқиёс! У пайтларда, болаларча тушуниб етмаслик орқасида юра-гимга озик топиш, мириқиб яйраш, очкўз, туғёнли ву-жудимни қондириш ва тинчлантириш учун ёт ўлкаларга бош олиб кетишга интилардим! Энди-чи... Оҳ, дўстим, қанчалаб рўёбга чиқмаган орзу-умидлар, қанчалаб пой-мол этилган мақсадлар билан ўша узок ўлкадан қайтиб келяпман!.. Неча марталаб истакларим манбаи бўлган тоғ тизмасининг кўз олдимда ястаниб ётганини кўрардим. Соатлаб арғувон дарахти остида ўтириб, кўзларимга жо-зибали бўлиб ғира-шира кўринган ўрмонлар, водийлар томон интилардим ва улар билан қалбан қўшилиб кетиш-ни орзу қилардим. Уйга қайтадиган пайт бўлганда-чи, о, бу сеvimли жойни нечоғлик истамай тарк этардим!..

Шаҳарга яқинлашдим. Шаҳар четидаги эскидан қол-ган барча таниш уйларга салом бердим. Бу ерда содир бўлган ҳамма ўзгаришлар сингари яши уйлар ҳам менга ёқимсиз туйилди. Дарвозадан ичкарига киргач, кайтадан

Ўзимни бамисоли уйдагидек ҳис этдим. Азиз дўстим, ҳаммасини муфассал ёзиб ўтирмайман. Бу нарсалар менга канчалик дилбар туйилмасин, барибир хикояда зерикарли чиқиши мумкин.

Собиқ уйимиз ёнидаги майдонда тунашга қарор қилдим. Ўтаётиб разм солсам, болалигимизда ёқимтой кекса аёл бизни қамаб олиб таълим берган мактаб энди баққоллик дўконига айлантирилибди. Бу кулбада не-не ҳаяжон, кўркув ва эсанкирашларни бошимдан кечирганимни эсладим. Ҳар қадамда диққатни тортувчи бирор нарса учарди. Муқаддас жойларни зиёрат қилувчи киши ҳам шунчалик кўп илоҳий хотираларга дуч келмаса керак, унинг қалби шу қадар хузурбахш ҳаяжон билан тепиши ҳам гумон. Беҳисоб эсдаликлардан бири мана бу: дарё оқими бўйлаб таниш жойгача тушдим, бу ҳам қачонлардир менинг ҳар кунги йўлим эди. Биз, болалар, шу ердан туриб, ясси тошларни сув бетида сакратишни машқ қилардик. Гоҳида дарёга тикилиб, сирли хаёлар оғушида сув кетидан кузатиб қолардим. У оқиб ўтадиган ўлкаларни хаёлан кўз олдимда тавдалантирардим, тасаввурим кучи ниҳоясига етса-да, кўз илғамас кенгликлар хаёлотига йўқолиб кетмагунимча, яна илгарига, жуда илгарига интилаверардим буларни худди кечагина содир бўлгандек хотирладим...

Кўрясанми, азизим, ота-боболаримизнинг фикр доираси худди шундай чегараланган бўлган ва ўзларини ўшандай бахтли ҳис этганлар! Уларнинг ҳис-туйғулари-ю ижодлари ҳам ўта содда бўлган! Улисс чексиз денгиз ва бепоён ер ҳақида гапиради, бу шунчалик табиий, инсоний, самимий, содда ва сеҳрлики! Агар мен ҳозир ҳар қандай мактаб ўқувчисига кўшилиб, Ер юмалоқ, деб такрорласам, бунинг бирор фойдаси борми? Умр ўтказиш учун инсонга озгина, қабр учун эса ундан ҳам озроқ ер парчаси kifоя.

Мана энди, князга қарашли овчилар саройидаман. Бу ернинг хўжайини анча дилкаш ва оддий одам, у билан бемалол чиқишиш мумкин. Уникига мен тушунолмайдиган

гадаги одамлар келиб туришади. Улар товламачиларга ҳам ўхшамайдилар, бироқ одамшаванда кишиларга хос кўринишлари ҳам йўқ. Баъзида улар менга самимийдек туюлсалар-да; барибир уларга ишоналмайман. Ғашимга теккан нарса яна шуки, князь кўпинча бировлардан эшитган, китоблардан ўқиган нарсалар ҳақидагина гапиради ва буларга бошқа биров нуктаи назарича баҳо беради.

Бутун кудратим, бутун севинч ва изтиробларимнинг манбаи, ягона фахрим бўлган калбимдан кўра, князь мендаги ақл ва қобилиятни кўпроқ кадрлайди. Мен билган нарсани бошқа ҳар қандай одам ҳам била олар-куя, бироқ бундай калбга эга бўлолмаслиги мумкин.

25 май

Менинг бир режам бор эди. У амалга ошгунича бу ҳақда сизларга оғиз очмоқчи эмасдим. Бундан ҳеч гап чикмагач, демак, энди барибир-да. Мен урушга кетмоқчи эдим, буни аввалдан кўнглимга тугиб қўйгандим. Аслида, князь Н... қисмида генерал бўлгани туфайли унга қўшилиб бу ерга келгандим. Бир куни сайр қилиб юрганимизда унга ўз режаларимдан сўз очдим. У фикримга қарши чиқиб, башарти мен унинг далилларига кулоқ солишни истамаган тақдиримда ҳам бу нарса бемаъни ҳавасдан кўра кўпроқ қизғин истак бўлиши лозимлигини менга уқтирди.

11 июнь

Нима десанг, деявер, аммо бу ерда ортик қололмайман. Бу ерда нима ҳам қилардим? Зерика бошляяпман. Князь иложи борича кўнглимни овлашга уринади, лекин барибир ўзимни ноқулай сезяпман. Сирасини айтганда, князь иккимизни боғлаб турадиган ҳеч қандай бир умумийлик йўқ. Уни ақлли одам деса бўлади, бироқ ақли ҳам ўрта-миёна, яхши ёзилган китоб кишини қандай овутса, унинг муомаласи ҳам мени шундай овутади. Бу ерда тағин бир ҳафта бўламан, сўнгра яна дарбадарликни

бошлайман. Энг кувонарлиси шуки, бу ерда расм солиш билан шуғуланяпман. Князь санъатни тушунади, агар у саёз илмий тушунчалар ва одатдаги терминлар доирасида чегараланиб қолмаганида эди, билим доираси янада кенгрок бўларди. Баъзида мен унга бутун қалб харорати билан табиат ва санъат эшигини очаман, у бўлса, билимини намойиш қилиш мақсадида қандайдир ёдлаб олган сўзларини айтиб юборса, аламдан тишларимни гичирлатаман.

16 июнь

Ҳа, мен оламни кезиб юрувчи дарбадарман, сизлар мендан ортиқмисизлар?

18 июнь

Қаёққа кетмоқчисан? – дейсанми, буни сенга яширикча айтишим мумкин: яна икки ҳафта шу ерда қоламан, кейин эса ...даги конларга боришни мўлжаллаб турибман, аслида гап конда ҳам эмас, Лоттага яқинрок бўлишни истайман, холос, бор гап шу. Ўз қалбимдан куляпман-у, уни яна ўз эркига қўйиб беряпман...

29 июль

Ҳа, бирам яхшики! Ҳаммаси яхши!.. Мен... унинг умр йўлдоши бўлсам! О, Яратган Тангрим, менга шундай бахтни ато этганинда эди, умрим бўйи сенга тинимсиз сажда қилган бўлардим. Ҳасрат қилаётганим йўқ, кўз ёшларим, пуч орзуларим учун афв эт мени! У менинг рафикам бўлса! Қани энди, Ер юзидаги энг покиза вужудни бағримга боссам...

Альберт унинг хушбичим қоматини кучса, баданимга муз югургандек бўлади, Вильгельм!

Шундай дейишга ҳақлиманми? Вильгельм, нега ҳақким бўлмасин? Лотта ундан кўра мен билан бахтлирок бўларди. О, у каби одам Лоттадаги қалб истакларининг барчасини қондиришга қодир эмас. Унда сезгирлик етиш-

майди... қандай тушунгирсам экан?.. Айтайлик... мухаббат китобидаги Лотта иккимизнинг қалбларимиз якдил урган жойга унинг қалби мос жавоб беролмайди. Учинчи бир шахснинг қилиқлари хусусида Лотта билан фикрларимиз бир хил чикқан юзлаб ҳолларда ҳам худди шундай. Аммо, азизим, Вильгельм, у Лоттани бутун борлиғи-ла севади, бундай севгини қадрламай бўладими!..

Эзма бир одам келиб фикримни бўлди. Кўз ёшларим куриб қолди. Фикрим чалғиди. Хайр, азизим!

4 август

Биргина менинг аҳволим шунақа эмас. Ҳамма одамларнинг умидлари пучга чиқади, ҳаммаси кута-кута алданади. Мен, арғувон дарахти остидаги уйда турадиган таниш аёликига бордим. Тўнғич ўғли истиқболимга югурди, унинг қувончли қийқириғини эшитиб онаси уйдан чиқиб келди, у беҳад маънос кўринарди. Унинг дастлабки сўзлари шу бўлди:

– Ох, қимматли жаноб, Гансим ўлиб қолди.

Бу унинг кенжа ўғли эди. Мен котиб қолдим.

– Эрим эса Швейцариядан куп-курук қайтиб келди, – давом этди у, – яхши одамлар ёрдам беришмаганда, у тиланчилик қилишга мажбур бўларкан; аксига олгандек, йўлда яна иситмага ҳам йўликибди.

Унга нима деб таскин беришни билмасдим, болага қандайдир арзимаган бир нарса бердим; аёл менга учтўртта олма тугқазиб, уларни олишимни ўгинди, рад қилмадим ва бу аламли хотиралар маконини тарк этдим.

21 август

Мен ҳар лаҳзада ўзгариб тураман. Гоҳида ҳаёт менга қайтадан кулиб боққандек туйилади. Афсуски, фақат бир зумгина, холос!.. Хаёл дарёсига ғарқ бўлган пайтларимда, минглаб фикрлар менга тинчлик бермайди. Борди-ю, Альберт ўлиб қолса нима бўлади? Унда мен... ҳа, Лотта

билан... Хомхаёл кетидан, у мени тубсиз жар ёкасига келтиргунича, шу тарика қуваман ва бирдан чўчиб ўзимга келаман.

Лоттани базмга элтиш учун илк бор ўтган йўл бўйлаб шаҳар четига чиқаман, ўшанда ҳамма нарса тамоман ўзгача эди! Ҳамма-ҳаммаси ўтиб кетди! Ўтмишдан учқун ҳам йўқ, у пайтлар қалбимни тўлқинлатган туйғулардап ном-нишон ҳам қолмаган. Умрининг гуллаган даврида, князлик йилларида тиклаб, бутун зебу зийнатлар билан безатиб, пиҳоят, ўлими олдида севимли ўғлига умид билан васият қилиб қолдирган, кейинчалик эса қуйиб битган саройи харобаларига қайтган марҳум руҳи қандай ҳолатда бўлса, мен ҳам айнан ўшандайман.

3 сентябрь

Баъзан ақлим бовар қилмай қолади: мен уни бутун қалб ҳароратим билан севсам-у, ундан ўзга ҳеч нарсапи сезмасам, ундан ўзга маънавий таянчим бўлмаса-ю, яна қандай қилиб бошқа бир кимса уни севишга қодир ва сева олиши мумкин!

4 сентябрь

Ҳа, шундай. Табиат кузга бўйин эга бошлаганидашқ, менинг юрагимда ва атрофимда ҳам ҳазинлик бошланади. Менинг дарахтларимдаги япроқлар сарғаймоқда, қўшни дарахтларнинг япроқлари эса алақачон тўкилиб кетган. Бу ерга келганимданок, назаримда, сенга бир деҳқон йигит ҳақида ёзганим шекилли? Валдгеймда ўша йигитни қайта суриштирдим, айтишларича, у хизматдан ҳайдалганмиш, у ҳақда ҳеч ким ортик бирор нарса билмасмиш. Кеча қўшни қиплоққа кетадиган йўлда унга қўққисдан дуч келдим: гаплашдик, у ўз қиссасини сўзлаб берди, эшитиб беҳад ҳаяжонга тушдим, бунинг ёзувларимдан ҳам осонгина пайкаб оларсан. Аслини олганда, бунинг нима ҳожати бор, ўзимни ҳам қийнайдиган, ярамни янгилайдиган воқеани нега энди ошкор этай? Нега

Р.М.М. хамиша менга ачинишинг ва мени койишинг учун имкон яратиб бераман? Нима бўлса бўлаверсин! Эҳгимол, менинг ҳам қисматим ўшандайлр.

Олдиниға, йигит бироз сокин, маъюслик билан саволларимға тортиниброк жавоб бериб турди, лекин тезда гўё ўзига келгандек ва мени энлигина пайқагандек журъат қилди-ю, бор қилмишларини тўкиб солди ва ўз бахтсиз толасидан нолиди. Дўстим, унинг хар битта сўзини сенинг ҳукмингға ҳавола қилишни истардим! У менга ўз кўпгил дафтарини очди, ҳа, хотиралар лаззатиға нарк бўлгани холда шуларни хикоя қилди: Унинг ўша аёлға бўлган интилиши кун сайин орта борган, ниҳоят, у нима қилаётганини, нима гапираётганини идрок этолмай, ўзини қаёққа қўйишни билмай қолган. Бўғзига бир нарса тикилгандек, ҳеч нарса ичолмай, еёлмай қолган, кўзидан уйку қочган; у буюрилган иш қолиб, кераксизини бажарган; гўё шайтон уни йўлдан оздирган; бир куни аёлнинг чердакка чикканини билиб кстидан борган, тўғрироғи, нимадир уни ўша ёққа тортган. Аёл унинг ёлворипларига кулок солмағач, у аёлни зўрлик билан таслим қилмоқчи бўлган; ўзига нима бўлганиға ўзи ҳам тушунмаган. Йигит ниятларининг хамиша соф бўлганини, ўша аёлға уйланиб, бирға умр кечиришдан ўзға истаги бўлмаганини айтиб, Тангрини ўртаға қўйиб қасам ичди.

Шуларни сўзларкан, яна нимадир демокчидек, аммо айтолмаётгандек, галида тутила бошлади; ниҳоят, у тортиниб иқрор бўлдики, аёл ҳам унга бироз эркинлик берган ва ораларида яқинлик бўлишиға йўл қўйган. Йигит тутила-тутила аёлни қоралашни истамаслигини, уни ҳозир ҳам бирдек севishi ва қадрлашини айтиб онт ичарди; ўзининг бузук эмаслигини, ақлининг жойидалигини исботлаш учунгина буларни гапириб берганини, акс холда бундай сўзларни оғзидан чиқармаслигини ҳам кўшиб қўйди... Азиз дўстим, ўша эски кўшигимни яна бошлайман, уни такрорлашдан толмайман: мана шу йигитни сенға, у менинг кўз олдимда илгари ҳам, ҳозир

ҳам қандай турганини тасвирлаб беролсам эди! Унинг тақдири учун қанчалик қайғураётганимни ва қайғуришим лозимлигини сен ҳис этадиган даражада ифодалашга лойиқ сўз тополсам эди! Ётарли бўлса керак! Сен мени ҳам, қисматимни ҳам биласан, ҳамма бахтсизларга, айниқса, мана шу бахтсизга мени нима тортаётганини осонгина англаб оларсан.

Хатни қайта ўқиб қарасам, воқсанинг охирини сенга айтиб беришни унутибман. Шусиз ҳам ҳамма нарса равшан-қу. Аёл қаршилиқ кўрсата бошлаган. Унинг акаси етиб келган, у илгариданок йигитни ёмон кўриб, уни бу ердан кетказиш йўлини кидириб юрган, негаки, аёл бефарзанд бўлганлиги сабабли ўзлари умид кўзини тикиб турган мерос, синглиси иккинчи марта турмушга чиққан тақдирда қўлдан кетиб қолишидан кўрққан; акаси йигитни шу заҳотиёқ уйдан ҳайдаб солган ва бу ҳақда шундай шов-шув тарқатганки, аёл ўзи истаган тақдирда ҳам йигитни қайта ишга қабул қилолмаган бўларди. У ҳозир янги хизматкор олганмиш, айтишларича, янгиси туфайли ҳам акаси билан жанжаллашармиш, аёл ўшанга турмушга чиқаркан, деб ҳамма бир оғиздан гапираётганмиш; „Бунга сира-сира тоқат қилолмайман“, дейди йигит.

Сенга ёзаётган нарсам муболаға эмас, ҳеч нарсани хаспўшлаганим ҳам йўқ, аксинча, ишонишинг мумкин-ки, мен уни жўн, ўта жўн ҳикоя қилдим, ҳаммамизга расм-одат бўлиб қолган сўзлар билан ёзиб, бу воқеани қўполлаштириб юбордим.

Бундай муҳаббат, бундай садоқат, бундай эҳтирос шоирона хаёл эмас, йўқ, у яшаяпти, у бениҳоя соф ҳолда, бизнингча қўпол, маданиятсиз ҳисобланган тоифага мансуб кишилар орасида яшаяпти. Бизлар эса ўқиб укмаганлармиз! Ўтинаман, ҳикояни эҳтиром билан ўқи. Бугун шуни ёзарканман, негадир сўниб қолгандекман, буни хатдан ҳам кўриб турибсан, ҳар вақтдагидек бўяб, чизиб ташламаганман. Азизим, ўқи ва бу дўстингинг ҳам қисмати эканлигини ўйлаб қўй! Ҳа, шундай эдим,

шундай бўлиб қоламан, менда бу бахти қаро йигитда-
ти журъат ва дадилликнинг ярми ҳам йўқ, ўзимни унга
тенглаштирамайман ҳам.

5 сентябрь

Лотта иш юзасидан кишлоққа кетган эрига кичкина мактуб ёзибди. Хат шундай бошланади: „Азизим, жоним, иложи борича тезроқ қайт! Сени чексиз қувонч билан кутаман!“ Ҳозиргина келган бир дўстим, маълум сабабларга кўра, Альбертнинг тезда қайтолмаслигини айтди. Хат жўнатилмабди, кечкурун менинг қўлимга тушди. Уни ўқидим-да, кулимсирадим; Лотта нимага қулганимни сўради.

– Хаёл Яратган эгамнинг қандай буюк марҳамати-я! - дедим мен, - мен бир зумгина гўё бу мактуб менга аталгандек хаёл қилдим.

У гапимни бўлди, сўзларим унга ёқмагандек кўринди, мен жим қолдим.

6 сентябрь

Лотта билан илк марта рақсга тушганда кийганим ўша одмигина кўк фракни анчагача ташлаёлмай юрдим; бироқ у ҳозир мутлақо кўримсиз бўлиб қолди. Энди, яна шунақа, ёқаси ва енг хошиясини ҳам худди ўшандай қилиб, янги фрак, сарик нимча ва шим ҳам буюртирдим.

Барибир булар менга аввалгисидек ёқимли эмас. Билмадим... эҳтимол, пайти келиб буни ҳам ёқтириб қоларман.

12 сентябрь

Альбертни олиб келиш учун Лотта бир неча кунга кетган эди. Бугун Лоттанинг хонасига кирдим; у истикболимга чиқди, унинг қўлини чексиз қувонч билан ўпдим. Ойнадан канарейка учиб келиб, унинг кафтига кўнди.

– Янги дўстимиз, – деди у кушчани кўлига кўндириб, – буни укаларимга сотиб олдим. Ёкимтойгина-я! Қаранг! Унга нон берсам, қанотчаларини силкитиб, итоат билан чўкийди, қаранг, мени ўпади ҳам!

У кушчани оғзига тутди, купча бўлса, бу бежирим лабларни шу қадар беозор туртиб қўйдик, гўё ўзига насиб этган лаззатни ҳис этаётгандек эди.

– Сизни ҳам ўпсин, – деди-да, қанарейкачи менга узатди, кушча тумшуғини унинг лабларидан олиб меникига йўналтирди ва у лабларимга текканда, ширин бир лаззатнинг ёкимли сасини сезгандек бўлдим.

– Унинг ўпичида тамагирлик сезилиб турибди, – дедим мен, – у овқат излайди, уни қурук эркалаш қониктирмайди.

– У овқатни менинг оғзимдан ҳам ейди, – деди Лотта ва соф мухаббат ҳислари балкиб турган беозор лаблари билан бир неча увокни кушчага тутди.

Мен юзимни четга ўгирдим. У нега бундай қияпти? Самовий софлик ва роҳатни кўз-кўз қилиб нега ҳисларимни тобора аланга олдиради, ҳаётга бепарво қарашга одатлана ёзган юрагимни яна нега уйқудан уйғотади?! Хўш, шундай қилса нима бўпти?.. У менга шу қадар ишонадики! Уни нечоғлик севишимни билади!

15 сентябрь

Вильгельм, дунёдаги ноёб нарсаларни қадрлашга фахмфаросати етмайдиган кишилар ҳам борлигини кўрсанг, тепа сочишг тикка бўлади кишининг.

Ш... қишлоғидаги хушфеъл руҳонийникида Лотта иккимиз соясида ўтирган ёнғоқ дарахтлари ёдингдадир, албагта. Тангри шоҳид, қалбимга мудом беқиёс ором бағишлаган ҳалиги кўркам ёнғоқ дарахтлари! Улар руҳоний ҳовлисини қанчалик саришта, қанчалик салкин қилиб туришарди! Қанчалик сершоҳ эди улар! Қадимда уларни ўтқазган муқаддас роҳиблар билан ҳам сон-саноксиз хотиралар боғланган! У ажойиб киши бўлган

ва мен шу дарахтлар остида тик туриб эхтиром билан уни хотирлардим, дсб ўқитувчимиз улардан бирининг, ўз бобосидан эшитган номини тинимсиз тилга оларди. Ишонасанми, кеча гаплашиб ўтирган эдик, ўқитувчим кўзлари ёшга тўлиб, уларни қирқиб ташлашганини айтди... Қирқиб ташлашган! Хушимни йўқотаёздим, дарахтларга биринчи болта урган ярамасни мажақлаб ташлагим келарди. Борди-ю, ўз ҳовлимда шундай дарахтлар ўсиб, улардан бирортаси кексалиқдан кулаб тушганда юракдан ачинган бўлардим, мана энди бўлса, нимага чидаб ўтирибман! Шуниси кувонарлики, қимматли дўстим, дунёда инсоний туйғу ҳам бор! Бутун қишлоқ нолимоқда, ишонаманки, руҳонийнинг хотини ўз қавмига нечоғлиқ зарар келтирганини ёғ, тухум ва бошқа назр-ниёзларнинг камайганидан ҳам сезади. Чунки, ҳаммасига ўшанинг ўзи – янги руҳонийнинг хотини айбдор (бизнинг руҳоний чол ўлиб кетган), у оксуяк хаста аёл, ҳеч кимга кўшилмайди, дунёдаги барча нарсаларга ғаразгўйлик билан қарайди, бошқалар ҳам унга нисбатан самимий эмас. У ғирт ахмоқ, ўзини билимдонлардек тутуди-да, диний ақидаларни ислоҳ қилишни ўйлаб чиқариб юради, насронийликни ахлоқий-танқидий жихатдан янгичасига тубдан ўзгартириш устида бош котиради, Лафатер мугаассиблигидан кўнгли тўлмайди, хасталик уни шу қадар адо қилганки, ёруғ дунёдан шодланишга ҳам мадори етмайди. Менинг ёнғоқ дарахтларимни қирқгириб ташлагиш фақат шундай махлуқнинггина кўлидан келиши мумкин. Биласанми, ҳечам ўзимга келолмаяпман!.. Тасаввур қиласанми: тўкилган барглардан гўё ҳовлиси ифлосланиб, намикиб кетармиш, дарахтлар уни куёшдан яширармиш, ёнғоқлар пишгач, болалар дарахтга тош ота бошлайдилар, бу эса унинг асабига тегармиш, бу унга Кенникот, Землер ва Михаэлис¹ истеъдодларини бир-

¹ Кенникот, Землер, Михаэлис – ўша даврдаги машҳур илоҳиётчилар, „Инжил“ нинг шарҳловчилари. (Тарж.)

бирига муқояса қилиш учун чуқур ўйлашга халақит берармиш.

Қишлоқ аҳлининг, айниқса, кексаларнинг норозиликларини кўриб, улардан сўрадим:

– Бунга қандай чидаб турдинглар?

– Агар оқсоқол бирор нарса деса, бизда унинг истagini ҳеч ким қайтаролмайди.

Лекин бир нарса кўнгилдагидек бўлди: хотинининг инжикликлари жонига теккан руҳоний ҳеч бўлмаса ёнғоклардан бирор фойда олишга ва бу фойдани ўзаро тақсим қилишга оқсоқол билан келишиб олди. Буни маҳкама билиб қолиб: „Бу ерда ҳақларинг йўқ!“ деди, чунки у илгариданоқ руҳоний мулкининг дарахтлар ўсган қисмига эгалик қилиш ҳуқуқини олган ва уни илтимос қилган кишиларга сотган эди. Мана энди улар қулаб ётишибди! О, агар мен князь бўлганимда эди! Руҳонийнинг хотинига ҳам, оқсоқолга ҳам, маҳкамага ҳам кўрсатиб қўярдим... Князь! Дарвоқе, князь бўлганимда, мамлакатимдаги дарахтлар билан неча пуллик ишим бўларди!

10 октябрь

Унинг чаросдек кўзларига назар ташлаганим заҳотиёқ руҳим тетиклашади. Биласанми, мени нима қийнайди: афтидан, Альберт ўзи кутганчалик... бахтли эмас... мен эса... агар мен... бахтли бўлардим... Кўп нуктани ўзим ёмон кўраман-у, лекин ҳозир фикримни бошқача ифода-лаёлмайман... ҳар ҳолда фикримни англагандирсан.

12 октябрь

Оссиан юрагимдан Гомерни ситиб чиқарди.¹ Бу буюк зот мени шунақа оламга етакламоқдаки! Ойнинг хира нурида туман пардалари аро аждодларимиз руҳини тен-

¹ Вертернинг ҳаётдан бешиши, унинг қайғуси Оссианнинг аламли поэзиясига берилиши билан изоҳланади. (Тарж.)

тиратиб, бўрон увиллаб ётган далада дарбадар кезишга, ўрмон шовқини ичида рухларнинг тоғдаги ғорлардан бўғиқ эшитилаётган кичкиригини ҳамда қахрамонларча ҳалок бўлган севгилиси дафн этилган жойда, мох босиб кетган тўртта тош теңасида юрак-бағри эзилиб кўз ёш тўкаётган қизнинг қайғули ноҳасини тинглашга ундаяпти. Мен эса кенг далада ўз ота-боболарининг изларини ахтараётган ўша мўйсафид дарбадар қўшиқчини кўряпман, афсус! Мўйсафид уларнинг қабрларининггина топади, холос ва уввос тортиб, ёқимли тунги юлдузга назар ташлайди, юлдуз эса тўлқинли денгиз ортига яширинади, шунда қахрамоннинг хаёлида ўтмиш, яъни довораклар йўлига мурувватли нур тўшалган пайтлар ва кеманинг гулларга бурканиб, ой нури оғушида ғалаба билан қайтгани гавдаланади. Мен унинг манглайида чуқур ҳасрат изларини кўраман, буюк зотларнинг энг сўнгисини тамоман ҳолдан тойиб, қабрга судралади, марҳум туғишганларининг жисмсиз соялари ҳозирлиги туфайли борган сари жонни ўртагувчи шодликни тўйиб симиради; у совуқ ерга, елда тебранаётган гиёҳга кўз тикаркан, хитоб қилади:

-- Келади, мени навқиронлик давримдан буён билган ўша жаҳонганга келади ва: „Қани, қўшиқчи Фингалшинг гўзал ўғли қани?“ деб сўрайди. У қабрим устида қадам ташлаяпти, бекорга у мени Ер юзидан излаяпти.

О, дўстим! Мен, мард яловбардор сингари қиличимни суғуриб олиб, ўз ҳукмдоримни аста-секин сўнаётган жон талвасасидан бир зумда ҳалос қилишни ва ўз жонимни ҳам ҳалос этилган пайғамбар изидан жўнатишни истардим.

19 октябрь

Оҳ, қалбим бўм-бўш! Узлуксиз ўртаётган бўм-бўшлик!.. Кўпинча ўйлаб кетаман: агар уни бир мартагина, фақат бир мартагина бағримга боссам эди, бу бўм-бўшлик тўлган бўларди.

26 октябрь

Ха, азиз дўстим, бу менга равшан, тамоман равшан, бир одамнинг хаёти у қадар ахамиятли эмаслиги кундан-кунга равшанроқ сезиляпти. Лотганинг ҳузурига бир дугонаси келди, мен китоб ўқиш учун кўшни хонага чиқдим, бироқ ўқиёлмадим, сўнгра ручка олдим-да, ёзинга тутиндим. Уларнинг гурунглашган овозлари эшитиларди, кизлар бир-бирига майда-чуйда воқеалар, шаҳардаги янгиликлар, бировнинг турмушга чиққани, бошқасининг бетоблиги, оғир бетоблиги хақида хикоя қилишарди:

– У қурук йўталлади, юз суяклари туртиб чиққан, гоҳо ҳушидан кетиб қолади.

– Менимча, у узоқ яшамайди, – деди меҳмон.

– Н... Н... нинг ҳам аҳволи оғир, – кўшиб қўйди Лотга.

– Шишиб кетипти, – қувватлади дугонаси.

Хаёлим мени ўша жафоканшларнинг тўшаги ёнига етаклади; улар мутлақо истамасдан хаётдан кўз юмадилар, улар... оҳ, Вильгельм!.. Менинг хонимларим бўлса, бир бегопанинг ўлими хақида кишилар, одатда, қандай гапиришса, бу ҳақда шундай гапириб ўтиришибди.

Атрофимга назар ташлаб кузатарканман, ҳамма ерда Лотганинг кўйлақларини, Альбертнинг қоғозларини, мебелларни кўраман, булар менга беҳад қадрдон бўлиб кетган, ҳатто мана шу сиёҳдон ҳам. Шунда ўз-ўзимга дейман:

– Ўйлаб кара, бу хонадон учун қанчалик ахамиятлисан! Муфассал ўйла. Дўстларинг сени қадрлашади! Сен ҳам уларга кам шодлик келтирмайсан, гоҳида шундай туйиладики, ўзинг ҳам гўё шуларсиз яшаёлмасдинг, лекин барибир... бу ердан – уларнинг даврасидан кетсанг-чи? Ўрнинг билинармикан? Қачонгача билинаркан? Сендан айрилганларини ҳис этишармикан? Қачонгача?.. Оҳ, одам бу қадар ўткинчи, ҳатто ўзи ўйнаб-ўсган, ўз хаётидан ҳақиқий из қолдирган жойда ҳам, ўз яқинларининг қалбида ҳам унинг хотираси жуда тез ўчиб, йўқ бўлиб кетиши мумкин!

27 октябрь

Кишилар бир-бирларига ниҳоятда оз нарса бағишдай олишларини ҳис этсам, кўксимни чок этиб, бошимни эзгилаб ташлагим келади. Афсуски, агар муҳаббат, кувонч, ҳарорат ва шавқ-завқ ўзимда бўлмаса, менга уларни биров беролмайди ҳамда ўзимнинг қалбим ҳам севинч ҳиссига тўлиб тошган ҳолда, кучсиз ва ҳиссиз бўлган бошқа бир кимсани бахтли қилолмаслигим мумкин.

27 октябрь. Кечкурун.

Улкан қудратга эгаман-у, лекин унга бўлган ҳиссиёт ҳаммасини босиб кетади; улкан қудратга эгаман-у, ammo усиз ҳаёт мен учун ҳеч нимадир.

30 октябрь

Унинг кўксига отилишдан ўзимни базўр туғиб қоламан. Киши шунча ажойиботларни кўриб турса-ю, унга қўл уришга ҳаққи бўлмаса, унинг нақадар ўртаниши ёлғиз Тангрига аён. Қўл уриш инсондаги табиий хусусият-ку! Болалар ҳам нимага кўзлари тушса, ўшанга қўл теккизаверадилар-ку... Мен-чи?..

3 ноябрь

Тангри гувоҳ! Кўпинча тўшакка қайтиб уйғонмаслик истаги, гоҳида, ҳатто умиди билан ёгаман; тонг отгач кўзимни очиб, яна қуёшни кўраман-да, ғамга чулғанаман. О, қани энди қўлимдан келса-ю, айбни об-ҳавога, учинчи бир шахсга, ўнгидан келмаган ишга ағдара олсам, чидаб бўлмас ғам-ғусса юкининг ярмигина менинг елкамга тушган бўларди! Оҳ, шўрим! Аниқ биламан: ҳамма гуноҳ ўзимда... дарвоқе, қандай гуноҳ?! Шуниси борки, авваллари қалбим шавқ-завқдан қайнаб тошган бўлса, энди изтиробдан ўртанади. Ахир бир вақтлар ҳиссиётлар депгизиди сузган, ҳар қадамда жаннатни ҳис этиб, олам-

ни қамраб олишга қодир юракка эга бўлган кимса мен эмасманми? Ана шу юрак энди ўлган, энди у хаяжондан энтикмайди, киприкларим қуриб қолган, қувонч ёшлари лаззатидан ортиқ баҳра ололмайман, шу туфайли манглайимга ғам чизиклари тушган. Ғам эзиб ташлаяпти, негаки ҳаётимнинг ягона шодлигини йўқотдим, ўзим учун бугун бир дунё ярага олишимга кўмак берувчи муқаддас, жонлантирувчи кудрат йўқ, у сўнган!.. Деразадан қуёшнинг олис теналиклар ортидан кўтарилиб, туманни ёриб ўтиб, жимжит водийга нур сочишини кузатсамчи, Оҳ!.. Мана шу кўркем табиат худди суратдек жонсиз туйилади менга; мана шу гўзалликларнинг барчаси юрагимда заррача ҳам хаяжон уйғотолмайди ва сезгиларимга таъсир этолмайди, мен шўрлик, Тангрим назарида суви қуриган қудуққа, қақраган челаққа ўхшаб турибман. Қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, ер сувсизликдан ҳансираб ётганида дехқон ёмғир тилаб Тангрига ёлворганидек, мен ҳам кўз ёши сўраб, тиз чўкиб Яратган эгамга тинимсиз илгижо қиламан. Минг афсус! Биламан, Яратган эгам ёмғирли ёки иссиқ ҳавони бизнинг хаяжонли ўтинчларимиз эвазига бермайди. Ўша лаззатли дамлар хотираси мени бекорга қийнамайди, ахир мен Тангри марҳамати туфайли бошимга ёғилган роҳатни жон-жон деб қабул қилган эдим-да!

8 ноябрь

У мени қаноатсизликда айблади! Беҳад юмшоқлик билан! Менинг қаноатсизлигим шундаки, баъзан бир стакан винодан кизишиб қолиб, бугун бир шишани ичиб қўяман.

– Бунақа қилманг! – деди у. – Лотта ҳақида ўйлашга тиришинг.

– Ўйлаш! Наҳотки шуни буюриш шарт бўлса? – эътироз қилдим мен, – ўйлайманми-йўқми, барибир, қиёфангиз қалбим кўзгусида мужассам. Мен бугун, яқиндагина Сиз фойтуздан тушган жойда ўтирдим...

Мен арзи дилимни тўкиб солмаслигим учун у гапни бошқа мавзуга бурди. Қимматли дўстим! Мен адо бўлдим! У мени истаган куйиға ўйнагади!

15 ноябрь

Самимий ҳамдардлигинг, дўстона маслаҳатингдан миннатдорман, Вильгельм, сендан илтимос, ташвишланма. Азобларга бардош беришга қўйиб бер, мен қанча изтироб чекмайин, буларга чидашга ҳали қувватим етди. Менинг динни кадрлашимни биласан; унинг руҳан эзилганлар учун таянч, умидсизланганлар учун тасалли манбаи эканлигини тушунасан. Аммо унинг ҳар қандай киши учун ҳам шундай бўлиши шартми, шундай бўла оладими? Дунёга бир назар ташла, мишлаб кипиларга лин тарғиб қилинса-қилинмаса, бундан катъи назар, ёрдам беролмади, ёрдам беролмайди ҳам, нега энди менга ёрдам берсин? Ҳагто Тангрининг ўғли ҳам отаси унга кимни бағишлаган бўлса, ўшаларгина у билан бўлишини айтмайдими? Мен унга бағишланмаган бўлсам-чи? Отам мени ўзига асраб қўйган бўлса-чи? Буни кўнглим сезиб турибди... Ўтинаман, буларни нотўғри тушунма, самимий сўзларимни зинҳор хазилга йўйма! Сенга дилимда борини очик айтяшман, яхписи, бу ҳақда оғиз очмасам бўларди, негаки бошқаларнинг ҳам мендек зўрға фаҳми етадиган нарсалар ҳақида истар-истамас ёзиб ўтирибман. Бошга тушганга чидаш, ҳаёт жомини тубигача симириш инсон қисмати мана шу бўлмай нима? Инсон кифасидаги Тангрига ҳаёт шу қадар аччиқ тўйилган тақдирда, нега энди мен кеккайиб, ўзимни гоёт бахтиёрдек кўрсатишим керак? Бутун борлигим ҳаёт ёки ўлим ўртасида титраб турган, ўтмиш эса келажакнинг зулмат чоҳи устида яшиндек чакпаган ва атрофимдаги ҳамма нарса йўқ бўлаётган, дунё ҳам менга қўшилиб сўниб бораётган мана шу даҳшатли дақиқаларда нега мен тортиниб туришим керак? Мана бу, қувғин қилиниб, дармони қуриб, шиддат билан настга қулаб бораётган кимсанинг

овози эмасми; у қутулишга беҳуда уриниб, жон-жаҳди билан: „Э, Танграм! Э, Танграм! Нега мени ҳалок этдинг!“ дея қичқирмоқда. Бутун оламни ўз измида тута оладиган Зот бундан тортинмаганда, бу қичқирикдан мен уялишим, бу ҳолдан даҳшатга тушишим керакмиди?

21 ноябрь

У ўзини ҳам, мени ҳам нобуд қиладиган оғу ҳозирлаётганини билмайди, тушунмайди; гарчи ҳалокатга элтса-да, у менга тутқазаетган жомни роҳатланиб сишқораман. Нега у менга кўпинча... кўпинчами?.. Ҳар ҳолда баъзан ёкимли назар билан қарайди, нега мендаги ихтиёрсиз хис-туйғуларга илтифот кўрсатади, нега унинг пешанасига менинг изтиробларимга ҳамдардлик битилган?

Кеча хайрлашаётиб, у менга кўлини узатди-да: „Хайр, азизим Вертер!“ деди. Азизим Вертер! У мени биринчи марта „азизим“ деб атади, бу сўзлар мени титратиб юборди, уларни тинимсиз такрорладим, кечаси ўрнимга ётаётиб эса ўз-ўзимга нималарнидир гапирарканман, беҳосдан: „Хайрли кеч, азизим Вертер!“ деб юборибман, кейин ўз устимдан кулиб қўйдим.

22 ноябрь

„Уни менга қўй!“ деб нола қилолмайман, гоҳида у гўё ўзимникидек туюлса-да: „Уни менга бер!“ деб ёлворолмайман. У бировники. Мен ўз изтиробларим хақида сафсата сотиб ўтирибман; агар ўзимни кўлга ололмаганимда эди, таққослашларнинг кети узилмаган бўларди.

24 ноябрь

Менинг азобланиб юрганганимни у сезади. Бугун унинг нигоҳи юрагимнинг чуқур тубишга етиб борди. Борсам у ёлғиз экан; мен жим туравердим, у ҳам менга қараб турарди. Мен ундаги мафтункор жозибани ҳам, ёркин аклини ҳам ортиқ пайкамастим, буларнинг бариси кўз олдимдан ғойиб бўлганди. Мени энг самимий

А. Шайх
хандардик, энг оромбахш раҳмдилликка тўла янада жозибалироқ нигоҳ сеҳрлаб кўйган эди. Нега унинг оёқларига йиқилолмадим? Нега уни бағримга босиб, минглаб бўсалар билан жавоб қайтармадим? У фортепианодан ўзига паноҳ топди, паст, ширали овозда ўз куйига жўр бўла бошлади. Унинг лабларидаги бу қадар жозибани ҳеч қачон кўрмаган эдим: назаримда, улар хиёл очилиб, мусикий асбобдап чиқаётган сеҳрли оҳангни ютарди-да, товушлар мана шу покиза оғиздан акс-садо бўлиб тараларди... Оҳ, қани энди буни ифодалаб беролсам! Ортик тоқат қилолмадим, бош эгиб қасамёд қилдим: „Самовий рухлар соя солиб турган бу лаблардан бўса олишга ҳеч қачон журъат эгмайман!“ Лекин барибир, мен, оҳ!.. Биласанми, олдимда қандайдир тўсиқ тургандай... Уни четлаб ўтсам-да... ўша лаззатни тотсам... кейин гуноҳимни ювиш учун ҳалок бўлсам... Гуноҳ?

26 ноябрь

Баъзан ўзимга-ўзим „Сенинг қисматинг оғир!“ дейман. Ўзгаларни эса бахтли деб ўйлайман. Ҳеч ким менчалик изтироб чекмаган. Сўнгра ўтмиш шоирининг мисраларини ўқий бошлайман, гўё ўз кечинмаларимни ўқиётгандек бўламан. Бардошим неларга етаркин? Ё, фалак! Нахотки илгари ҳам шундай бахтсизлар бўлган дунёда?

30 ноябрь

Йўқ-йўқ, мен мутлақо ўзимга келолмайман. Қаерга бормайин, мени ақлдан оздирадиган воқеаларга дуч келаман. Бугун-чи? Оҳ, қисмат! Оҳ, инсонлар!

Мен қирғоқ бўйлаб борардим. Тушки овқат пайти бўлса-да, кўнглим ҳеч нарса тиламасди. Атрофда жон асари йўқ, тоғдан кечки салқин шабада эсарди, водий устини қора булутлар қоплаб олган. Узокдан яшил рангдаги эски кийимли кишига кўзим тушди, у қоядан қояга ўрмаларди, афтидан, доривор гиёҳ изларди. Унга яқинлашганимда, кадам товушларимни эшитиб, бурилиб

қаради, шунда содда бир чехрага кўзим тушди, бироқ унда қандайдир ғайритабиий гамгинлик аке этиб турарди. Қора сочлари икки томонга қайтарилиб, соч тўғноғичи қадаб кўйилган, орқа қисми эса йўғон қилиб ўрилиб, ташлаб кўйилган. Кийимига қараб уни оддий фукаро экан, деб ўйладим, шу сабабли унинг нима билан машғул эканлигига қизиқсам, аччиғи чиқмаса керак, деган фикрда нима ахтараётганини сўрадим.

Гул ахтаряпман, – жавоб берди у чуқур ух тортиб, – бироқ уни тополмаяпман.

– Ҳозир пайти эмас-да, ахир, – дедим кулимсираб.

– Гуллар жудаям кўп, – деди у ёнимга тушаркан, боғимда атиргул ва хушбўй настариннинг икки хили ўсади. Биттасини менга отам совға қилган, у худди ёввойи ўтдек ўсиб ётибди. Икки купдан буён гул қидираман-у, тополмайман. Бу ерда, ялангликда ҳам ҳамиша турфа хил: сарик, кўк, қизил гуллар ўсади, чиннигул бирам чиройли гуллайдики. Буларнинг бирортасини ҳам тополмаяпман.

Ғалати бир ҳисдан сесканиб кетдим-да, эҳтиётлик билан сўрадим:

– Гул сизга нега керак бўлиб қолди?

Унинг юзи аллақандай талвасали илжайишдан буришиб кетди.

– Агар сиримни очмасангиз, айтаман, – деди у бармоғини лабига босаркан, – мен севгилимга гулдаста ваъда қилгандим.

– Жуда яхши, – дедим мен.

– О-о, унда бусиз ҳам ҳамма нарса тўлиб ётибди, у бадавлат.

– Барибир унга сизнинг гулдастангиз қимматлироқ, – далда бердим унга.

– О, унда марваридлар, тож ҳам бор, – давом этди у.

– Унинг исми нима?

– Агар ҳукумат менинг ҳақимни берганида эди, бошқача яшаган бўлардим. Бир вақтлар мен ҳам кўнгилдагидек яшаган эдим. Энди эса... адо бўлган одамман!..

Осмонга тикилган намли кўзлардан ҳамма нарсани ўқиш мумкин эди.

– Демак, илгари бахтли бўлгансиз? – сўрадим мен.

– Оҳ, ўша кунларга яна қайтсам эди! – деди у, – у пайтлар мен нақадар қувнок, худди сувдаги балиқдек эркин яшардим.

– Гейнрих! – кичкирди йўл бўйлаб шу ёққа келаётган кампир, – Гейнрих, каерда йўқолиб кетдинг? Сени қидирмаган жойимиз қолмади! Юр овкатга!

– Бу сизнинг ўғлингизми? – сўрадим кампирга яқинлашиб.

– Ҳа, менинг шўрпешана ўғлим, жавоб берди аёл, – Яратган эгам оғир кун солди.

– У кўпдан буён шунақами? – сўрадим яна.

– Ярим йилдан бери мана шунақа ювош бўлиб қолди, Худоба шукур. Ўтган йили ниҳоятда қутуриб кетганидан жиннихонада занжирда сақлашарди. Энди ҳеч кимга ёмонлик қилмайди, нукул кироллар, подшолар ҳақида гапиради. Илгари бирам ювош, босикқина эди! Дастхати жуда чиройли эди, қоғозларни кўчириб ёзар, шу йўл билан тирикчилигимга қарашарди. Тўсатдан ўйчан бўлиб қолди, иситма билан оғриди, кейин қутуриб кетди. Мана энди кўриб турибсиз, қандай бўлиб қолган... Мен сизга айтсам, жапоб...

Мен унинг қуйилиб келаётган сўзларини бўлдим:

– У, бир вақтлар эркин, бахтли яшаган эдим, дейди, бу қачон бўлган эди?

– Вой, аҳмоққина! – хитоб қилди кампир, аянчли жилмайиб. – У ақлдан озиб, жиннихонада ётган даврини айтган, шуларни айтиб, хамиша мактаниб юради.

Унинг сўзлари миямга яшиндек урилди, аёлга бир тапга тутказдим-да, кетишга шошилдим.

– Мана, сен қандай бахтли бўлгансан! – дердим шаҳар томонга жадал кетарканман, – мана, сен қандай эркин, сувдаги балиқдек яшагансан!

Ё, Парвардигори олам! Наҳотки ҳали эс-хуши қуйилмаган ёки ақлдан озган кишиларнинггина пешанасига

бахт чизиғи битилган бўлса! Бечора! Сенинг ақлдан озиб,
телбаларча тентирашишга канчалик хавасим келади!

Сен кишда ўз маликанга гулдаста топиш умиди-
да кезиб юрибсан! Гул тополмаганингдан куйинасан,
нега гул йўқлиғига эса ақлинг етмайди. Мен бўлсам...
мен... умидсиз, мақсадсиз уйдан чикиб кетаман-да, яна
ўша аҳволда қайтиб келаман. Борди-ю, ҳукумат сенинг
хақингни тўласа, жаннатдагидек яшашинг мумкинлиғи-
ни хаёл қиласан! Ҳар қалай! Сен бахтлисан! Ўз толесиз-
лигинг сабабини ҳаётдаги тўсиқларга ағдара оласан!
Барча айб, адо бўлган юрагингда, айниган миянгда экан-
лигини эса сезмайсан! Шу боисдан ҳам дунёдаги бирорга
подшо сенга ёрдам беролмайди.

Узоқ чашма сари йўл тутиб, умрининг сўнгги дақи-
қаларида ўз дардига дард қўшадиган, азобларини баттар
оширадиган жафокан устидан кулувчи кишига лаънатлар
бўлсин! Виждон азобидан кутулиш ва юрагидаги ғам-
гуссани ювиш учун муқаддас қабр устида бош эгадиган
бахтеиз олдида кекқаядиган кимсага лаънатлар бўлсин!

Инсон оёғи тегмаган сўкмоқда ташланган ҳар бир
қаламдан товоқлари шилинса, жафокан банда бундан
заррача бўлса-да, ором топади ва у, саёхатининг ҳар
бир азобли куни тугагач, кечаси тинчгина ухлаб қола-
ди... Сиз сафсагабозлар эса нар тўшаклар устида ўтириб
олиб, буни телбалик деб атайсизлар! Телбалик!.. О,
Тангрим! Кўз ёшларимни ўзинг кўриб турибсан. Нечун
ахир, кишиларни кашшоқ қилиб яратганинг етмаган-
дек, яна уларнинг охириги бурдаларини, сендан, ҳа, сен-
дан кутган заррача марҳаматларини ҳам тортиб олувчи
қариндошларини уларга ато этдинг, Қудратли Тангрим!
Ҳар бир шифобахш илдизу ток новдасининг ширасига
умид кўзи билан қараймиз, шу умид сенга бўлмай ким-
га? Негаки, сен бизни ўраб турган табиатга шифобахш
ва яратувчи куч бағишлагансанки, бунга биз ҳар вақт
муҳтожмиз. Мен тапмайдиган отам! Аввалига вужу-
димни тўлқинлантириб, энди эса мендан юз ўгираётган

отам! Мени ўз ёпингга чакир! Сукут сақлама! Сукут сақлаганинг билан ташна қалбимни тинчитолмайсан...

Агар ўғли кутылмаганда қайтиб келса-ю, отасиниш бўйнига осилса-да: – Ота, мана мен қайтиб келдим! Мендан ранжима, сениш истагинишга кўра хали узок чўзилиши лозим бўлган сафаримни тўхтатиб хузурингга келдим! Хаёт ҳамма ерда бир хил: азоб-уқубат чекиб меҳнат қилсанг, қувонч ва мукофотга эришсан. Менга буларнинг қизиғи борми? Сен каерда бўлсанг, менга ўша ерда яхши, азобни ҳам, роҳатни ҳам сен билан бирга тортишни истайман! – деса, қайси инсон, қайси ота ўғлидан ранжийди!..

Нахотки сен, қудратли отамиз, ўз ўғлинишнинг кўкрагидан итарсанг?

1 декабрь

Вильгельм! Мен сепга ёзганим ўша бахтли бахти қаро Лоттапинг отаси кўлида мирза бўлиб ишлаган ва Лоттага нисбатан юрагида муҳаббат уйғонган, уни пишхон сақлашга уринган, бироқ яширолмаган, шу туфайли ишдан ҳайдалиб, кейин телба бўлиб қолган. Альберт бу ҳақда менга бепарволик билан гапириб берганида (сен ҳам шундай бепарво ўкисанг керак буни), ушбу воқеа мени қанчалик изтиробга солганини мана шу курук сўзлардан ҳам англаб оларсан.

4 декабрь

Ўтинаман... мени тушун, мен адо бўлдим, ортик чидашга тоқатим қолмади! Бугун унинг хузурда ўгирдим... Ўтирдим, у бўлса, фортепианода турли куйларни чалар ҳамда бутун ҳис-ғуйғуларини ифодаларди! Ҳаммасини!.. Ҳаммасини!.. Қандай тушуштираман экан... Сипглиси эса менинг тиззамда ўтириб, кўғирчоғини безатарди. Кўзларимга ёш қалқди. Энгашганимда унинг никоҳ узугига кўзим тушди... Кўз ёшларим окиб туша бошлади... У бирданига ўша бизга таниш, ниҳоятда нафис куйни чалишга ўтди, қалбимга сокинлик югурди, ўтмиш – илк

бор шу куйни тинглаган пайтлар хотирамда жонланди, ғам-ғуссанинг, поймол бўлган умидларнинг мудхишчиликлари кўз олдимдан ўта бошлади ва... ўрнимдан отилиб туриб хона бўйлаб юра бошладим. Ҳислар тугёнидан нафасим қисилиб кетди.

– Яратган эгам ҳаққи, ўтинаман, чалманг! – хитоб қилдим, бениҳоя ҳаяжонда унга отиларканман.

У чалишдан тўхтади ва менга тикилиб қолди.

– Вертер! – деди қалбни ўртовчи табассум билан, – Вертер, Сиз хастасиз, ҳагто энг лаззатли таомларни ҳам иштахангиз тортмайди. Боринг! Илтимос Сиздан, тинчланинг!

Мен унинг олдидан чиқиб кетдим... Тангрим! Аламлиримни кўриб турибсан, унга ўзинг хотима берарсан.

6 декабрь

Оҳ, бу киёфа менга ором бермайди! Тушимда ҳам, ўнгимда ҳам қалбимни тўлдириб туради! Киприklarимни юмганим захотиёқ, у шу ерда, худди мана шу манглайим ичида, кўриш томирлари туташган жойда унинг қопқора кўзлари пайдо бўлади. Буни ифодалашдан ожизман! Кўзларимни юмдимми, бас, улар ҳозир бўлишади! Бамисли денгиз, бамисли тубсиз жарликдек улар кўз олдимда, қалбимда намоён бўлади, улар борлигимни, бутун туйғуларимни эгаллаган.

Бу ярим Тангри даражасидаги инсон нимага ҳам қодир?! Мададга мухтож бўлган энг зарур пайтда кучлари уни тарқ этмайдими? Шодлик қанотида парвоз қилганда ёки ғамга чулғанганда уни нимадир тутиб қолади ва у мангулик оламига фарқ бўлиб кетишни истаб турган лаҳзада, совук, хушёр онгини жойига келтириб қўяди.

Китобхонга ноширдан

Дўстимизнинг сўнгги муҳим кунларидан бизга унинг дастхатига тааллуқли маълумотлар етарлича қолганида эди, унда мен, у қолдирган номаларга ортикча изох бериб ўтирмаган бўлардим.

Унинг кечмиши билан яқиндан таниш бўлган кишилардан аниқ маълумотлар тўплашни ўз бурчим деб билдим; бу воқеа жуда оддий, баъзи майда-чуйда тафсилотларни ҳисобга олмаганда, барча маълумотлар бир-бирига деярли тўғри келади; фақат воқеа қахрамонларининг характерлари ҳақида турлича мулоҳаза юритадилар ва бунга ҳар хил баҳо берадилар.

Бизга эса зўр машаққат билан тўпланган нарсаларни марҳум қолдирган хатларга қўшиб, хатто топилган энг кичик қоғозларни ҳам диққатдан четда қолдирмасдан батафсил ҳикоя қилиб беришгина қолади; донишманд кишилар хусусида гап кетганда, улардаги ҳар бир ҳаракатнинг туб сабабини очиб бериш қанчалик қийинлигини ҳам эслатиб ўтамиз.

Азоб ва ғам-ғусса Вертер юрагида борган сари чуқур илдиз отди ва янада маҳкамроқ ўрнашиб, бутун борлигини чулғаб ола бошлади. Ундаги маънавий сокинлик тамоман бузилган эди, томир-томиригача ларзага солган ички бир тугён ва хаяжон унга ҳалокатли таъсир кўрсатди, ҳамда бутунлай қолдан тойдирдики, бунга қарши у, шу пайтгача барча дардларга қарши курашганидан ҳам мардонаворроқ курашди.

Қалбидаги изтироб бошка ҳамма маънавий кучларни, ундаги жўшқинликни ҳам, ўткир аклини ҳам емира борди, у кишиларга қўшилмай қўйди, бахтсизлигини қанчалик хис этса, шунчалик адолатсизроқ бўла борди. Бу ҳақда қисман Альбертнинг дўстлари гапиришарди; уларнинг таъкидлашларича, Альберт ўзининг узок кутган бахтига эришиб, уни келгусида ҳам сақлаб қолишга интилган, Альбертдек мулойим ва виждонли одам ҳақида бор-йўғини бир йўла сарфлаб, охири азобга чидашдан ўзга иложи қолмайдиган Вертер тўғри фикр юритолмади. Альберт эса, дейишади унинг ўртоқлари, ана шу қисқа вақт ичида ҳеч бир ўзгармади, Вертер уни бошданок қандай билган, қандай ҳурмат қилган ва қадрлаган бўлса, ўша-ўшалигича қолаверди. Альберт Лоттани жондан севарди, у билан фахрланарди ва уни ҳамма дилбар аёл

сифатида ҳурмат қилишини истарди. Унинг заррача ҳам гумонни ҳаёлига келтиролмаслиги, бирор кимса билан ўзининг бу қимматли хазинасини, ҳатто энг ифбатли маънода ҳам, бир зумга бўлса-да, бўлишини истамагани учун уни айблаш адолатданми? Ўртоқларининг айтишича, Альберт кўпинча, Вертер ўтирганида хотинининг хонасидан чиқиб кетаркан, буни у, аччиғидан ёки дўстидан рашк қилиб эмас, балки ўзининг ҳузурида Вертернинг қийналиши туфайли қилган.

Лоттанинг отаси бетоб бўлиб уйдан чиқолмай қолган, у қизига фойтун юборган ва Лотта отасиникига кетган. Очик киш қуни. Биринчи қалин қор ҳамма ёқни қоплаган.

Эртаси қуни Вертер, мабодо Альберт уни олиб келишга бормаса, Лоттани уйига қузатиб келиш мақсадида ўша ёққа кетган.

Очик ҳаво ҳам унинг мунгли қайфиятини кўтаролмади, юраги қаттиқ сиқиларди, кўз олдига фақат аянчли манзаралар келар, даҳшатли ҳаёллар исқанжасидан қутулолмасди.

Ўз ишлари мудом ўнгидан келмагани сабабли, бошқаларнинг ахволи ҳам унга ихтилофли ва нотинч туйиларди, у Альберт билан хотини ўртасидаги ширин тотувликни буздим, деб ўйлар, бунинг учун ўзини қойирди, шу билан бирга Альбертдан пинҳона ранжирди ҳам.

Йўл-йўлакай ҳам шу ҳақда ўйлаб кетди.

„Ҳа, ҳа, дерди у ўзича яширин бир алам билан, шу ҳам энди самимий меҳрибонлик, бир-бирига илтифотли муносабат, бузилмас садоқат бўлдимми? Бу тўйини ва бепарволикдан бўлак нарса эмас! Севимли, гўзал хотинидан кўра, уни бошқа арзимас ишлар кўпроқ ўзига торгмайдимми? У хотинини қадрлай оладими, ахир Лотта бунга дойиқ-ку! Лотта уники, ҳа, уники... бу менга маълум, бошқа кўп нарсаларни билганимдек, буни ҳам биламан; бунга гўё кўникиб қолган бўлсам-да, бу фикр мени барибир ақдан оздиради, ҳалок этади... Менга нисбаган дўстлик синовидан ўтолдимми? Лоттага бўлган меҳрибонлигимни, у, ўз ҳуқуқларига тажовуз деб, эъти-

бор билан қарашимни эса пинҳоний таъна деб тушун-
майдими? У мени кўришни истамаслигини, кетишимни
хохлашини, мени кўриш унга оғирлигини сезаман, бу
менга равшан“.

Вертер жадал қадамини қадам-бақадам секинлатар,
тўхтаб қолар ва орқага қайтмоқчи ҳам бўларди, лекин яна
йўлида давом этар ва ўз-ўзи билан сўзлашиб, мулоҳаза
юритарди. Шу тариқа ўз истагига қарама-қарши ҳолда
овчилар саройига етиб келди.

У ичкарига кириб, мўйсафидни ва Лотгани сўради,
уйда аллақандай нотинчликни сизди. Болаларнинг катта-
си унга Валдгеймда бахтсизлик юз берганини, бир деҳқон
ўлдирилганини айтди. Бу хабарга у эътибор қилмади.
Вертер хонага кирганда, Лотта отасини кўндириш билан
овора эди, чунки қария, хасталигига қарамасдан воқеа
содир бўлган жойга бориб, тафсилотни билишни истар-
ди. Жиноятчи ҳали аниқланмаган, ўликни тонгда осто-
надан топишибди, баъзи гумонлар ҳам бор: марҳум бир
бева аёлникида хизматкор бўлиб ишлаган, ўша аёлнинг
илгари бошқа хизматкори бўлган-у, у билан жанжалла-
шиб ҳайдаб юборган.

Бу сўзларни эшитгач, Вертер ўрнидан отилиб турди.

– Наҳотки! – хитоб қилди у, – мен кетдим, шу ондаёқ
ўша ерда бўлишим керак. У Валдгеймга қараб шошилди,
хотиралар кўз олдида жонланди, у билан бир неча марта
мулоқотда бўлган ва унга шунчалик яқин бўлиб қолган
ўша йигит суиқасд қилганига заррача шубҳа қилмасди.

Жасад қўйилган ўша ошхонага бориш учун унга ар-
ғувон дарахтлари остидан ўтишга тўғри келди, авваллари
севимли бўлган жой бу гал уни даҳшатга солди.

Шу атрофдаги болалар тез-тез ўйнайдиган остона
конга беланган эди. Муҳаббат ва садоқатдек энг олий
инсоний туйғулар охири зўрлаш ва ўлимга олиб келган.
Улкан дарахтлар қип-яланғоч бўлиб, қиров босиб ётарди,
черковни ўраб олган наставкина девордан мўралаб тур-
ган шохлардаги барилар тўкилиб кетган, қабр тошлари
қалин кордан бош чиқариб туришарди.

Ошхона олдига бутун кишлоқ тўпланганди. Вертер у ерга яқинлашаётганида бирданига ғала-ғовур кўтарилди. Узоқдан бир тўда куролланган кишилар кўринди ва ҳамма, қотилни олиб келишяпти, деб қичқиринарди. Вертер караб, ўз фикрининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилди. Ха! Бу ўз бекасини севиб қолган хизматкор йигит эди. Вертер яқиндагина шўрликни пинҳоний ғазабда, ўзича умидсизланиб юрган ҳолда учратган эди.

– Нима қилиб кўйдинг, бахти каро! – қичқирди Вертер, маҳбус томонга отиларкан.

У Вертерга ўйчан тикилиб турди ва ниҳоят, хотиржам оҳангда: – У ҳеч кимга насиб ҳам этмайди, бошқа биров ҳам унга муяссар бўлолмайди! – деди.

Маҳбусни ошхонага олиб кириб кетишди, Вертер эса кетишга ошиқди.

Бу мусибатли, даҳшатли ҳодиса Вертернинг барча фикр ўйларини остин-устин қилиб юборди. Ундаги алам, умидсизлик ва бепарволик бир лаҳзада ғойиб бўлди. Уни раҳм-шафқат туйғуси эгаллаб олди, унда ўша одамни қутқаришга бўлган жўшқин истак пайдо бўлди. Вертер йигитни шунчалик бахтсиз деб ҳис қилар, уни шу қадар оқлар, ўзини унинг ўрнига кўйиб кўрар ва бошқаларни ҳам бунга ишонтира олишига имони комил эди. У ўша бахти қарони химоя этишни истарди, қайнок сўзлар ҳозирок лабларидан отилиб чиқишга шай эди, у овчилар уйига шошиларкан, амтманга баён қиладиган барча асосларини ярим овозда ўзича пишитиб борарди.

Хонага кираркан, у ерда Альбертга кўзи тушди ва бир зум довдираб қолди, аммо тезда ўзини ўнглаб олди-да, фикрини амтманга ёниб тушунтира кетди. Амтман бир неча марта бошини чайқаб кўйди. Биров иккинчи бир кипини оқлаш учун нималар дейиши керак бўлса, Вертер ҳам маҳбус хақида қанчалик қизғин, чин юракдан тўлиб-тошиб гапирмасин, ўз-ўзидан маълумки, бу сўзлар қарияга таъсир ўтказолмади. Аксинча, у дўстимизнинг сўзини бўлиб, унга кескин эътироз билдирди. Қотилни химоя қилишни ўз бўйнига олаётгани учун қойий бошла-

ди. Қария, бундай қилинган тақдирда ҳар қандай қонун ҳам бекор қилиниб, давлат тартибларига ҳеч қандай ҳожат қолмаслигини ва буни қонун йўли билан ҳал қилиш лозимлигини ҳам кўшиб кўйди.

Барибир, Вертер ўз фикрида туриб олиб, амтмандан, мабодо маҳбусни қочириб юбориш имкони бўлса, буни сезиб-сезмаганликка олишини ўтинарди. Амтман бунга ҳам рози бўлмади. Ниҳоят, суҳбатга Альберт аралашди ва у ҳам қариянинг фикрини ёқлади. Вертер яққаланиб қолди, амтман бир неча марта „Уни қутқариб бўлмайди!“ дея такрорлагач, Вертер қаттиқ изтиробда уйига кетиб қолди.

Бу сўзлар Вертерни ўртаб юборганини унинг қоғозлари орасидан топилган, афтидан, ўша куни ёзилган хатчадан ҳам найқаш мумкин:

„Сени қутқариб бўлмайди, бахти қаро! Бизни қутқариб бўлмаслигини билиб турибман!“

Альбертнинг амтман ҳузурда маҳбус иши юзасидан айтган гаплари Вертерга қаттиқ тегди. Назарида бу сўзлар ўзига ҳам тегинилдек туюлди. гарчи у ақл билан мулоҳаза юритиб, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳақ эканликларига ишонса-да, унда шундай туйғу бор эдики, уларнинг ҳақлигини тан олган тақдирда ўз ички асосларидан қайтадигандек туйиларди.

Унинг қоғозлари ичидан шу масалага тааллуқли бўлган ва эҳтимол, унинг Альбертга муносабатини ифодалайдиган қуйидаги хатчани топиб олдик:

„У софдил ва виждонли, деб ўзимга қайта-қайта уқтирганимдан нима фойда; бу ич-ичимни кемириб ташлаяпти; мен адолатли бўлолмайман“.

* * *

Кечкурун ҳаво илиқ бўлиб, атрофдаги қорлар эрий бошлади. Шу сабабли Лотта билан Альберт уйга пиёда кетишди.

Йўлда Лотта худди Вертерни кидиргандек, атрофга алангларди. Альберт Вертер хақида гап бошлади, ундаги

фазилатларни тап олса-да, уни айблади. Гап орасида у Вертернинг бахтсиз севгисига ҳам тил тегизиб ўтди ва уни узоқлаштирса, яхши бўларди, деб қўшиб қўйди.

Буни ўзимиз учун яхши бўлади, деб ўйлайман, – деди у, – ўтинаман, сендан, унинг сенга бўлган муомалаларига нисбатан муносабатининг ўзгартиришга, бизникига тез-тез келишларига чек қўйишга урин, эшигдан кулоққа яхши эмас. Аллақачон миш-мишлар тарқалганини эшитдим.

Лотта жим бўлиб қолди. Афтидан бу Альбертни ранжитиб қўйди, ҳар ҳолда, у шу пайтгача Лотта олдида Вертер хусусида гапирмасди, агар Лоттанинг ўзи бу тўғрида оғиз очса, у гапни бўлар ёки бошқа ёққа бурарди.

Бахтсиз кимсани қутқаришга бўлган беҳуда уриниш сўнаёзган оловнинг охириги ёлқини эди. Шундан кейин Вертер багтар гам-гусса ва бепарволикка чулғанди, уни энди ҳамма қилмишларини ипкор қилаётган айбланувчига гувоҳликка чақириб қолишлари мумкин, деган хабарни эшитганда, ақлдан озаёзди.

Илгари ишлаб юрган пайтларидаги бошига тушган хўрликларни, элчихонадаги кўнгилсизликларни, нимадан иши юришмаганини ва нимадан ранжиганини, ҳамма-ҳаммасини хаёлидан бирма-бир ўтказди. Шулар билан гўё ўз ғайратсизлигини оқламоқчи бўларди, у ўзини истиқболдан тамоман ажралган, кундалик ҳаётдаги юмушларни бажаришга ноқобил деб ҳисоблай бошлади. Шу тарзда, минг хил ўй-фикрлар, туйғулар гирдобидан айлашиб, гўзал ва севимли аёл ҳузурда мудом бир хил, қувончсиз дамларни ўтказди, унинг осойишталигига ҳалал берди. Ниҳоят, ўз кучларини мақсадсиз-несиз беҳудага сарфлаб, уларни ишдан чиқариб, борган сари ҳалокатга яқинлаша борди. Унинг изтироб ва аламлари, ором билмасдан ўзини ҳар ёққа уришлари, яшашдан толиққани ҳақида ўзи қолдирган бир неча хатлар яққол гувоҳлик беради, қуйида шу хатларни келтирамиз.

12 декабрь

Одамлар баъзи бир бахтсизларни кўришса, шўрлик, савдойи бўлибди, дея гапиришади. Қимматли Вильгельм, менинг ҳам бошимга hozir ўша кун тушган. Гоҳо мени нимадир қийнай бошлайди: бу қўмсаш ҳам, эхтирос ҳам эмас, қандайдир, кўксимни ёриб чиқишга, томоғимни бўғишга интилувчи помаълум ички бир тугён! Азоб! Азоб! Шунда мен, мана шу кимсасиз киши фаслида зулмат тун қўйнида тентирагани чиқиб кетаман.

Кеча кечкурун шаҳар ташқарисига чиқиб кетгим келди. Ҳаво бирданига исиб кетди, эшитишимча, дарё қирғоқдан тошиб, анҳор пишқириб, севимли водийни Валдгеймгача сув босиб кетганмиш! Кечаси соат ўн бирда ўша ёққа югурдим. Чўккидан туриб, пастга, дахшатли оқимнинг ой нурида жўш уришини, чакалакзор, ўтлоқ, дала, хуллас, бутун водийни босиб, шамол увиллаши остида бамисоли денгиздек қутуришини кузатиш кўрқинчли эди! Ой яна кора булутлар ортидан мўралаб, оқим кўз олдимда ваҳима билан яраклаб шовуллаганида мени қандайдир титроқ ва қўмсаш ҳисси камраб олди! Оҳ, тубсиз жарлик тепасида қўлларимни ёзиб турарканман, мени нимадир пастга ундарди! Пастга! Роҳат оғушида эрдан оғаёздим. Оҳ, барча азоб-у изтиробларим билан ўзимни пастга улоқтирсам! Тўлқинлар янглиғ кўпириб-тошсам! Оҳ!.. Оёқларимни шундок ердан узиб, азобларимга чек қўёлмадим-а!.. Ҳали куним битмабди! Буни билиб турибман! О, Вильгельм! Анави довулга қўшилиб, булутларни тит-пит қилиш, тўлқинларни кучиш учун борлигимни жон деб бағишлаган бўлардим! Эҳ! Наҳотки маҳбустга бундай роҳат бирор марта насиб этмаса?..

Мен пастга, Лотга иккимиз жазирама кунда сайрдан сўнг мажнунтол остидаги дам олган жойимизга алам билан назар ташладим: у ерларни ҳам сув босиб кетганлиги сабабли мажнунтолни зўрға танидим! Вильгельм! Овчилар саройининг атрофи, ўтлоқлар, бизнинг

айвончамиз ҳам ҳозир селда қолгандир дея ўйладим. Маҳбуснинг тушига яйлов, подалар, эътиборли вазифалар кирганидек, менинг қалбимга ҳам ўтмиш хаёллари нурдек ёғиларди! Шу тахлит туравердим! Ўзимдан норози эмасман, чунки ўлимдан кўркмайман... Яхшиси мен... Шу ерда турибман-у ўзимни, тахта дсворлардан пайраха териб, ҳар эшикдан бир бурда нон тилаб, ўзининг аянчли ва мазмунсиз ҳаётини бирозгина бўлса-да, узайтириш ва энгиллаштиришга интилувчи тиланчи аёлга ўхшатаман.

14 декабрь

Азиз дўстим, бу нимаси? Ўз-ўзимдан ваҳимага тушаман! Мен уни энг муқаддас, энг самимий ва соф муҳаббат билан севмасмидим? Ўшанда юрагимда жинояткорона истақлар ҳам яшириниб ётмаганмиди? Инкор қилмайман... Бугунги тушни айтмайсанми! О, қарамақаршилиқлар сабабини бегона кучлардан излаган кишилар қанчалик ҳақли! Бугунги тун!.. Ҳатто айтишдан кўркаман, у менинг оғушимда эмиш, уни бағримга босиб муҳаббат сўзларини шивирлаётган лабларини сонсиз бўсаларга кўмиб ташлабман. Менинг нигоҳим унинг сархушлиқдан хиралашган кўзларида фарқ бўлиб кетганмиш! Ё, Парвардигор! Нахотки мен ўша қайноқ қувончни тўла-тўқис қайта ҳис этиб, лаззатини тотаётганим учун гуноҳкор бўлсам? Лотга! Лотга!.. Бардошим тугади! Мисоли телбаман, бир ҳафтадан буён ҳеч нарсани идрок этолмайман, кўзларимдан ёш аримайди. Ҳамма жой менга бирдек: ҳам яхши, ҳам ёмон. Бирор истагим ҳам йўқ, талабим ҳам. Яхшиси, бутунлай кетганим маъқул.

* * *

Ҳаётдан кетиш ҳақидаги қарор шу кезларда, мана шундай шароитда Вертер қалбидан янада чуқурроқ жой олди. Лотга ёнига қайтганидан буён бундан ўзга паноҳи ва умиди қолмаган эди; лекин у, бу ишни шошма-шошарлик билан эмас, балки мулоҳаза юритиб, иложи бо-

рича аниқ қарорга келиб, тинч амалга ошириш учун ўзига сўз берди.

Ундаги иккиланиш, ўз-ўзи билан кураш, қоғозлари орасидан топилган, санаси қўйилмаган, афтидан Вильгельмга ёзилган хатда кўзга ташланиб туради:

„Унинг ҳозирлиги, унинг тақдири, менинг қисматим учун қайғуриши – кўзларимдан охириги ёшларни булокдек окизмоқда.

Пардани кўтарсанг-да, унинг ортига ўтсанг! Шу билан тамом! Негга иккиланамиз ва имиллаймиз? Унинг ортида нима борлигини билганимиз туфайлими? У ёқдан ортиқ қайтиш мумкин эмаслиги учунми? Яна шунинг учунки, ўзимиз ўша ҳақда аниқ бир нарса билмасак-да, у ерда қоронғилик ва бўшлиқни тасаввур қилишга одатланиб қолганмиз“.

Ниҳоят, у ана шу ғамгин фикрга борган сари кўпроқ боғлана борди ва қатъий қарорга келди, унинг дўстига ёзган қуйидаги мужмал хати бундан гувоҳлик беради.

20 декабрь

Вильгельм, бундай илтифотинг учун миннатдорман. Ҳа, сен ҳақлисан: мен кетсам яхшироқ бўларди. Ёнимизга қайт, деган тақлифинг менга унча тўғри келмайди, мен биров айланиб бормоқчиман, айниқса, ҳозир тинимсиз совуқ, йўллар яхши бўлади, деган умиддамиз. Мени олиб кетиш учун келишингдан беҳад мамнунман, икки ҳафтача сабр қил ва менинг келгуси режаларим ҳақидаги хабаримни кут: мева пишгунича уни узмаслик лозим. Икки ҳафтада кўп нарса ҳал бўлади. Онажонимга айтки, у ўғли учун Тангрига сиғинсин ва унга етказган аламларим учун мени кечирсин. Менинг қисматим шу: кимга қувонч келтиришим лозим бўлса, ўшани азоблайман. Хайр, қимматли дўстим! Сени Яратган ўз паноҳида асрасин! Хайр!

* * *

Бу орада Лоттанинг калбида нималар содир бўлди, эрига ва бахтсиз дўстига нисбатан туйғулари қанақа эди буларни сўз билан ифодалашга қодир эмасмиз, унинг табиатини билганимиз учун, кўп нарсани ўзимиз тушуниб оламиз, ҳар қандай соф аёл қалби унинг қалбини тасаввур қилади ва уни англашга қодир.

Шуниси равшанки, у Вертерни узоқлаштириш мақсадида кўлидан келган ҳамма нарсани қилиш учун қатъий қарорга келди, лекин у иккиланар, Вертерга дўстларча юракдан ачинарди, чунки бу, Вертер учун деярли бажариб бўлмайдиган ғоят оғир вазифа эканлигини аниқ биларди. Аммо шароит ундан жиддий ҳаракат қилишни талаб қиларди; эри ҳам Лоттага ўхшаб энди бу масалада оғиз очмай кўйди, шундай бўлса-да, Лотта қалбан унга содиқлигини амалда исботлаш учун иложи борича уринарди.

Худди ўша, Вертер юкоридаги хатни ёзган Рождество байрамидан олдинги якшанба куни кечқурун у Лоттанинг олдига келди, Лотта ёнғиз эди. У укалари ва сингилларига атаб байрамга сотиб олган ўйинчоқларини тартибга солиш билан овора эди. Вертер, бундан болаларнинг беҳад қувонишларини айтди ва илгарилари, эшик кўкқисдан очилиб, олмалар, ширинликлар, мум шамлар билан безатилган гўзал арчага кўзи тушганда ҳайратдан донг қотган пайтларини эслади.

– Агар бамаъни бўлсангиз, Сиз ҳам совға оласиз, – деди Лотта, саросималигини ёқимли табассуми билан яшираркан, – Сизга бир ўрам шамча ва яна у-бу нарсалар тегади.

– Сизнингча, бамаъни одам қандай бўлади? – қичқирди у, – Лотта, азизим! Мен қандай бўлай, ўзимни қандай тутай?

– Пайшанба куни кечқурун арафа, отам билан ҳамма болалар келишади, ҳар ким ўзига аталган совгани олади, – деди Лотта. – Ўшанда сиз ҳам келинг, фақат белгиланган

вақтда. (Вертер тараддудланди.) Ўтинаман Сиздан, – да-
вом этди у, – шундай бўлиши керак, ҳеч бўлмаса менинг
тинчлигимни аянг, бу ҳол давом этиши мумкин эмас.

Вертер бурилиб кетди ва хонада у ёқдан-бу ёққа
юрар экан, ўзича секин такрорлади: „Бундай давом эти-
ши мумкин эмас!“ Ўзининг сўзлари уни қанчалик даҳшатга
солганини сезган Лотта унинг фикрини бошқа мавзуга
тортишга уринди, бироқ эди фойдасиз эди.

– Йўқ, Лотта! – хитоб қилди у, – мен Сизни бошқа
кўрмайман!

– Нега унақа дейсиз? – эътироз билдирди Лотта.
Сиз биз билан кўришиб турасиз, шундай бўлиши керак
ҳам, Вертер, фақат ўзингизни босинг! Оҳ, нега бунчалик
қизиққон, тутишган нарсангизга бу қадар қизгин бери-
лувчан бўлиб тутилгансиз-а? Ўтинаман! – такрорлади у
Вертернинг кўлидан тутаркан, – оғир бўлинг! Сиздаги
билим, зукколик, истеъдод Сизга қанчалик ҳузур-халоват
келтириши мумкин! Йигит бўлинг! Сизга фақат ачиниш-
гина кўлидан келадиган кимсага бефойда боғланишдан
воз кечинг!

У тишларини қисиб, Лоттага алам ичида тикилди.
Лотта эса унинг кўлини қўйиб юбормасдан, сўзида давом
этарди:

– Бир зумгина ўзингизга келинг, Вертер! Наҳотки,
ўз-ўзингизни алдаётганингизни била туриб ўзингизни
ҳалокатга элтаётганингизни сезмасангиз? Менинг Сизга
нима керагим бор? Вертер, мен бировга бағишланганман-
ку, ахир! Куйишиш не ҳожат? Оҳ, кўркаман, кўркаман,
балки бу менга этишиш имкони йўқлиги туфайлидир,
ахир бу ширин орзу холос-ку?

Вертер кўлини тортиб олди ва унга ғазабли назар
билан тикилди.

– Оқилона, ўта оқилона гап! – деди у, – эҳтимол, бу
Альбертнинг фикридир? Нозик! Ниҳоятда нозик фикр!

– Ҳар қандай одам ҳам шундай қилиши мумкин, –
жавоб берди Лотта, – наҳотки дунёда Сизнинг юрагин-
гиздан жой оладиган бошқа киз топилмаса? Ўзингизни

кўлга олинг, онг ичаманки, Сиз уни топасиз; кўпдан буён Сиз учун ҳам, ўзим учун ҳам кўрқаман. Охири пайтларда бениҳоя азоб исканжасида қолгансиз. Ўтинаман, ўзингизни кўлга олинг. Саёхат, албатта, руҳингизни енгиллаштиради! Изланг, муҳаббатингизга лойиқ кимсани топасиз, ўшанда яна қайтиб келинг, хақиқий дўстлик хузурини биргалашиб тотамиз.

– Бу гапларни нашр этса бўлади! – деди Вертер совук жилмайиб, – токи ҳамма тарбиячилар бундан ўртак олсинлар! Азизим Лотта! Яна бироз сабр қилинг, мени бевозта қилмай туриг, ҳаммаси жойида бўлади!

– Фақат бир шарт билан, Вертер! Байрамга белгиланган вақтда келинг!

У жавоб беришга улгурмаган ҳам эдики, хонага Альберт кириб келди. Улар совук саломлашинди ва додирлаганларича хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Вертер қандайдир бир мавзуда гап бошлади, лекин гап қовушмади. Альберт ҳам шунга уриниб кўрди, сўнгра хотинидан баъзи бир топшириқлари ҳақида сўради ва улар ҳали бажарилмаганини эшитгач, Лоттага (худди Вертерга туйилганидек) совук ва кўпол жавоб қайтарди. Вертер кетмоқчи бўлди, бир қарорга келолмасдан, соат иккигача имиллади, бу орада ундаги алам ва ғазаб янада ўса борди; ниҳоят, кечки овқат тайёр бўлганда, шляша ва таёқчасини кўлга олди. Альберт уни қолишга ундади, лекин у бунини шунчаки расмиятчилик, деб тушунди-да, совук миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетди.

Уйига қайтгач, ёритиб турмоқчи бўлган хизматкори кўлидан шамни олди-да, хонага ёлғиз ўзи кирди ва ўксиб-ўксиб йнлади; кейин дарғазаб холда ўзига ўзи сўзларкан, хонада жадал юра бошлади, охири ечинмасдан ўзини тўшакка отди, соат ўн бирларга яқин ичкарига киришга ва хўжайиннинг этигини ечиб қўйишни сўрашга журъат этган хизматкори уни шу аҳволда кўрди. Вертер этигини ечиб қўйишга рози бўлди, у хизматкорига, эртага ўзи чақирмагунича хонага киришни ман этди.

Иигирма биринчи декабрь душанба куни тонгда, у Лоттага куйидаги номани битди, бу унинг ўлимидан кейин ёзув столи устидан сурғичланган ҳолда топилган ва Лоттага келтириб берилган; афтидан, ўшандаги шароит тақозосига кўра, мактуб бўлиб-бўлиб ёзилган, мен ҳам уни куйида қисмларга бўлиб сизга ҳавола қиламан.

„Лотта, ҳаммаси ҳал бўлган, мен ўлишим керак ва бу тўғрида ҳеч қандай романтик ҳаёлларга берилмасдан, бепарво, сени сўшги марта кўрадиган кун субҳидамида ёзяман. Ушбу сатрларни ўқиётган вақтингда, азизим, ҳаётининг охирги дақиқаларида сен билан мулоқотда бўлишдан ўзга роҳатни билмаган беором жафокашнинг қотган жасадини совуқ қабр ўз бағрига олган бўлади. Оҳ! Бу тун мен учун ҳам даҳшатли, ҳам лаззатли бўлди! Шу кеча давомида қарорим аниқланди ва мустаҳкамланди: мен ўлишим керак! Кеча, каттиқ саросимада ҳузурингдан чиққанимда, бор ҳисларим юрагимдан тошиб кетди ва сенинг олдингда умидсиз, қувончсиз хўрлашишдан кўра, ўзимга ўлимни афзал кўрдим!.. Хонамга аранг етиб келдим, ўзимни йўқотган ҳолда тиз чўқдим, о, Тангрим! Сен менга кайноқ кўз ёшларнинг охирги лаззатини ато этдинг! Миямда минглаб ният, минглаб умидлар айланишарди, бироқ ниҳоят, сўнги, ягона, қатъий фикр мустаҳкам ўрин олди: мен ўлишим керак! Ухлашга ётдим, бугун тонгда, уйқудан кейинги сокин мияда ҳам худди ўша қатъий ва мустаҳкам ҳукм турарди: мен ўлишим керак! Бу иккиланиш эмас, йўқ, ўзим ана шу қатъий қарорга келдим ва сен учун ўзимни қурбон қиламан. Ҳа, Лотта! Яширишнинг нима ҳожати бор? Учаламиздан биримиз кетишимиз лозим, мен кетаман! О, азизим! Бу азобланган юрак кўп марталаб... сенинг эрингни ўлдиришга ҳам... уриниб кўрган... Сени ҳам!.. Ўзимни!.. Майли, шундай бўла қолсин!.. Очик ёз кечалари тоққа чиққанингда мен ҳақимда, менинг кўпинча водий бўйлаб юқорига кўтарилганимни эсла, сўнгра, қабристонга, ботиб бораётган қуёш нурида устидаги баланд ўсган ўт-

ларни шабада тебратаётган қабримга назар ташла... Ёза бошлаган пайтимда тинч эдим, ҳозир эса ҳамма нарса кўз олдимда жонланиб, гўдакдек кўз ёш тўкяпман...”

* * *

Соат ўнларга яқин Вертер хизматкорини чақирди-да, кийинаётиб яқинда жўнаб кетиш тараддудида эканлигини айтди, шунинг учун кийимларини тозалаб, ҳамма нарсани йўлга тахт килиб қўйишни тайинлади; бундан ташқари, ҳамма билан ҳисоб-китобни тўғрилашни, бошқалардаги китобларни йиғиштириб келишни, ҳар ҳафта ўзи ёрдам бериб турадиган камбағалларга эса икки ойлик ёрдам пулини ҳозирдан тўлаб қўйишни буюрди.

У тушки овқатни хонасига келтиришни сўради ва стол ёнидан туриб тўғри амтманникига кетди, лекин уни уйдан топмади. Гўё барча сўнги хотиралар юкини ўз гарданига олмакчи бўлгандек, боғда ўйчан кезиб юрди.

Бироқ бу танҳолик узок давом этмади, болалар унинг ёнига югуриб келишиб, унга осилиб олишди-да, кетмакет бидирлай кетишди: эрта, эртадан кейин ва яна бир кун ўтгач, улар Лоттаникига арча байрамга боришади, совғалар олишади; улар ўзларининг болаларча ҳаёллари ваъда қилган ҳар хил ажойиботларни ҳикоя қилишарди.

— Эрта! Эртадан кейин ва яна бир кун ўтгач! — деди Вертер, уларнинг ҳаммасини самимий қучди ва кетишга чоғланди, шунда энг кенжаси унинг қулоғига нимадир шивирлади ва сирни очиб қўйди: катта акалари чиройли янги йил табриклари ёзинган! Бирам каттаки! Битгаси оталари учун, иккинчиси Альберт ва Лоттага аталган, жаноб Вертерга аталгани ҳам бор, буларни янги йил куни эрталаб тақдим этишади.

Бу гаплар уни ҳолдан тойдирди, у болаларнинг ҳар бирига бир тангадан бергач, отасига салом айтишларини сўради-да, отга сакраб минди ва кўзлари ёнга тўлиб жўнаб кетди.

Соат бешларга яқин уйга қайтиб келди ва печканинг тунгача ёниб туришидан хабардор бўлишни оқсоч

қизга тайинлади. Хизматкорига эса китоб ва ички кийимларини чамадоннинг энг тубига жойлаштиришни ва кўйлақларини тикишни буюрди. Афтидан, шундан кейин, Лоттага аталган сўнгги хатнинг қуйидаги сатрларини коғозга туширди.

„Сен мени кутмаясан! Байрамгача кўришмаймиз, деб ўйлаясан? Йўқ, Лотта! Бугун ёки ҳеч қачон! Байрам куни сен бу хатни титраганча қўлларингда тутиб, азиз кўз ёшларинг билан ҳўл қиласан. Мен ўлишим керак ва шундай бўлади ҳам! О, қарорим қатъийлигидан қандай шодман!“

* * *

Бу орада Лотта ғалаги аҳволига тушиб қолди. Вертер билан бўлган суҳбатдан кейин, бир-бирларидан ажралиш қанчалик оғир бўлишини, Вертер ҳам бундан беҳад изтироб чекишини ҳис этди. Альберт хузурида у, Вертернинг байрамгача келмаслигини гап орасида эслатиб қўйди ва Альберт иш юзасидан қўшни кишлоққа бир хизматчиникига жўнаб кетишини ҳамда бугун қайтмаслигини айтди.

Мана, у ёлғиз. Укалари ва сингилларидан бирортаси ҳам ёнида эмас, ўз аҳволи ҳақида чуқур ўйга толиб ўтирибди. У Альбертга бир умр боғланган, ундаги муҳаббат ва садоқатни ҳам ҳис қилади; ўзи ҳам қалбан унга содиқ, ундаги қатъийлик ва вафодорлик гўёки бир софдил аёл уларнинг ҳаётларида бахт яратиши учунгина мавжуддек туйилади унга; ўзи ва болалари учун бу одам қай даражада аҳамиятли эканини у тушунади. Шу билан бирга, Вертер ҳам унга ғоят қимматли бўлиб қолган; танишувларининг дастлабки лаҳзалариданок улардаги руҳан уйғунлик яққол кўзга ташланган, у билан шу пайтгача бўлган муносабат ва бошдан кечирган кўп воқеалар Лотта қалбида ўчмас из қолдирган эди. Ўзини қизиқтирган ҳамда ҳаяжонлангирган ҳамма нарсани Вертер билан ўртоқлашишга одатланиб қолган, борди-ю, у кетса, юрагидаги ортиқ ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган тубсиз бўшлиқни ҳис этиш уни даҳшатга со-

ларди. О, Вертер ҳозироқ акаси бўлиб қолса, нақадар бахтли бўларди!.. Уни дугоналаридан бирига уйлантириб кўя олса, Альберт билан Вертер ўртасидаги муносабатни қайта тиклаш имкони бўлса эди!..

У барча дугоналарини ҳаёлидан бир-бир ўтказди ва уларнинг ҳар биридан бирорта камчилик топди, ҳеч бирини унга лойиқ ҳисоблаёлмади.

Шуларни ҳаёлидан ўтказаркан, у биринчи марта, тўла англаб етмасдан, ўзининг соф, муқаддас нетағи – Вертерни ўзи учун сақлаш эҳсонлигини чуқур ҳис этди, лекин шу билан бир қаторда, уни сақлай олмаслигини, бунга ҳаққи йўқлигини ҳам ўйлаб қўйди; унинг тоза қалбидаги шу пайтгача ҳеч нарса хиралаштира олмаган бекиёс равшанлик ўрнини ғам-ғусса эгаллади: бахт эшиги унинг учун ёпиқ эди. Кўз олдини туман қоплади ва юраги эзилиб кетди.

Қулоғига зинапоядаги қадам товунлари чалинганда, вақт олти яримларга яқинлашган эди ва у Вертернинг қадам ташлашини ҳамда уни сўраётган овозини дарҳол таниди. Вертер келганда, айтишимиз мумкинки, биринчи марта унинг юраги қаттиқ ура бошлади. У ўзини уйда йўқ, дейишларини афзал кўрди-ю, бироқ Вертер рўбарўсида пайдо бўлди ва Лотта уни довдираган ҳамда аччиқланган оҳангда кутиб олди:

– Сиз сўзингизда турмадингиз.

– Мен ҳеч қандай сўз берганим йўқ, – жавоб берди Вертер.

– Ҳеч бўлмаса менинг илтимосимга кулоқ солсангиз бўларди, – ранжиди Лотта, – ахир, мен Сиздан иккимизнинг тинчлигимиз учун илтимос қилгандим.

У нима таъсирлаётганини ўзи тушунмасди, Вертер билан танҳо қолмаслик мақсадида дугоналаридан баъзиларини айтиб келишга одам юборганида нима қилаётганини ҳам англамасди. Вертер ўзи келтирган бир неча китобни чиқариб қўйди ва қандайдир бошқаларини сўради. Лотта эса бир кўнглида дугоналарининг келишини истаса, бир кўнгли истамасди. Хизматкор киз қайтиб ке-

olib taklif qilingan qizlarning har ikkalasi ham uzr suraganlarini va kelolmasliklarini aytgdi.

U xizmatkor qizga kushni xonada uz ishini kilib utirishni buyormokchi ham buldi, keyin yana bu fikridan kaitgdi. Verter xonada u ekdan-bu ekka yorardi, Lotta fortepiano oldiga bordi-da, menutni chala boшлади, biroq hech narса chikara olмади. Nixoyat, uzini tugib oldi va Verter odatдаги жойи bulган диванга utirgач, келиб унинг ёнидан жой олди.

- Ukiydigan бирор нарсангиз йукми? - сурadi у. Verterда hech нарса йук эди.

- Менинг столим тортмасида Сизнинг таржимангизда Оссиан кўшиклари бор, хали укиганим йук, уни узингиздан эшитишга умид қилгандим, ammo негадир, шу пайтгача бунинг имкони bulмади.

Вертер кулимсироганча дафтарни олиб келди, лекин уни кулига олган захотиёк уни титроқ камраб олди, дафтарни очаркан, кузлари ёшга тулды. Utirdi-да, укий бошлади:

„Сокин тун юлдузи, сен уфқда жозибали жимиллайсан, булут ортидан нур сочиб чиксанг-да, тепага қараб мағрур сузиб кетасан. Сен бушлиқда нимани ахтаряпсан? Кугурган шамол тинган, узокдан анхорнинг шовуллагани кулокка чалинади ва тулкинлар хув анави чуккилар тубида шовкип солмоқда; майда пашша галалари дала устида гувуллашмоқда. Нимани ахтаряпсан, гузал нур? Ammo сен жилмайиб нари кетасан, тулкинлар кувонч билан сени ураб олишади-да, майин сочларингни кумиб юборишади. Хайр, беозор нур! Яна чарақла, Оссиан қалбининг порлок нури!

Мана, бор кудрати-ла у яна пайдо булды. Мен мархум дустраримни куряпман, улар худди қадимдагидек Лорада тупланишган. Фингал худди туман устунидек туйиляпти; атрофида унинг қахрамонлари, ана у ерда диний кўшик ижрочилари: муйсафид Уллин! Хушбичим Рино! Мохир кўшикчи Алпин! Анави эса сен, секин кайгураётган Ми-

нона!.. Дўстларим, биз Селмада, тепалик устида шитирлаётган ўтларни силкитган баҳор еллари янглиғ кўшиқ айтишда мусобақа ўйнаган ўша кувончли кунлардан буён қанчалик ўзгариб кетибмиз!

Мана, чиройини кўз-кўз қилиб Минона чиқиб келди; у нигоҳини ерга тиккан, кўзлари тўла ёш, соч ўримлари тоғдан эсаётган шамолдан оғир силкинади. Унинг сирли овози янграганда, қаҳрамонларнинг қалблари ғам-ғуссага тўлади; чунки улар, гоҳ Салгарнинг қабрини, гоҳ хушовоз оқ Колманинг қоронғи кулбасини кўз олдларига келтиришарди. Хушовоз Колма тепалик устида танҳо қолган, Салгар келишга ваъда берган бўлса-да, келмаган, апрофга тун қоронғилиги чўккан. Тепалик устида ёлғиз ўтирган Колманинг товушига кулоқ тутинг.

Колма

Тун! Ёлғиз менгина бўронда тепалик устида унутилганман. Дараларда шамол увиллайди, сел тоғдан пастга иштилади. Тепалик устида бўронда қолган мен бечора ташландикни ёмғирдан ҳимоя қиладиган бирорта бошпана йўқ.

Булутлар ортидан чиқ, моҳитобон! Чаракланг тун юлдузлари! Сизнинг нурларингиз, севгим ош ташвишларидан сўнг дам олиб ётган жойга элтувчи йўлимни ёритсинлар, камони ҳам ёнида ётибди, чарчаган итлари уни ўраб олишган! Мен эса танҳоман, пастда даҳшатли сел қутуряпти. Сел ва тўлқин шовуллайди, севгимнинг овози эса эшитилмайди.

Нега менинг Салгарим ҳаяллаяпти? Берган ваъдаси ёдидан чиқдимикан?.. Ана қоя ва дарахт, бунда эса қутурган тўлқин. Тун чўкканда келаман, деб сўз берган эдинг, оҳ! Салгарим қасрларда адашиб қолдийкин? Мен отам ва акамдан, барча дабдабалардан кечиб сен билан қочиб кетмоқчи эдим! Бизнинг аждодларимиз илгариданоқ душман бўлиб келишган, лекин биз рақиб бўлмаймиз, о, Салгар! Бир зумгина тин ол, шамол! Бир

зумгина тинчлан, эй тўлқин! Овозим водий бўйлаб ян-
расин, уни менинг сайёҳим эшитсин! Салгар, сени мен
чорлаяпман! Мана коя, мана дарахт! Салгар! Севгилим,
мен бу ердаман! Ахир нега хаяллаяпсан?

Қара, ой чикди, водийдаги сув яракляшти, чўккилар
кўнғир тусдаги тепаликлар устида мағрур туришибди;
факат Салгар йўк, у кўринмайди, иглари ҳуриб ундан
дарак ҳам беришмайди. Мен бунда танҳо ўтирибман.

Хув настда, текисликда ётганлар ким? Акамми?
Севгилимми? Жавоб беринглар, дўстларим! Улар жим!
Кўркувдан титраб кетяпман!.. Оҳ, улар ўлдирилган! Ки-
личлари қонга бўялган! О, ака, акажоним! Нега менинг
Салгаримни ҳалок этдинг? О, Салгарим! Нега сен акамни
ўлдирдинг? Мен ахир иккингишни ҳам шунчалик севар-
димки. Сен водийдаги минглаб кишилар ичида энг гўзали
эдинг! У эса жангда дахшат соларди. Жавоб беринглар!
Овозимга қулоқ солинглар, азизларим! Оҳ, улар жим!
Абадий жим! Уларнинг кўкси худди ер кўксидек совук!

О, қоялардан, бўрон увиллаётган тоғ чўққисидан
туриб жавоб беринглар менга, марҳумларнинг руҳлари!
Гапиринглар! Мен бундан чўчимайман!.. Сизлар қаёққа
ором излаб кетдингизлар? Сизларни қаердан, қайси тоғ
дарасидан ахтарай?.. Шамолда на бир овозни, бўронда
на бир жавобни илғайман.

Ғамга чулғаниб, кўз ёши тўкарканман, тонгни кут-
япман. Марҳумларнинг дўстлари, қабр қазинглар, лекин
мен боргунимча дафн этиб қўйманглар. Ҳаёт мени худди
тушдек тарк этяпти; тириклар орасида қолишимнинг не
маъноси бор? Мен мана шу ерда, гулдураётган чўккилар
орасида, селда яшайман. Тепалик устига туш чўкиб, во-
дий тепасида шамол эса бошлаганда, руҳим шамол
қўйнида бош кўтаради-да, дўстларим ўлимига кўз ёши
тўқади.

Чайлада ўтирган овчи овозимни эшитиб, дахшатга
тушади ва ундан сехрланиб қолади; чунки мен, азиз ва
севикли дўстларим хақида жўшиб куйлайман!

Сен шундай куйладики, Торманинг ювоши, уятчан кизи Минона. Биз Колма учун кўз ёши тўкдик, қалбларимиз ғам-аламга чулғанди. Шу пайтда кўлида арфа тутган Уллин чикиб келди ва бизга Алшин кўшиғини куйлаб берди... Алпиннинг овози мулоийм янграрди, Рино қалби эса ёлкига ўхшарди. Гарчи уларнинг бошланалари аллақачон тор бўлса-да, овозлари Селмадан янграрди. Бир куни Уллин, қахрамонлар ҳали тирик пайтида, овдан қайтиб келганида, тепалик устида уларнинг қўшиқ айтишида беллашаётганларини эшитди. Уларнинг кўшиғи ёқимли, аммо ғамгин эди. Улар, қахрамонлар ичида биринчи ҳалок бўлган Морарга атаб мотам кўшиғи куйлардилар. Унинг қалби Фингалнинг қалбидек, қиличи эса Оскарнинг қиличидек эди, барибир у ҳалок бўлди. Отаси эса ўғли учун ёқасини чок этиб қайғуради, синглисининг кўзлари тўла ёш, ботир Морарнинг синглиси Минонанинг кўзлари жикка ёш эди.

Уллиннинг кўшиғи янграган заҳотиёк, Минона, худди бўронни сезиб, юзини булут ортига яширган уфқдаги ойдек, кўздан ғойиб бўлди. Мен эса Уллин билан бирга арфа торларини чертиб мотам ашуласига жўр бўлдим.

Рино

Шамол ва ёмғир ўтиб кетди, ҳаво ниҳоятда очиқ, булутлар тарқалишмоқда. Беқарор қуёш тепаликка нардан-бери нур сочмоқда. Шафакдан кизарган оқим водий бўйлаб нагга шошилади. Оқим, сенинг шовуллашинг бирам ёқимли! Аммо менга эшитилаётган товуш бундан ҳам ёқимлироқ. Бу Алпиннинг овози, у марҳумлар хотирасига кўз ёши тўкяпти. У кексалиқдан букчайган, кўзлари йиғидан кизариб кетган. Алпин! Хушовоз қўшиқчи! Нима учун соқин тепаликда ёлғизсан! Нега чакалакзор ўрмондаги шамолдек, узок қирғоқларга урилаётган тўлкиндек фарёд чекасан.

Алиш

Рино, мен мархумлар учун йиғлаяпман, овозим қабрда ётганлар ёнига чорлайди. Сен тепалик устида қанчалик мағрур турмагин, водийдаги ўғлонлар ичида қанчалик омадли ҳисобланмагин, барибир, худди Морардек ҳалок бўласан ва қабринг устида кимдир юм-юм йиғлайди. Тепаликлар сени унутишади, букилган каддинг қабр гумбази остида ётади.

О, Морар, сен тоғ кийиги янглиғ абжир, зимистон кўкдаги чакмоқдек даҳшатли эдинг. Ғазабинг гўё тўлқиндек эди, қиличинг жангда водий устидаги яшиндек яракларди, овозинг бамисоли узок тепаликлар ортидаги момақалдиروқдек, ёмғирдан сўнги ўрмон шовуллашидек эди. Кўшлар сенинг кўлингда жон берди, улар ғазабинг алангасини ўчирди. Урушдан қайтиб келганингда овозинг осойишта янграрди! Чехранг эса бўрондан кейинги офтобга, сокин тундаги ойга ўхшарди, қалбинг шамол тинчигандан сўнги кўл янглиғ осуда эди. Энди эса бошпананг тор! Сен яшнаётган жой зулматда! Бир вақтлар нақадар буюк бўлган кимса қабрини энди уч кадам билан ўлчаш мумкин! Ўт босиб ётган тўртта тош – мана, сендан ягона ёдгорлик! Яланғоч дарахт-у шамолда тебраниб турган ўсик гиёҳ овчига қахрамон Морар қабридан дарак беради. Сен учун қайғурадиган онанг ҳам, мухаббат ёшларини тўкадиган севгилинг ҳам йўқ. Сени туккан кимса, Моргланнинг қизи ҳам ҳалок бўлган.

Анави жойда ҳассага таяниб юрган ким? Кексалигидан сочлари оқарган, йиғидан кўзлари қизарган кимса ким? Бу сенинг отанг, Морар, сендек ягона ўғилнинг падари бузруквори. У сенинг жангдаги қахрамонлигини эшитган, душманларингнинг мағлубияти ҳақида ҳам эшитган! О, жароҳатларингдан эса у беҳабар! Йиғла! Йиғла! Афсус, ўғлинг овозингни эшитмайди. Ўликларнинг уйқуси қаттиқ, тупроқ уларнинг ёстиғи. Сенинг овозинг унга етиб бормайди, кичқиригинг уни уйғотолмайди. Тонг

отганида эса кабрда марҳум: „Уйғон!“ деган товушни эшитади.

Алвидо, марҳумларнинг энг ботири, ғолиб жангчи! Энди сени жанг майдони қайтиб кўрмайди! Шамширинг ярақлаши энди қоронғи ўрмонни ёритмайди. Сен ўзингдан ўғил қолдирмадинг, аммо номинг кўшиқларда сақланади ва келажак авлодлар сен ҳақингда – жангда ҳалок бўлган Морар ҳақида хабар топадилар.

Қаҳрамонлар қаттиқ фиғон чекишарди, Арминнинг ноласи, айниқса, кучлироқ эди. У умрининг айни гуллаган даврида ҳалок бўлган ўғлини хотирларди. Унинг ёнида сершовкин Галмолнинг хўжайини Кармор ўтирарди.

– Нима сабабдан Армин бунчалик фарёд чекади? – сўради у, нега ахир йиғлайди? Ахир кўшиқ қалбга ором бағишлаш ва уни юпатиш учун қуйланмайдими? Кўшиқлар худди кўлдан водийга кўтарилаётиб, рангбаранг гулларни шабнамга кўмиб яшнатиб юборган енгил туманга ўхшайдилар; аммо куёш чикдими, бас, туман шу зумдаёқ тарқалиб кетади. Негача бу қадар нола қиласан, тўлқин ювган Горманинг султони – Армин?

– Ҳа, мен нола қиляпман! Ғамим бепиҳоя, Кармор, сен ўғлингни йўқотганинг йўқ, гулдек кизингдан жудо бўлганинг йўқ; жасур Қолғар ҳаёт ва гўзал Аннира ҳам ҳаёт. Сенинг уйингдаги ниҳоллар гуллаяпти, о, Кармор, бизнинг наслимиз эса Армин билан тугайди! О, Даура, сенинг тўшагинг зулмат кўйида! Қабрдаги уйқунг ҳам қаттиқ!.. Қачон уйғонасан ва сенинг кўшигинг, ёқимли овозинг қачон қайта янграйди? Куз шамоли, кўзғал! Кўзғал! Қоронғи водий устида гувулла! Ўрмон, шовқин сол! Бўрон, қайишлар тенасида қичқир! Сузавер, ой, булутлар орасидан сўлғин чехранг мўраласин! Болаларим ҳалок бўлган – жасур Ариндал ва севимли Даура дунёдан ўтган ўша даҳшатли кечани ёдимга сол.

Даура, қизим, сен гўзал эдинг! Фура тоғлари тенасидаги ойдек фусункор, қордек ошпоқ, соф хаводек ёқимли эдинг! Ариндал, сенинг камонинг маҳкам боғланган, жангда ёйни ҳам мўлжалга тегизиб отардинг,

назаринг денгиз устидаги тумандек эди, калкониинг эса момакалдирок пайтидаги яшндек яракларди!

Урушда шуҳрат қозонган Армар қайтиб келгач, Даурага кўнгили кўйди, Даура ҳам кўп қаршилик кўрсатмади. Дўстлари уларнинг бахтли бўлишларига ишонган эдилар.

Одгалнинг ўғли Эрат, акасини Армар ўлдиргани туйғайли илгаридан кек сақлаб келарди. У денгизчи кийимида келди. Унинг чиройли қайиқчаси тўлқин устида чайқаларди, сочларига оқ оралаган, жиддий чеҳраси хотиржам кўринарди.

– Соҳибжамол қиз, – деди у, – Арминнинг сулуви кизи, анави денгиз бўйидаги чўккида, дарахтлардан мевалар мўралаб турган жойда Армар Даурани кутяпти; мен унинг севгилисини кутураётган денгиздан олиб ўтгани юборилганман.

Даура унга эргашди ва Армарни чақира бошлади. Чўккилардан аке садогина кайтди, холос.

– Армар! Азизим! Севгилим! Нега мени бунчалик кўркитасан? Жавоб бер! Жавоб бер, Арнатнинг ўғли! Сени Даура чақиряпти!

Сотқин Эрат бўлса, тиржайиб қуруқликка яширинди. Қиз овозининг борича отасини ва акасини чақира бошлади:

– Ариндал! Армин! Наҳотки ҳеч ким Даурани қутқармайди?

Унинг товуши денгиз оша етиб келди. Ўғлим Ариндал тепаликдан югуриб келди: у овчилик яроғ-аслаҳалари билан даҳшатли кўринарди. Белидаги камарида ўқлар шилдирарди, кўлида камон, атрофини бешта кора-кўнғир тусдаги итлар ўраб олган эди. Қирғокда у жинойтчи Эратни кўргач, тутиб олди-да, карағайга белидан сиқиб боғлаб ташлади. Банди оғриқдан инграб юборди.

Ариндал ўз қайиғида Даурани олиб келиш учун денгизга тушди. Шу пайт дарғазаб ҳолда Армар пайдо бўлди-да, ўткир учли ёйни иргитди; у визиллаб бориб сенинг кўксинга кадалди, о, Ариндал, ўғлим! Жинойтчи Эрат ўрнига сен ҳалок бўлдинг, қайиғинг тошларга бориб

урилди, сен унинг устига йиқилдинг-да, жон бердинг. О,
шўрлик Даура, акангининг қоши сепинг оёқларинг остида
оқарди!

Тўлқинлар қайқни парчалаб ташлади, Армар ўз
Даурасини қутқазини, йўқса халок бўлиш учун ўзини
тўлқинлар бағрига отди. Шу пайт тоғдан қаттиқ шамол
турди ва денгиз қутуриб, Армарни домига тортди-ю, у
абадий ғойиб бўлди.

Ёлғиз ўзим денгиз ўртасидаги қоя устида ўтирардим
ва қизимнинг фарёди қулогимга чалинарди. У узлуксиз,
қаттиқ фарёд соларди, бироқ отаси уни қутқаролмади.
Тун бўйи денгиз соҳилида ўтириб чиқдим ва ойнинг
сўлғин нурида у кўзга ташланди, тун бўйи унинг ох-
ноласини эшитдим, шамол увиллар, ёмғир тинимсиз қояга
уриларди. Тонг олдида Дауранинг товуши сусая бош-
лади, чўккиларда ўсган майсаларни елпиб ўтган кечки
шабадалек у йўқ бўлди. Даура фарёд чекиб халок бўлди
ва Арминни танҳо ташлаб кетди! Урушдаги таянчимдан
жудо бўлдим, қизлар ичида энг гўзал ҳисобланган Дау-
рам халок бўлди.

Тоғда бўрон увишлаганда, тўлқинларни шимол ша-
моли кўкка иргитганда, мен ана шу сериновқин кирғокда,
ўша даҳшатли қоядан кўз узмай ўтираман. Богаётган ой
нурида баъзан болаларимнинг соялари кўзга ташлана-
ди, улар худди хира шарнадек аянчли танҳоликда кезиб
юришади...”

Лоттанинг кўзларидан юракни ғамдан халос этув-
чи ёшлар маржондек оқа бошлаганини кўрган Вер-
тер ўқишни тўхтатди. У дафтарни иргитиб юборди-да,
Лоттанинг қўлини қисганча, аччиқ кўз ёш тўкди. Лот-
та иккинчи қўлидаги дастрўмоли билан кўзларини бе-
китди, иккаласи ҳам даҳшатли ҳолатда эди. Диний кў-
шиқ қахрамонларининг аччиқ тақдири уларга гўё ўз
қайғуларидек туйилди, иккаласи буни бирдек ҳис этишар
ва бирдек кўз ёш тўкишарди. Вертернинг кўз ёшлари ва
лаблари Лоттанинг қўлини қуйдирарди: у кўркиб кетди,
кетмоқчи бўлди, бироқ шафқат ва алам уни илсиз боғлаб

кўйганди. У чуқур хўрсинди-да, йиғи аралаш Вертердан ўқишда давом этишни ниҳоятда ўтишиб сўради! Вертер титрарди, юраги отилиб чиккудек хаприқарди, у варақни олди-да, тутилиб-тутилиб ўқий бошлади:

– О, баҳор шабадаси, нега мени уйғотасан? Сен эркалатиб: „Мен само шабнами-ла сенга жон бахш этаман!“ дейсан гўё. Бироқ менинг сўлиш пайтим яқин, япроқларимни юлиб отадиган бўрон яқин. Эртага келади, мени навқиронлик давримдан буён билган ўша сайёҳ келади. У мени ҳамма ёқдан ўз нигоҳи-ла ахтаради, афсуски, тополмайди...

Бу сўзларнинг бутун кудрати бахтсиз Вертер устига ёғилди. У чуқур изтиробда ўзини Лотганинг оёқларига ташлади, унинг қўлини маҳкам ушлаб, кўзларига, манглайига босди, унинг мудҳиш қарорини гўё сезгандек, Лотта кўрқувдан титраб кетди. Кўз олди хиралашди, Вертернинг қўлларини қаттиқ қисиб, кўксига қўйди, титраб-қакшаб унинг боши устига эгилди, уларнинг ёнаётган ёноқлари бир-бирига тегиб кетди. Борлиқ гўё ғойиб бўлди, Вертер уни бағрига босганича нималарнидир шивирлаётган тигроқ лабларидан қаттиқ-қаттиқ ўша бошлади.

– Вертер! -- кичкирди Лотта бўғик овозда бошини четга бураркан, – Вертер! -- беҳуда ҳаракатлар билан уни четлатишга уринарди. -- Вертер! - такрорлади у дадиллик билан қатъий оҳангда. Вертер ортиқ қаршилик қилмади. Лотгани оғушидан бўшатди-да, ўзини телбалардек унинг оёқлари остига ташлади. Лотта ўзини ўнглаб олди ва даҳшатли саросимада муҳаббат ва ғазаб ўртасида титраб деди:

– Бу бошқа такрорланмайди! Сиз мени кўрмайсиз, Вертер!

У шўрлик Вертерга муҳаббат тўла нигоҳ билан қараб турди-да, қўшни хонага кириб кетди ва ичкаридан қулфлаб олди. Вертер унинг кетидан қўлларини чўзганча қолаверди. У бошини диванга қўйиб ярим соатлар чамаси полда чўзилиб ётди, қандайдир шитирлаш уни ҳушига

келтирди. Хизматкор киз стол ясатиш учун кирганди. Вертер хонада юра бошлади, яна ўзи ёлғиз қолгач, хона эшигига келиб, секин чақирди:

– Лотта! Лотта! Лоакал бир оғиз сўзимни эшитинг! Хайрлашув олдидан!

Лотта жим эди. У кутди, ялинди, яна кутди, кейин кичқирди: – Алвидо, Лотта! Умрбод алвидо!

Шу билан ўзини танқарига отди.

У шаҳар дарвозасигача борди. Қоровулар уни танишларни туфайли индамасдан ўтказиб юборишди. Ёмғир аралаш қор ёғарди, у бўлса фақат соат ўн бирларга яқин дарвозани қайта тақиллатди. Уйига келганида, хизматкори унинг шляпасиз қайтганини пайқади. Бирок оғиз очишга журъат қилолмади, уни ечинтирди, ҳамма кийимлари жикка хўл эди. Кейинчалик шляпани тепаликнинг водийга қараган ёнбағридаги чўккидан топишди. Ёғинли зимистон кечада ҳеч ерига шикаст еткизмасдан қандай қилиб у ерга чиққанлиги кишининг ақлига сиғмайди.

У тўшакка ётди, шу кўйи узок ухлади. Хизматкори эрталаб унинг истагига кўра қахва келтирганида, у стол ёнида ёзиб ўтирарди. У Лоттага аталган мактубига қуйидагиларни кўшимча қилди:

„Шундай қилиб, мен сўнги бор, ҳа, сўнги бор кўзларимни очяман. Ох! Энди уларга офтобни кўриш насиб этмайди! Хира туманли тун уларни тўсиб қўяди. Мотам тунг, табиат! Сенин ўғлинг, сенинг дўстинг, сенинг ошиғингнинг умри тугаяпти. Лотта, бу туйғуни тасвирлаш мушкул, агар ўзингга: „Бу менинг сўнги субҳидамим! Охиргиси!“ деярсан, бу шуурни фақат хира тушга ўхшатиш мумкин. Охиргиси! Лотта, мен „охирги“ деган сўзни тушунолмайман. Мана, ҳозир кучга тўликман, эртага эса ерда жонсиз, ҳаракатсиз чўзилиб ётаман. Ўлим! Бу нима дегани? Қара, биз ўлим ҳақида гапирарканмиз, гўё хаёл сурамиз. Кишиларнинг ўлганларини кўп марта кўрганман. Бирок одам табиатан шу қадар чегараланганки, ўз ҳаётининг ибтидоси ва интиҳосини ҳатто пайкамай ҳам қолади. Ҳозир сеники, сеники! Ҳа, сени-

ки! О, махбубам! Яна бир зум ўтгач эса... тугайди, адо бўлади... эхтимол абадийдир? Йўқ, Лотта, йўқ... Мен қандай қилиб йўқ бўлиб кетай? Қандай қилиб сен йўқ бўлиб кетасан?! Биз ахир мавжудмиз-ку! Йўқ бўлиш!.. Бу нима дегани?.. Яна сўз, юрагим ҳис этмайдиган қуруқ овоз!.. Ҳалок бўл, Лотта! Тор, тим қоронғи совуқ ерга кўмил!.. Мен бир қизни билардим, у журъатсиз ёшлик давримда мен учун бугун ёруғ олам эди. У ўлди, мен унинг тобути ортидан бордим, қабри тепасида турдим! Тобутни қабрга туширганларидан кейин, арқонни унинг остидан тортиб олишгач, биринчи курак тупрокни ташлашди, у даҳшатли қутига бўғиқ урилди, овоз борган сари бўғиқлашиб борди ва қизни бутунлай кўмиб ташлашди!.. Мен ўзимни қабр устига ташладим, бағрим тилка-пора бўлган, эзилган, титраган, саросимага тушган эдим, аммо, барибир, бунинг ўлим эканини, ўз бошимга ҳам бир қуни шу кўрғилик тушишини билмасдим... Ўлим! Қабр! Англаб бўлмайдиган сўзлар!

Ох, кечир, кечир мени! Кеча! Кеча ўлишим керак эди! О, фариштам! Илк марта, ҳа, илк марта, бор вужудим-ла дилни яйратувчи бир туйғуни ҳис этдим: у мени севади! У мени севади! Ҳануз лабларимда сенинг лабларингдан ўтган сехрли ўт ёняпти ва қалбимни ажиб бир роҳат чулғаяпти, Кечир мени! Кечир!

О, мени севишингни билгандим. Илк самимий нигоҳингданок, илк марта кўлимни қисганингадәк билгандим, аммо мен кетгач, ёнингда Альберт қоларди, мен бўлсам, азоб ўтида қуярдим.

Эсингда борми, ўша ёкимсиз кишилар орасида биз бирон оғиз ҳам сўзлашолмаган, ҳеч бўлмаса, бир-биримизнинг кўлимизни қисолмаган пайтимизда менга гул юборганинг? Ярим кечагача ўша гул олдида тиз чўкиб турдим, чунки у сенинг менга бўлган муҳаббатинг рамзи эди.

Афсуски, Тангри таолонинг сахийлик билан кўрсатган муқаддас марҳаматига бўлган ишонч ишонувчи онгида аста-секин сўниб борганидек, бу таассуротлар ҳам ўтиб

кетиди. Ҳамма нарса ўтади, лекин ҳар қандай абадийлик ҳам, кеча сенинг лабларингдан олган ва ҳозир ҳам ёниб турган мана шу ёлқинли оловни сўндира олмайди! У мени севади! Менинг қўлларим уни кучди, лабларим унинг лабларида титраб, нималарнидир шивирлади. У меники! Ҳа, Лотта, сен абадий меникисан!

Альберт эринг бўлса нима бўлибди? Менга нима? У фақат бу дунёдагина эр, демак, бу дунёда сени севишим, сени унинг бағридан тортиб олишга ва ўз бағримга босишга интилишим гуноҳми? Гуноҳ? Ҳа, майли, мен бунинг учун ўзимни жазолайман. Бу гуноҳни бор илоҳий лаззати билан тотдим, ундан ҳаётий куч-қувват олдим. Ўша лаҳзадан эътиборан, сен меникисан, о, Лотта! Меникисан! Мен кетаман! Ўз отам ёнига, сенинг онанг ёнига кетаман! Мен унга ўз қайғумни сўзлаб бераман, сен келгунингга қадар у мени юпатади, сен келгач эса мен истикболнингга чиқаман, сени оғушимга оламан ва бир-биримизни кучганимизча Тангри нигоҳи олдида абадий бирга қоламиз.

Мен ҳаёл қилмаяпман, бу уйдирма эмас! Ўлимим олдидан ҳамма нарса ойдинлашяпти. Биз йўқ бўлмаймиз! Биз қайта топишамиз! Сенинг онангни кўрамиз! Мен уни кўраман, уни толаман ва унга, айнан сенинг қиёфдошинг бўлган онангга ўз дардимни тўкиб соламан“.

* * *

Соат ўн бирларга яқин Вертер хизматкорини чакириб, ундан Альбертнинг қайтган-қайтмаганини сўради. Хизматкор унинг келганини, отда ўтиб кетганини ўзи кўрганини айтди. Шунда хўжайин унга қуйидаги мазмунда хатча тутқазди:

„Саёҳатга чиқиш учун тўппончангизни бериб турсангиз? Сизга доимо соғлиқ тилайман!“

Севимли Лотта ўша кечаси ёмон ухлади. Рўй беришига кўзи етмаган, аммо қўрқув ичида кутиб юрган воқеа кўз очиб юмгунча ҳал бўлди-қўйди. Ҳамиша сокин ва хотиржам вужуди каттик ҳаяжон билан тўлиб-тошиб,

минглаб карама-қарши ҳис-туйғулар мусаффо қалбига бир нафас ором бермасди. Кўксидан ёнаётган олов Вертернинг оғушидан ўтмадими? Эҳгимол, у ҳозирги ҳолатини ўзига бениҳоя ишонган, бекиёс соф, ифбатли бўлган аввалги кунлари билан солиштириб, ўзидан нафратланаётгандир? Эри билан қай тарзда учрашади? Гарчи эридан яширмаса-да, барибир, айтишга журъат этолмайдиган ҳодисани унга қандай қилиб билдиради? Иккаласи ҳам узоқ жим ўтиришгач, ўзи биричи бўлиб жимликни бузиши ва ноқулай бир ҳолатда Альбертга қутилмаган воқеани баён қилиши керакми? Вертернинг келганлиги ҳақидаги хабарнинг ўзиёқ унда ёқимсиз туйғу уйғотади-ю, бу қутилмаган зарба не ҳолга соларкин? Эри бу хабарни эшитиб, хотинини қораламайди деган ўйга ишонса бўладими? Юрагидаги туғёндан Альбертнинг воқиф бўлишига йўл кўя олармикан? Аммо иккинчи томондан, шу пайтгача эрининг назарида самимий ва биллурдек тоза бўлиб келган, ўз туйғуларини бирор марта яширмаган ва яширолмаган, энди шундай одам олдида муғамбирлик қила оладими? Мана шундай карама-қарши ўйлар уни хижолат ва нотинч қилса-да, барибир, ҳаёли яна Вертерга қайтди – у энди Лотта учун йўқ, Лотта ундан кечолмайди ҳам, бироқ, афсуски, уни ўз ҳолига ташлаб қўйишга мажбур. Лоттани йўқотаркан, Вертер учун ҳам ҳамма нарса бемаъни бўлиб қоларди.

Эри ва ўзи ўртасида пайдо бўлган ғов унга ҳозир қанчалик оғир туйилишини ҳали тушуниб етмасди! Қандайдир яширин келишмовчилик туфайли мана шундай мулоҳазали, баъмани кишилар бир-биридан сир яшира бошладилар. Ҳар бири ўзини ҳақ, бошқасини ноҳақ деб ўйларди. Муносабатлар шу қадар қийинлашиб ва кескинлашиб кетдики, ниҳоят, мана шу ҳал қилувчи лаҳзада тугунни счишнинг имкони йўқ эди. Яна самимий ишонч туғилиб, уларнинг илгариги тотувлиги тикланса эди, улар ўртасида ўзаро хурмат ва муҳаббат қайта жонланиб, қалбларни илитса эди, балки дўстимизни қутқаришнинг имкони бўларди.

Бундан ташқари, яна бир муҳим вазият мавжуд эди. Вертернинг хатларидан аёнки, у хаётни ташлаб кетишга интилишини ҳеч вақт яширмаган. Альберт бу хусусда у билан тез-тез баҳслашарди. Лотта билан эри ўртасида ҳам шу тўғрида тортишув бўларди. Альберт бу тахлит ишларга кескин қарши бўлиб, табиатига хос бўлмаган асабийлик билан, бундай виятлар чуқур ўйланмасдан енгилтаклик билан қилинишига иккиланмайман, дейишга асосли далилларим бор, деб уқтирарди, ҳатто шу ҳақда ҳазил тарикасида гапириб, ўз ишончсизлигини Лоттага ҳам билдирган эди.

Гарчи, дахшатли манзара хаёлига келган пайтларида бу уни бир томондан тинчлантирса-да, иккинчи томондан, ҳозир ўзини азоблаётган кўрқувни эрига айтишдан чўчиб турарди.

Альберт қайтиб келганда Лотта саросима ҳолатда шошилиб унга нешвоз чикди. Альбертнинг кайфияти ёмон эди, иши ўнгидан келмаган, чунки ўша хизматчи пихоятда ўжар ва бачкана эди. Ёмон йўл таъбини бағтар хира қилганди.

У Лоттадан ҳол-аҳвол сўради. Лотта кеча кечкурун Вертер келганлигини шошилиб хабар қилди. У ҳаг келмадимми, деб сўради, битта хат ва бир печа пакетлар хонасида стол устида ётганлигини эинггач, ўша ёққа кетди, Лотта ёлғиз қолди. Ўзи севадиган ва ҳурмат қиладиган эри билан учрашув унинг руҳини бирмунча кўтарди. Альбертдаги олижаноблик, софдиллик ва мухаббатни хис этаркан, қалби бироз ором топди. Ёнига боргиси келди, кўлига ишини олиб, одатдагидек, унинг хонасига кетди. Лотта кирганда, эри пакетларни очиб ўқиш билан машғул эди. Баъзиларининг мазмуни афтидан ёқимли эмасди, Лотта ундан нималарнидир сўради, у қиска жавоб қайтарди-да, стол ёнига ўтириб, ёзипга тутинди.

Шу тарика улар бир соатлар чамаси ёнма-ён ўтиришди. Лоттанинг юраги борган сари қаттиқроқ сиқиларди. Альберт ўта хуш кайфиятда бўлганида ҳам, кўнглидаги гапни унга айтишга қурби етмаслигини Лотта сезарди.

Ўзини кўлга олишга, кўз ёшларини яширишга уринаркан, уни янада оғирроқ ҳам қуршаб олди.

Вертер хизматкорининг кириб келиши эса тамоман довдиратиб қўйди. Хизматкор Альбертга хатчани узатди, Альберт бўлса, хотиржам ҳолатда Лоттага бурилиб деди:

- Тўппончани бериб юборгин. Унга саёҳатида оқ йўл тилашимни айтиб қўй, – қўшиб қўйди у хизматкорга юзланаркан.

Лоттани гўё яшин ургандек бўлди, у гандираклар ўрнидан турди, фикр-хаёлини тўплаб ололмасди. Девор ёнига зўрға етиб борди, титрок кўллари билан тўппончани олди, чангини артди, уни бергиси келмасди, агар Альберт савол назари билан қараб шоширмаганида эди, янаям имиллаган бўларди. Бирон оғиз сўз айтишга холи етмасдан, машъум қуролни хизматкорга тутказди, у чикиб кетгач, ишни йиғиштирди-да, хаддан ташқари ваҳима ичида ўз хонасига кириб кетди. Бор даҳшатни кўнгли олдиндан сезиб турарди. У ўзини эрининг оёқларига ташлаб, кеча кечқурун бўлиб ўтган ходисани – ўз гуноҳини, ўзидаги хавотирни унга айтиб бермоқчи ҳам бўларди. Бундай қилишнинг ҳам бефойдалигини тушунарди. Эрини Вертер ёнига боришга кўндира олишига деярли ишонмасди. Тушқи овқат пайтида очик кўнгли бир дугонаси дархол нимадир сўраб келди-ю, бироқ кетмади ва овқат маҳалида суҳбатга жон киритиб ўтирди. Лотта ҳам истаса-истамаса суҳбатга аралашиб, нималарнидир гашириб, оғир ўйларни унутишга ўзида куч топишга уринди.

Хизматкори Вертерга тўппончани келтириб берди, уни Лотта олиб берганлигини эшитгач, Вертер уни ҳаяжон ичида олди. У вино ва нон келтиришни буюрди. Хизматкорини овқатланишга юборди-да, ўтириб ёзишга тутинди:

„Уни сен олиб бергансан, чангини артгансан, мен эса уни тинимсиз ўпаман, ахир, унга сенинг кўлинг текканда! Самовий фариштам, сен ҳам менинг қароримга ҳомийлик қиляпсан! Лотта, сен менга қурол тутқизянсан, мен ажални сенинг кўлларингдан кутардим! Ҳа, мана

элди уни кабул киялман! Хизматкоримдан батафсил сўраб олдим. Сен тўшпачи узатаркансан, титраб кетдинг, хатто бир оғиз сўз демадинг!.. Оҳ, шўрим! Мен билаш видолашмадинг ҳам!.. Нахотки, иккимизни абадий боғлаган ўша нарса туфайли сенинг қалбниг мен учун бекилган бўлса? Лотга! Минг йиллар ҳам ўша таассурот ўтини ўчиролмайдн. Биламан, ҳис этялман: сени қайнок муҳаббат билан севган кишини ҳеч қачон ёмон кўролмайсан“.

Овқатдан сўнг у хизматкорига нарсаларни жойлаштиришни буюрди, кўп қоғозларни йиртди ва майда-чуйда қарзларни узини учун чиқиб кетди. Кейин қайтиб келди, яна ташқарига чиқди ва ёмғир ёғаётганига қарамасдан шаҳар четидаги граф боғига йўл олди, теварак-атрофни роса айланди, кечкурун қайтиб келгач, ёзишга ўтирди.

„Вильгельм, мен дала, ўрмон ва самони охириги марта томоша килдим. Алвидо, дўстим! Онажоним, мени кечир! Вильгельм, унга тасалли бер! Сизларга Тангри ёр бўлсин! Менинг ишларим ҳаммаси жойида. Алвидо! Биз яна қайтадан қувонч билан кўришамиз!“

„Сенга яхшилик қилолмадим, Альберт, бироқ сен мени кечирасан. Оиланг тинчлигини буздим, сизларнинг ўрталарингизга ишончсизлик уруғини сочдим. Энди бунга хотима бераман! Алвидо! О, менинг ўзимим сизларга бахт келтирсин! Альберт, Альберт! Ўша фариштага бахт ато эт! Тангри ҳамниша ёр бўлсин!“

Бутун кеч давомида у қоғозларни тартибга солди, кўпларини йиртиб, печкага ташлади, бир канча пакетларни сурғичлаб, устига Вильгельмнинг манзилини ёзиб қўйди. Уларнинг ичиде майда-чуйда хатлар, узук-юлук фикрлар ҳам бор эди, улардан баъзиларини ўзим кўрдим. Соат ўнда у печкага ўтин ташлашни ва бир шиша вино келтиришни буюрди, шундан кейин хизматкорини ухлашга жўнатди. Бунинг хужраси ҳам бошқа хизматкорларники сингари орқа ҳовлига қараган эди. Хизматкор эрталаб барвақт туриш учун ечинмасдан ётди: хўжайин почта отларини соат олтида келтиришади, деган эди.

Соат ўн бирдан кейин

Атрофимдаги ҳамма нарса осойишта, ўзим ҳам тинчман. Сўнгги сонияларда менга шунчалик куч ва осойишталик бағишлаганинг учун сендан минагдорман, Тангрим!

Азизим, дераза олдида туриб, осмонда сузиб юрган улкан булутлар орасидан мўралаётган битта-иккита само чироқларини томоша қиляпман! О, йўқ, сизлар тушиб кетмайсизлар! Нарвардигори олам сизларни ҳам, мени ҳам ўз бағрида асрайди. Мен, барча юлдузлар ичида энг севимлиси бўлган Етти қарокчини кўряпман. Кечкурунлари ёнигдан чиқиб кетган пайтларимда, у дарвозаш устида порлаб турарди. Мен унга ҳаминча ҳеч тўймасдан тикилардим! Унда ўзимдаги мўътабар туйғунинг муқаддас рамзи ва белгисини кўрарканман, унга қўлларимни чўзардим! Яна... Ох, Лотта, бу ердаги ҳамма, ҳамма нарса сени эслатади! Атрофимдаги ҳамма нарса сепсан! Мен худди очкўз боладек, сенинг қўлинг теккан майда-чуйдаларни олдимга тўплаб олганман, бебаҳо дурдонам!

Азиз силуэтни эсла! Уни сенга васият қилиб қолдирман, Лотта, ўгинаман, уни авайлаб асра. Мен уни минг марталаб ўнганман, кетганимда ва уйга қайтганимда унга минг марталаб бош силжитганман.

Отанга хат ёзиб, ундан мени дафн этишга бошчилик қилишини сўрадим. Қабристоннинг дала томонидаги энг чеккасида икки туп арғувон дарахти ўсади, мени ўша ерга дафн этишсин. У дўсти хотираси ҳурмати буни бажара олади. Сен ҳам ундан илтимос қил. Такводор насроийлар қабри ёнида бир шўрлик бахтсизнинг жасади ётишини истамайман. Ох, мени йўл четига ёки танҳо водийга дафн этишларингизни, руҳоний ёки дьяконнинг¹ қабр ёнида фотиҳа ўқиб ўтишларини, самарияликларнинг² эса кўз ёши тўкишини истардим.

¹ **Дьякон** – католик черковида руҳоний ёрдамчиси. (Тарж.)

² **Самарияликлар** – Фаластинда диний мазҳабга уюшган этник гуруҳ. (Тарж.)

Вакт бўлди, Лотта! Мутлако сесканмасдан, ажал сархушлигини симириш учун совук, дахшатли кадахни оляпман. Уни менга сен тутказгансан, мен ҳеч иккиланмасдан ичаман! Ҳамма-ҳаммасини, тубигача! Мана, ҳаётимдаги барча умид ва истакларим амалга ошди! Хотиржам ва хиссиз бир ҳолатда ўлимнинг мудхили эшигини қоқшман.

О, менга сен учун ўлиш бахти! Ўзимни сен учун қурбон қилиш бахти ато этилганда эди! Сенинг ҳаётингда шодлик ва осойишталикни қайта тиклаш эвазига ҳеч иккиланмай, жон деб ҳалок бўлган бўлардим! Афсуски! Ўз яқинлари учун қон тўкиш ва ўз ўлими орқали дўстларига юз қарра ортик янги ҳаёт бағишлаш шарафи камдан-кам кишиларгагина насиб бўлади!

Лотта, мени шу кийимда дафн этишларини исгайман, унга сенинг муқаддас кўлинг теккан. Отангдан ҳам шуни ўттидим. Рухим тобут устида учиб юради. Чўнтақларимни титтига йўл қўйма. Мана бу пушти рапг бант, сени билк бор болаларинг орасида кўрганимда кўксингда эди... Болаларни мен учун ўпиб қўй ҳамда уларга бахтеиз дўстларининг қисмати ҳақида сўзлаб бер. Жонгиларим! Улар ҳозир ҳам мени ўраб туришибди! Ох, сенига қирқалик титлардим. Шу бантви ҳам мен билан бирга кўменшар. Сен уни туғилган кунимда ҳадя этгандини! Мен буларга ҳеч тўймасдим!..

Оғир бўл! Ўтишман сендан, оғир бўл!..

У ўқланган... Соат ўн иккига занг урди! Майли, шундай бўлсин!... Лотта! Лотта!.. Адвидо! Адвидо!..“

* * *

Кўшиилардан бири порох портлаганини кўрган ва ўк овозини эшитган, лекин шу заҳотиёк ҳамма ёк жимжит бўлиб қолган, бунга аҳамият бермаган.

Эргалаб соат олтида хизматкор шам кўтариб кирди. У хўжайинининг ерда ётганини, тўппонча ва қонни кўради. У Вертерни чақиради, тургади: жавоб йўқ, хириллаш эшитилади, ҳолос. У докторга, Альбертга югуради.

Кўнгирок товушини эшитганда, Лоттани титрок камраб олади. У эриши уйғотади, иккаласи ҳам ўринларидан

турадилар. Хизматкор фарёд кўтариб, бўлган ходисани айтади. Лотта Альбертнинг оёғи остига бехуш йикилади...

Доктор бахтсиз бечора ёнига етиб келганда, у ерда ётарди, тузалишига умид йўқ эди, томири ҳамон урар, лекин танаси деярли совуған эди. У ўнг кўзи устидан миясига ўқ узган, мияси отилиб чикқанди. Кўл томирини кесишди, қон отилиб чикди, у бўлса ҳамон нафас оларди.

Оромкурси суянчиғига теккан қондап билиш мумкин эдики, у стол ёнида ўтирганча ўқ узган, кейин полга кулаб тушган ва талвасада оромкурсига урилган. У орқаси билан деразага суяниб, бутунлай ҳолсиз ётарди. Оёғида этик, устига сарик нимча, кўк фрак кийган.

Бутун уй, бутун маҳалла, бутун шаҳар хаяжонга тушди. Вертерни тўшакка ётқизиб, пешанасини боғлаб кўйишди. У қимир этмас, юзи мурданикидек эди. Ўпкаси гоҳ сусайиб, гоҳ яна кучайиб, даҳшатли хирилларди. Жони узилиш арафасида эди.

Винодан фақатгина бир стакангина ичилган, стол устида „Эмилия Галотти“¹ очик ётарди.

Кекса амтман хабар топган заҳоти отда жадал етиб келди ва аччиқ-аччиқ йиғлаб, жон бераётган кимсани ўпди. Кетидан катта ўғиллари келишди, кучли изтироб ичида тўшак ёнига тиз чўкиб унинг қўллари, лабидан ўпишарди. Вертер жуда яхши кўрадиган энг каттаси эса унинг жони узилгунча лабларига ёпишиб олди, кейин болани зўрға ажратиб олишди. Кундуз соат ўн иккида Вертер оламдан ўтди. Амтманнинг ҳозирлиги ва у кўрган чора-тадбирлар кўнгилларни тинчитди. Унинг кўрсатмасига кўра, Вертерни кечаси соат ўн бирларга яқин, ўзи истаган ўша жойга дафн этишди. Қария ўғиллари билан тобут ортида кетди. Альберт боролмади: Лоттанинг аҳволи оғир эди. Тобутни хунарсандлар кўтариб боришди. Рухонийлардан бирортаси ҳам уни кузатиб бормади.

¹ „Эмилия Галотти“ (1772) – буюк немис ёзувчиси Г.Е.Лессинг асари, бу асарни Вертер ўз туйғуларига мос келгани учун кўп мутолаа қилган. (Тарж.)

Вертер изтироблари талқини

Ёзувчининг „Ёш Вертернинг изтироблари“ романи ҳақидаги маълумотларга ҳам китобхон бефарқ бўлмаслиги аниқ. Маълумки, Гётеннинг ушбу асари жаҳон адабиёти тарихида бошқа бирон бир асарга nasib этмаган шов-шуҳрат билан йўғрилди. 1774 йил тарихида ана шу китоб яратилиши йили сифатида машҳурдир. Роман босилиб чикканидан оқ кўлдан кўлга ўтиб, тез орада юзлаб тилларга таржима қилиниб, жаҳон бўйлаб тарқалиб кетди.

Сўзимизнинг аввалида шунини таъкидламоқ лозимки, Гёте адабиёт майдонига кириб келгунига қадар олмон тили нафақат бошқа халқлар томонидан, балки олмонларнинг ўзлари томонидан ҳам у қадар қадрланмас эди. Бу ҳақда олмон олими Герман Гримм шундай ёзади: „Гёте бизнинг тилимиз ва адабиётимизни кашф қилди. Гётегача улар Европа халқларининг жаҳон бозорида ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди... Шимолий Германиянинг барча доираларида иккинчи она тили фаранг тили, Австрияда эса италян тили ҳукмрон эди. Вольтер Қомуедаги „Тил“ номли мақоласида турли тилларнинг адабий-ғасвирий хусусиятлари ҳақида сўз юритган бўлса, олмон тили ҳақида лом-мим демайди. Фақатгина Гётеннинг „Вертер“ и инглизлар ва фаранслар томонидан миридан-сиригача ўқиб ўрганилгандан ҳамда асар Италияга ҳам кириб борганидан сўнггина олий даражадаги олмон адабиётининг имкониятлари ташқи оламда тан олинди...“

XIX асрнинг 30-йилларига қадар Гётеннинг „Вертер“дан бошқа асарлари рус тилига таржима қилинмаган эди. Ёлғиз шу роман орқали ҳам Гёте Русияда беҳад машҳур эди. Бу китобча, айниқса, хис-ғуйғуларга бой ёшларни шу қадар ром этдики, Вертер ва Лоттага тақлид қилиб, худди асарда тасвир этилганидек, ёш йигитлар „оддий ҳаворанг фрак, сарик нимча ва шим“, қизлар эса „кўкраги ва енг учларига пушти ранг бант қадалган одмигина оқ кўйлак“ киядиган бўлишди. Гётега олис Хитойдан „Вертер“ сюжети билан боғлиқ сурат ишланган чинни идиш ҳам юборишди. Ушбу асарнинг одамлар қалби ва руҳиятига печоғлиқ таъсир этганини яққолроқ таъкидлаш учун Томас Манн ўзининг „Гётеннинг „Вертер“и“ номли мақоласида шундай бир воқеани келтиради: „Бир инг-

лиз анча йиллар кейин Ваймарга келганида йўлдан ўтиб бо-
раётган Гётени кўриб қолиб, кўча ўртасида беҳуш йиқилган
экан, негаки „Вертер“ муаллифининг нақ ўзини кўриш унинг
учун кутилмаган ва хайрат бир воқеа бўлган“.¹

Томас Манн Лотта билан Вертерни мумтоз шеърят ва ри-
воятлардаги Лаура ва Цезарка, Ромео ва Жульетта, Абеляр ва
Элоиза, Паоло ва Франческа сингари ишк-мухаббат жуфтлари
категорига қўшади. Дарҳақиқат, „Вертер“ни мутолаа қилган ҳар
бир йигит шундай севиниши, ҳар бир киз шундай севилишни
орзу қилди. Ёшларнинг бутун бир авлоди ўз қалб комусини
Вертерда кўрди.

Вертернинг ёшларга таъсири шу даражага бориб етдики,
ўз севгилисига етишолмаган айрим йигитлар Вертерга таклид
қилиб, ҳатто ўз-ўзини ўлдиришди ҳам. Натижада китобни таъ-
қиқлаб қўйишга боришлар. Асарнинг ёшларга зарари ҳақида
бош урувчилар ҳам бўлди. Чунончи, бундайлардан бири,
ўша давр олмон адабиётининг энг истеъдодли вакили шоир
Лессинг бўлиб, у шундай деган эди: „Тасаввур қилинг-а! Би-
ронга рим ёки юнон йигити шу тахлит ўз жонига ўзи қасд
қилса-я! Ҳеч ақлга тўғри келмайди!“² Лессинг юрагида ҳис-
туйғулар тугён урган йигитнинг бахтсиз севги туфайли ўз-
ўзини ўлдиришини қаттиқ қораларди. Шу сабабли матбуотда
ҳам „Вертер“га қарши чиқди. Бироқ асарнинг „Кишининг қалб
торларини чертиб ўтувчи таъсири“, „Инсон қалби ва руҳини
кўкларга кўтарувчи“ аҳамияти ҳақида кўп гаплар айтилди.
Айниқса, машҳур санъатшунос Зульцер „Санъатнинг умумий
назарияси“ (1774) асарида „Вертер“нинг юқоридаги синга-
ри кирралари ҳақида кенг тўхталиб, романининг инсон кадр-
киммати, маънавиятини улуғлашдаги аҳамиятини алоҳида
таъкидлаган ва шу билан асарни турли таъкиблардан химоя
қилган эди.³

„Ёш Вертернинг изтироблари“ романи Гётенинг дастлаб-
ки насрий асари ҳисобланади. Хўш, унинг номини жаҳонга

¹ Mann T., Es geht um den Menschen, M., „Progress“, 1976, 25-б.

² Пуриц Е., Романининг немисча наприга сўз бошидан. Лен-д,
„Просвещение“, 1975, 237-б.

³ Копроди К. О., Гёте. Жизнь и творчество, I т., М., „Радуга“,
237-б.

машхур қилган, бекиёе шуҳрат қозонган бу китобча қандай сабабларга кўра дунёга келди?

Объектив сабаблардан энг муҳими шу эдики, XVIII асрнинг 70- йилларида санъатдаги антифеодал қарашларнинг ифодаси сифатида „Бўрон ва хужум“ деб номланган адабий оқим вужудга келди. Бу оқим интирокчилари адабиётда янги шакл ва янги мазмун яратиш тарафдорлари бўлиб майдонга чиқишди.

„Бўрон ва хужум“ оқими фаолиятида икки асосий типни кузатиш мумкин: биринчиси – хужумкор, жўшқин табиатли, ҳаётдаги ҳар қандай чегаралашларга қарши курашга отланган, куч-қудратли, фоживий, ўзинга ҳоё даҳо қаҳрамон бўлса, иккинчиси – эҳтиросли, ҳаёларает, ичдан куюнувчи, олам дардини қалбига жамлаган, абадий озодликни қўсовчи, чексизликка интилувчи қаҳрамон тимсоли бўлиши керак эди. „Хужумчилар“нинг олдинги сафида бўлган ёш Гёте ўз асарларида бу хислатларнинг барчасини ўзида жамлаган адабий образларни яратди. Унинг Прометейи худоларга қарши чиқишга журъат этган бўлса, Фауст она замин дарди, замин бахтини елкасида кўтара олишга қодир шахс бўлиб гавдаланди. Шунинг учун ҳам у:

Мен тивайман довул ва бўрон,
Менга хислар отани керак

дея хайқирди. Булар том маънода биринчи тип вакиллари эди. Ўз ҳаёллари, хис-туйғулари доирасидан четга чиқолмаган, йиғлоки қайфиятга берилувчан Вергер эса иккинчи тип вакили эди. Демак, ўша XVIII асрнинг 70- йилларида яратган барча асарларида Гёте у ёки бу маънода „хужумчилар“нинг манфатлари ва қарашларини ифода этди, десак, адашмаймиз.

„Вергер“ романида ёш Гёте ўша даврдаги ҳар тарафлама илғор фикрли, зукко ва сезил қалбли йигитнинг гўзал ички кечинмалари, эҳтиросларини ўзида жамлаган қаҳрамон образини яратиш билан „хужумчилар“ ҳаракати учун характерли бўлган қирраларни очиб берди: тоҳ жунбушга келувчи, гоҳо ўта рухий тушқунликка, йиғлокиликка юз тутувчи туйғулар, эҳтирослар эркинлиги, табиат қўйнига интилиш, табиатдан озик олиш, ҳамма нарсаини табиат билан боғлиқ ҳолда кўриш, ҳаётдаги бир хилликка, кишиларни чегараловчи, табақаларга ажратувчи ҳар қандай қонун-қондаларни инкор этиш, санъ-

атни ва маънавий эркиликни тарғиб қилиш каби муаммо-
лар „Вертер“нинг асосий мағзини ташкил этади. Эслатиб
ўтиш жоизки, диний масалада пантеистик қарашларни тарғиб
қилган Гёте инсонларни ўраб турган бутун борлиқни, табиат-
ни Аллоҳ билан бир қаторга қўяди. Шунинг учун ҳам у мудом
табиатга сиғинган, бутун фаолиятида табиатдан илҳом олган.
Шу сабабли унинг сеvimли қахрамони Вертер ҳам ўзини та-
биатнинг ошиғи, дўсти, фарзанди деб атайди ҳамда ўз ҳаётини
табиатдан айрича тасаввур этолмайди.

„Вертер“нинг дунёга келишига туртки бўлган иккинчи са-
баб, кўпроқ субъектив сабаб, – Гётенинг Шарлотта Буффга
бўлган жавобсиз севгисидир. Ёш лицензиат Гёте 1772 йил-
нинг майидан то сентябригача отасининг хошиши билан Вац-
лар шаҳарчасидаги умумимперия судида адвокатлик амалиё-
тини ўтайди. Ушбу давлат маҳкамасида узоқ йиллардан бери
кўрилмаган ишлар қалашиб ётар, бундай диккинафас жойда
ишлаш шоирни мутлақо кизиктирмас, умуман, бу соҳа унинг
юрагини сикарди, холос. Умумимперия судидаги зерикарли
машғулотдан кўра уни Вацларнинг кўркем, хушманзара табиа-
ти ўз бағрига тортарди. Бир куни ёшлар шаҳар чеккасида базм
ташкил этишади ва Гёте шу базм муносабати билан Шарлотта
билан танишади. Улар бирга рақс тушишади, суҳбатлашишади,
шу аснода Гёте бу зукко, назокатли киз билан ўзи ўртасида
аллақандай фикрий, рухий муштарақликни ҳис этади. У кизни
юракдан севиб қолади. Бироқ Лоттанинг „бир олийжаноб йи-
гитга“ унаштирилганидан ўша базм пайтидаёқ хабар топади.
Бу йигит шоир хизмат қиладиган суд қарамоғидаги элчихона
котиби Йоганн Кестнер эди. Гёте эртасигаёқ Лоттаникига яна
боради. Лоттанинг онаси вафот этган, отасига ҳамда ўн битта
ука-сингилларига она ўрнида ғамхўрлик қилар, шунинг учун-
ми, ўзи ёш бўлса-да, хийла жиддий эди. У қизнинг отаси,
укалари, қайлиғи билан яқиндан танишиб, дўст бўлиб қолади.
Улар машхур шоирни беҳад қадрлашар, кўкларга кўтаришарди.
Кестнер билан Гётедаги характер-хусусиятлар тамоман бир-
бирининг акси бўлиб, Кестнер жиддий, кўринишдан ёкимли
йигит эди. У ҳам Лоттани беҳад севар, бироқ бу севгида ҳеч
қандай „ўлдим-куйдим“ йўқ, буни кўпроқ сокин, келажакда
бирга оила қуришга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган
мойиллик деса бўлади. Гёте эса очиккўнгил, шоирона кайфи-

ятли йигит эди. Томас Манн „Гётенинг „Вертери“ мақоласида шоир характериға баҳо берганида, менинг назаримда анча ошириб юборган: уни „Инсонсиз, бир жойда кўними йўқ, дайди, хис-туйғу кули, негаки, у яқинда Фредерика Брионни алдаб ташлаб кетган, чунки уни оилаға миҳлаб кўйиши мумкин бўлган никоҳдан кўрққан эди. У жаҳон кезишни, кенгликларни, табиатни, ўз хаёл сўкмоқларида йўқолиб кетишни, тўйиб ижод қилишни севган. Борди-ю, у уйланса, хотини уни ё тушунарди, ё тушунмасди, эҳтимол, унинг эркинликларини чегаралаб кўяр, шу билан ижодкордаги баламд илҳом парвози сўнган бўларди. Агар унда жаҳонпангалик, хассос туйғулар бўлмаганида, ёзган асарлари ҳам бу қадар таъсирчан бўлмасди. Шунинг учун уни „хис-туйғу кули“, ҳатто „иблис“ дея коралаб бўлмаса керак. Кейинчалик уйланган хотини Кристиана Вулпиусгина ким унга ҳаёт йўлдоши эканлигини тирап англаган оқила аёл эди. У шоирнинг бирон истагига қарши чиқмас, қаерга борса, нима қилса, барча шароитларни яратар, Гётедек инсон ўз ҳаётини у билан боғлаганининг ўзиёқ Кристиана учун улкан бахт эди.

Ким билади, эҳтимол, Шарлотта Буфф агар ҳеч кимга унаштирилмаганида ҳам, барибир, Гёте унга уйланмаслиги мумкин эди. Бу қатга оилаға умрбод боғланиб қолишдан кўрққан бўлармиди. Томас Манн кейинроқ шоир характериға анча ҳақиқатға яқин чизгилар беради: „... чиройли, юксак иқтидорли, акел-заковатли, эҳтиросли туйғуларға бой, бебош ва хаёлпараст, қисқаси, ижобий маънода телбанамо кимса эди“.

Хуллас, ана шундай йигит ёзни Лотта ёнида ўтказди. Бирок у Шарлоттаға бўлган муҳаббатидан пировардида дўстликдан боинка ҳеч нарса кутиб бўлмаслигига акли етади. Лотта уни печонлик ҳурмағ қилган, эҳтимол, севган тақдирида ҳам зинҳор Гётени деб Кестнердан воз кечиши мумкинлиги ҳақида оғиз очмаган. Гёте ўз хисларини жиловлаш лозимлигини тушуниб етади ва уларнинг бирортаси билан хайрлашмасдан, бир энлик ҳатча ташлайди-да, 10 сентябрда Вацларни тарк этади. Гётенинг 1772 - 1774 йиллардаги ёзинмаларининг асосий қисмини Кестнерлар оиласи ўртасидаги хатлар ташкил қилади ҳамда бу хатлар „Вертер“ романи юзаға келган ўша йиллардаги муаллифнинг шахсий ҳолати ва ижтимоий шарт-шароитларни тўғри баҳолаш имконини беради. Бу қизик, сермазмун хатларни Кестнерлар авайлаб сақлаб келишган ва

1854 йилда уларнинг ўгли Август Кестнер томонидан нашр этирилган. Шу хатларнинг аксарияти роман сюжетиغا асос қилиб олинган.

Табиат кўйнига интилиш, ундан илҳом олиш, тевақал-апрофда кечаётган воқеа-ходисаларни кузатиб, уларга муносабат билдириш, деҳқон болалари ҳамда оддий одамлар билан мулоқотлар, Лотта билан илк учрашуви манзаралари – уни бир тўда ука-сингиллари ўртасида нон улашаётган пайтда кўргани, қизнинг устидаги энги ва кўкрагига пушти ранг бант ўрнатилган одмигина оқ кўйлак, базм вақтидаги кечинмалар, кишиларнинг ўз-ўзларини ўлдиришлариға сабаб бўлувчи ходисалар устидаги Кестнер билан бўлган баҳслар, кишиларнинг ўлгандан кейин ҳам учрашишлари борасидаги суҳбатлар, Кестнер ва Лоттанинг Гёте туғилган куни, яъни 28 августга юборган совғалари (хатто ўша сана ҳам) – ҳамма-хаммаси ҳаётда қандай бўлса, худди шундайлигича романда аке этирилган. Фақат асар хотимасигина бошқа бир воқеа асосига қурилган 1772 йилнинг 30 октябрида Вацларда, шоир яхши танийдиган, Вильгельм Иерузалим исмли бир йигит эри бор аёлни севиб қолиб, ўз-ўзини отгачидан кейин Кестнердан узундан-узун мактуб олади. У воқеалар тафсилотини миридан-сиригача баён қилган, хатто Иерузалимнинг Кестнерга тўппончасини сўраб ёзган хатчасини ҳам қўшиб жўнатган эди: „Келгуси саёҳатим учун тўппончангизни бериб туришингизни сўрайман! Ие.“ (К.О. Конради, 1-жилд, 241-бет). Дарвоқе Иерузалим ҳам Кестнернинг хотини Шарлоттани яхши кўриб қолган эди.

Романининг „Ўзувчига ноширдан“ қисмидаги аксарият тасвирлар: Вертернинг ўз жонига касд қилишга тайёрланиши, ўзини қай тахлит отгани, уни дафн этиш маросими Кестнернинг ана шу хати асосида битилган. Вертернинг Альбертга унинг тўппончасини сўраб ёзган хатчаси ҳам худди Иерузалимнинг хатчасига ўхшайди: „Саёҳатга чиқиш учун тўппончангизни бериб турсангиз. Сизга доимо соғлиқ тилайман“ (Гёте, „Ёш Вертернинг изтироблари“, Фафур Фулом номидаги АСН., Т., 1975, 176-бет). Романдаги сўнги жумлалар ҳам Кестнер мактубидаги Иерузалимни дафн этиш маросими тасвирига деярли ўхшайди. Кестнерда: „Кечаси чорак кам ўн бирда уни шовшувсиз оддий черков кабристонига дафн этишди. Ўн иккита

чирок ёқилганди, дафн маросимида бир неча киши қатнашди, холос. Уни саргарошхона хизматчилари кўтариб боришди; олдида хоч ушлаб боришди. Руҳонийлардан бирортасиям уни кузагиб бормади“. (241-бет). „Вертер“да: „Унинг (амтманниш – Я... Э...) кўрсатмасига кўра, Вертерни кечаси соат ўн бирларга яқин ўзи истаган жойга дафн этишди. Қария ўғиллари билан тобут ортидан кетди. Альберт боролмади: Лотганинг ахволи огир эди. Тобутни хунармандлар кўтариб боришди. Руҳонийлардан бирортасиям уни кузагиб бормади“. (186-бет.)

Кейинчалик Гёте ўзининг „Шьєрийат ва ҳақиқат“ китобида кўрсатиб ўтганидек, худди ўша, Иерузалимнинг ўлими ҳақидаги хатни олган сониялардан бошлаб „Вертер“ режаси нишиб етилган, унинг асосий қисмлари ҳар тарафдан ёпирилиб келиб, бир бутунликни ташқил эта бошлаган. Шунга қарамай, роман ёзилгунча тағин салкам бир ярим йил ўтган. Бу орада Гёте Франкфуртда Максимилиан Ларон исмли кўзлари копқора, беҳад гўзал қиз билан танишади. У 1774 йилнинг январиди франкфуртлик боққол Петер Бренганога узатилганди. Гўзал қиз ёғ ва пишлоқ хиди анқиб турган бу бадавлат хонадонда ўзини бахтеиз ҳис этар, шу боисдан Гётенинг бу ерга ташрифлари уни хийла овутарди. Гёте худди Лотганиш укалари билан ўйнаганидек, Максимилианг бешта ўғай болалари билан ҳам хилма-хил ўйинлар ўйлаб топар, Максимилиан билан муеиқа чалинар, соатлаб суҳбатлашишарди. Сўзсиз бу нарса-лар боққол Бренганога ёкмайди. Бир куни у каттик жанжал кўтаради ва шу билан дўстлик ҳам елга учеди. „Вертер“нинг ёзилишига шу воқеа ҳам катта туртки беради. Томас Маннинг ёзишича, „Вертер“даги Лотга кўзларинишг қоралиги Бренгано хошимдан олинган, аслида Шарлотта Буффнинг кўзлари кўк бўлган.

Хуллас, 1774 йилнинг февралидан бошлаб шўрлик Вертернинг кечинмалари китоб ҳолига кела бошлади. „Шьєрийат ва ҳақиқат“ асарининг гувоҳлик беришича, романни ёзиш кўп вақтни олмайдди. Февралда ёза бошланган асар қўлёмаси май ойида Лейпсигта, пошир Вайгашда жўнатилади. Узок муддат кўнгилга туғиб келинган фикр-ўйлар гўё яшин тезлигида қоғозга тушади-кўяди. Бу романнинг биринчи нусхаси эди. Иккинчи нусхаси 1778 йилда тўлдирилган, қайта ишланган ҳолда нашр этилади.

Орадан кўп йиллар ўтиб, Гёте ўз ўтган умрига қайта назар ташлаб, „Вертер“нинг ёзилиши, умуман ушбу асар ҳаётдаги чигалликларни енгиб ўтиш, улардан кутулишга интилиш натижаси, деб агаган эди. „Шеърят ва ҳақиқат“ китобида у шундай ёзган эди: „Бошқаларидан ҳам кўра ушбу асарим менга жунбушга келган ҳалокат чангалидан кутулиб чиқиш имконини берди... Ўзимни баайни юрагидаги дардларни кимгадир тўкиб солган одамдек, енгил, хурсанд, янгича яшашга жазм қилгандек сездим“.¹

Вертернинг кўлидан келмаган иш, яъни „жунбушга келган ҳалокат чангалидан кутулиб чиқиш“га ёзувчи муваффақ бўлди. Табиийки, бунда фақат Шарлотта Буффга ёки Максимилианга бўлган умидсиз севигина эмас, балки 1771 – 1774 йиллардаги шоирни кийнаган руҳий тушкунлик ҳам кўзда тутилади. Ўша пайтларда шоирда аллақандай ички нохушликлар, яъни ўз-ўзидан қоникмаслик, ланжлик, ҳаётдаги ўз ўрнини англаб етишга бўлган уринишлар, ўз иқтидорига гўла ишонса-да, нимадандир мудом порозилик ҳолатлари уни беором қилар, буларнинг барчаси ҳатто уни яшайдан тўйишгача олиб келарди. Вертер мактубларида гоҳ қайғу-алам гирдобида, гоҳ қувонч тўлқинида битилган гаплар кейинчалик Гётенинг ўзиниям ҳайратга солган. Гёте ва Вертер шахсиятларини бири-бирига қийслаб айтиш мумкинки, у бир вақтнинг ўзида ҳам Вертер эди, ҳам ўзга эди: негаки Гёте ўз қаҳрамонига нисбатан сермулоҳазароқ фаолият эгаси эди. У ўз-ўзини ўлдириш фикрининг барча қайғули босқичларини босиб ўтди ҳамда бу фикрни ўзидан қувишга ирода ва куч топа олди. „Шеърят ва ҳақиқат“да у ўзининг ўткир қилиб қайралган киммагбаҳо ханжарини ҳар кеч тўшаги ёнига қўйиб ётишини, шамни ўчиришдан олдин, унинг ўткир учини кўкрагимга бир-икки энлик санча олармиканман, дея синаб кўрмоқчи бўлганини, бироқ бу иш кўлидан келмаганини, шундан сўнг ўз устидан кулиб қуролни отиб юборганини ва *янаш керак* деган қарорга келганини ёзади (494-бет). „Мен ҳозирча ўзимни шундоққина отиб қўя қолмайман“, дея ҳазил оҳангида ёзган эди у Кестнерга.

1780 йилнинг 30 апрелида кундалик дафтарида: „Нашр қилинганидан буён энди бошдан-оёқ ўкиб чиқдим ва ҳайратдан

¹ Гёте, Собрание сочинений в 10 томах, том 3, М., Изд. „Художественная литература“, 1976. 496 – 497-бетлар.

ёка ушладим“, деб ёзган. Қайта ўқишга ҳеч қачон юраги бетламаган шоир: „Турган-битгани оловли ёлқин, буни ўқиш ҳам даҳшат“, деб ёзган.

У ўз авлодини азоблаган ва ҳолдан тойдирган барча кўргинликларни наҳсан бонидан келтирган эди. Бу кечинмалар „Вертер“да тўё аке-садо бўлиб янгради. Гётенинг „Прометей“и, „Фауст“и ва бонка ижтимоий-фалсафий асарларидаги юксак кўтаринки рух нуқтаи назаридан шоирга баҳо беришга одатланиб қолган кишилар унинг қалбидаги ички карама-қаршиликларни кўнам тушуниб етавермасди. Аслида унинг илм-фан, сиёсий соҳилардаги фаолияти, адабиётдаги бекиёс хизматлари ички нохушиликлар, мудом унга эргашиб юрувчи рухий тушқушликлар асосига қурилган эди. У дўсти Селтерга ёзган хатида бу ҳақда тўхталиб, ўзи ўраланиб қолган, қалбига ҳечам ўтиришмайди деган мана шу чингаи шарт-шароитлардан, тақдир ишқикликларидан қутулиб чиқишда ундаги Худо берган иқтидоргина кўмак бераётганини таъкидлаган эди.

„Бу кичкина роман моҳирона битилган асардир, деб ёзади Томас Манн, у қалб кечинмалари, рухий туғёнларнинг усталик билан, бекам-кўст, нафис бир тарзда жамланган хилма-хил кўришишлари бўлиб, улар ўлим ва ширин хиелар манзарасини ўзида мужассам этгандир... Ҳар қандай чегаралашлардан, қафасдан қутулиб чексизликка интилиш Вертер табиатининг асосидир, шу жиҳатдан у Фаустга ўхшаб кетади. У бепоён кенгликлар ва келажак ҳақида, кенгликларга ва келажакка тийиб бўлмас интилиш ҳақида ёзади...“ („Гётенинг „Вертер“и“ мақолаасидан, 259-бет).

Энди Вертернинг ўз-ўзини ўлдирishiга сабаб нима, деган масалага келадиган бўлсак, „Вертер“ ҳақидаги кўплаб танқидий асарларда унинг ҳалокатга учраши бу феодал тузуми, унда кишиларнинг табақаларга бўлиниши, чегараланиши оқибатидир дейилади. Оҳимоя, шундайдир. Бироқ нафақат феодал жамиятда, балки ҳар қандай ижтимоий тузум бағрида ҳам бундай ҳолатларни кўришимиз мумкин-ку? „Жамиятда кўзга кўришган мавқени эгаллаган кишилар, деб ёзади Вертер 1771 йили 15 майдаги хатида, тўё обрўдан айрилиб қолишдан чўчигандек, оддий фуқародан ўзларини четга тортадилар... улар ўзларини тўё оддий халққа илтифот кўрсатгандек тутадилар-у, бу билан ўз калондимоликларини янада кўпроқ намоён қиладилар“. (Романнинг ўзбекча нашри, 1975, 13-бет.)

Вертер ўзбекча сўзлаганда...

Гап таржима ҳақида кетганда Чингиз Лйтматовнинг „Таржима – муҳаббат фарзанди“ деган ҳикматнамо гапи эсга тушади. Дарҳақиқат, сўзга, адабиётга, таржима қилинмоқчи бўлган асарга чексиз муҳаббат қўймай туриб яхши таржима яратиш мумкин эмас. Шунинг учун нашриётларнинг махсус топшириғи билан эмас, таржимон ўзи хоҳлаган, юрагини „жиз“ эткизган асарни танлаши керак. Ўша асар таржимонни шу қадар ром этмоғи лозимки, токи уни таржима қилмай туrolмасин, ўшанда китоб асл нусхада кишиларни қандай ларзага солган бўлса, таржимада ҳам худди шундай таъсир кучига эга бўларди. Борди-ю, шуларнинг акси бўлса, яхши таржимага қўл урмай қўя қолган маъқул. Чунки таржима ҳам санъат, бадиий ижод. Ёзувчи ўша асарни нечоғлик илҳом билан яратган бўлса, мутаржимни ҳам шундай илҳом ўз оғушига олиши керак. Демак, таржима учун китоб танлаш пировардида муваффақиятни таъмишловчи муҳим омиллардан биридир. Забардаст ўзбек таржимонлари М. Шайхзода, А. Қаҳҳор, К. Қаҳҳорова, Қ. Мирмуҳаммедов, А. Орипов, Э. Воҳидов, Миртемир, Иброҳим Ғафуров, Жамол Камол, Низом Комил, Муҳаммад Али, Абдулла Шер ва бошқа қаламкашлар қўлидан чиққан, ўзбек адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган энг яхши таржима намуналари ана шундай муҳаббат меваларидир.

Жаҳон мумтоз адабиёти намуналари, буюк даҳоларнинг асарлари таржимаси, айшиқса, юксак масъулият талаб этади. Таржимон бир зум ҳам кимни таржима қилаётганини, қанчалик шарафли вазифани ўз зиммасига олганини эсдан чиқармаслиги зарур. Ўша буюк асарни буюқлигича ўз халқига тақдим қилиши, бу иш жуда катта меҳнат талаб қилишини, буни уदдалаш жасорат билан тенг эканлигиниям ёдида тутиши, ўзида шунга куч ва иқтидор сезсагина, рухан, қалбан шу жасоратга тайёр бўлсагина, шоҳ асарлар таржимаси учун қўлга қалам олиш дуруст бўлади. Бинобарин, Гётедек даҳо ижодкор асарлари таржимаси ҳам ана шундай масъулиятталаб меҳнатдир.

Шу сатрларни ёзяман-у, Гётенинг „Ёш Вертернинг изтироблари“ романидек жаҳонни забт этган асар таржимасига қиришганим 1969 йилнинг куз ойлари хаёлимда жонланади.

Хўш, шаклан мўъжазгина, мохиятан бекиёс бу китобчани ўзбекчага ўгиришга бундай журъатга мени нима ундади? Ахир у пайтлар университетларда таржима назарияси ва амалиёти фан сифатида ўрганилмас, мен таржимон олдига қўйиладиган талабларни ҳам тузукроқ билмасдим. Эндигина олий ўқув юртини битириб, талабаларга олмон тилидан сабоқ берувчи ўқитувчи эдим, холос. Шубхасиз, Гётени, айникса, унинг „Вертер“ни бир тилдан иккинчи тилга ўгириш учун олмон тилини билишнинг ўзигина етарли эмас. Тўғри, адабиётга бўлган мухаббатим чексиз эди. Ўзбекча бадиий асарларни тинимсиз мутоаа қилардим. Ҳар қалай бадиий ижод соҳасида нимадир қилиш ниятим ҳам йўқ эмасди. Аммо... Гётедек забардаст ижодкор асарини таржима учун танлашга туртки берган, сўз билан ифода этиб бўлмайдиган яна нимадир, эҳтимол, ўша улкан мухаббатга ўхшаган нарса ҳам керак эди назаримда. Йиллар давомида қалбимнинг қаеридадир, қайнаб топишига йўл тонолмаётган илҳом булоғининг кўзи шу „Вертер“ туйғуни очилган-у, бадиий таржима боис ўзига йўл топгандек тўё...

„Вертер“га меҳр менда талабалик йилларимда, романдан катта бир парчани таҳлилий ўқини дарсида батафсил ўрганган пайтимизда туғилган эди. Қолаверса, қахрамон билан характерлар мунозаракчилиги, соф субъектив сабаблар бунга туртки берган бўлиши ҳам мумкин...

Хуллас, бу китобни аслиятда қайта-қайта ўқир, Вертер тақдирини учун унга қўшилиб кўз ёши тўкардим. Асар менинг юрагимни „жиз“ эркинлигига қолмасдан, балки бутун қалбимга, борлигимга тугён олиб кирган, ўй-хаёлимни эгаллаган эди. Бундай ҳолатда уни таржима қилмай бўлмасди. Гётени таржима қилишга, тўғри, назарий жиҳатдан тайёр эмасдим, аммо руҳан, бутун шуурим билан тайёр эканлигимни англаб етгач, бу ишга журъат эрдим. Мана, орадан ўттиз йилдан ошиқ вақт ўтибди ҳамки, ўша пайтдаги ўзимдаги ҳолатни аниқ хотирлайман: наҳотки шундай ажойиб асардан фақат биргина мен лаззат олсам? Наҳотки буни барча ўзбек ўқувчиларига етказишнинг иложи бўлмаса? - деган савол мени қийнади. Йўқ, мен бунинг таржима қилишим керак, токи барча китобсевар ўзбеклар асардан баҳраманд бўлишсин, деган ният билан кўпга қалам олгандим. Худога шукурки, у алоҳида китоб

кўркеман. Уни олдий китобхондек ўқиб чиқиш бошқа-ю, хар бир сўз, хар бир жумла мазмунини хис этиб, таржима қилиш бошқа экан!.. Сўнгги саҳифаларни деярли лугатдан ҳам фойдаланмай таржима қилиман. Маржон-маржон кўз ёшларим Вертер ва Лоттанинг кўз ёшларига кўшилиб кетяпти. Ҳеч бир кимса буни – менинг қалб тугёнларимни хис этолмайди!.. Мабодо шу китоб босилиб чиқса, буни битиргунча таржимон қанча юрак кўри, бехисоб кўз ёшларини сарфлаганини бирор ўқувчи хаёлига келтирармикан?.. Албатта, йўк...“ Бу табиий хол. Цегакни, „Вертер“ни лоқайд, эхтироссиз, изтиробларсиз ўқиб, айниқса, таржима қилиб бўлмайди. У бирон-бир бошқа асарга ўхшамайди, ўзи алоҳида бир дунё.

Айниқса, қахрамон ҳаётининг сўнгги дақиқалари, сўнгги алам ва изтироблари ифода этилган сатрларни ўгириш азоб эди! Таржимон ҳолатини тасаввур этиш учун тағин унинг кундалик дафтгарига мурожаат қиламиз: „18.11.1969. Улкан севгига ҳаминна ўлим ҳамроҳ бўлиб юрармиш... Бугун ҳузурли ва айни пайтда машаққатли ишимни ниҳоясига етказдим. Охирги варақни ўгиришда чинакам дод солиб йиғладим, гўё энг яқин кишим вафот этгандек. Бир сатр ёзаман-да, ортиқ кучим етмай, йиғлашга тушаман. Бироз ўзимни тутиб олгач, яна ёза бошлайман... Хуллас чексиз изтиробда тугатдим. Эҳ-ҳе, ким ҳам хис эта оларди менинг ҳолатимни! Бу маъносиз сўзларнинг ҳеч нарсани ифодамай олмаслиги-ку турган гап!..“

Сирасини айтганда, ҳақиқий бадиий таржима унинг илохий ҳузур ва азобларини том маънода бошдан кечиргандагина яратилади. Буни худди актёрнинг ролга кириш ҳолатига қиёслаш мумкин. Гётенинг ўзи ҳам асарни йиғлай-йиғлай ёзган экан. Китоб босилиб чиққандан кейин ҳам уни қўлга олишга юраги бетламаган. Орадан узоқ йиллар ўтгач, „Шундай нарсани ёзиб ҳам одамнинг тирик қолганига аклинг бовар қилмайди“, деб ёзган „Шеърят ва ҳақиқат“ китобида.

Шубҳасиз, „Вертер“ни таржима қилиш нафақат рухий, балки услубий ва тил хусусиятлари жиҳатдан ҳам осон иш эмас. Гёте услуби ҳақида сўз юритар эканмиз, Татьяна Силман¹ таъбири билан айтганда, икки йўналишни кузатиш мум-

¹ Silman T., Stilanalusen. Изд-во «Просвещение», Ленинское отд., Л., 1969, 44 – 45-бетлар.

холида ўзбек китобхонлари кўлига етиб борди. Ҳар қалай, таржимани китобхонлар илиқ қаршилашди, назаримда.

Ҳамма замонлар Гёте асарлари, айниқса, „Вертер“ таржимасига киришган қаламкашлар, бу сўз санъаткорининг буюклиги, сўзларининг сеҳри олдида таъзим қилишган. Гёте ижодининг Россияда тарқалиш тарихини тадқиқ қиларкан, В.М.Жирмуцкий „Гёте рус адабиётида“ монографиясида „Вертер“нинг дастлабки, XVIII асрдаги таржимонлари ҳақида ўта хаяжонли маълумотларни келтиради. „Вертер“ таржимасига „Дўстона адабий жамият“ деб номланувчи тўғарак аъзоларидан Андрей Тургенев ва Мерзляковлар бир вақтда киришишади ва иш натижалари билан бир-бирларини мунгазам хабардор қилиб туришади. Қани энди бизда ҳам шундай ижодий мусобақалар бўлиб турса! Андрей Тургенев 1799 йилнинг 26 ноябрида ўз кундалик дафтарида ижод жараёнидаги қалб туғёнларини шундай ифодалайди: „... тағин унинг „Вертер“ини кўлга олдим. Бу шунақа туйғуки, тўё ёқимсиз, бўм-бўш, совуқ, ёт бир ердан тароватли бир оламга кадам қўйгандек бўласан киши. Тағин Гёте, Гёте, унинг қаршисида тиз чўксанг арзийди! Қанчалар озик оласан киши... „Вертер“ни таржима қилишга киришганимдан ва унда Гётени бутун борлиги билан топа олганимдан қалбим шунчалар яйраптики! Бу туйғуни изохлаб беролмайман, у менга қандайдир иликлик, юпанч бахш этади...“¹

Ё тавба, дея хайратга тушаман: худди шундай туйғулар менда ҳам ҳукмрон бўлган эди-да, ахир! Бундай туйғуни сўз билан ифода этиб бўлмайди, уни фақат ҳис этиш керак. Ҳатто, Гётенинг ўзи ҳам кейинроқ „Вертер“ни ўқиб кўриб беҳад хайратга тушганини ёзган. У дўсти Эккерманга: „Вертер шундай зотки, мен уни баайни сақоқушдек юрак қоним билан озиклантирганман“, деган. Сўзсиз, таржимон ҳам уни „ўз юрак қони билан озиклантириши“, муаллиф ўша асарни ёзиш жараёнида қандай ҳолатларга тушган бўлса, зўрма-зўраки эмас, табиий бир ҳолда бошдан кечириши керак. Ўша пайтда битган кундалик дафтаримни варақлаб, айни шундай изтироблар ақс эгган ёзувларни ўқидим: „16.11.1969. Бу китобнинг охириги варақлари мени ҳам қаҳрамонга кўшиб ўлдириб кўядими, деб

¹ Жирмуцкий В. М., Гёте в русской литературе. Л., „Наука“. Лен-кос отд., 1982, 62-бет.

кўрқаман. Ушн оддий китобхондек ўқиб чиқиш бошқа-ю, хар бир сўз, хар бир жумла мазмунини ҳис этиб, таржима қилиш бошқа экан!.. Сўнги саҳифаларни деярли лугатдан ҳам фойдаланмай таржима қилишман. Маржон-маржон кўз ёшларим Вергер ва Лотганинг кўз ёшларига кўшилиб кетяпти. Ҳеч бир кимса буни менинг қалб тугўнларимни ҳис этолмайди!.. Мабодо шу китоб босилиб чиқса, буни битиргунча таржимон қанча юрак кўри, бехисоб кўз ёшларини сарфлаганини бирор ўқувчи ҳаёлига келтирармикан?.. Албатта, йўқ...". Бу табиий ҳол. Ҳақиқат, „Вергер“ни лоқайд, эҳтироссиз, изтиробларсиз ўқиб, айниқса, таржима қилиб бўлмайди. У бирор-бир бошқа асарга ўхшамайди, ўзи алоҳида бир дунё.

Айниқса, қаҳрамон ҳаётининг сўнги дақиқалари, сўнги алам ва изтироблари ифода этилган сатрларни ўғирриш азоб эди! Таржимон ҳолатини тасаввур этиш учун тағин унинг қундалик дафтарига мурожаат қиламиз: „18.11.1969. Улкан севгига ҳамшира ўлим ҳамроҳ бўлиб юрармиш... Бугун ҳузурли ва айни пайғада машаққатли ишимни ниҳоясига етказдим. Охириги варақни ўғирришда чинакам дод солиб йиғладим, гўё энг яқин кишим вафот этгандек. Бир сатр ёзаман-да, ортик кучим етмай, йиғлашга тушаман. Бироз ўзимни тутиб олгач, яна ёза бошлаймаман... Хуллас чексиз изтиробда тугатдим. Эҳ-ҳе, ким ҳам ҳис эта оларди менинг ҳолатимни! Бу маъносиз сўзларнинг ҳеч нарсага ифодадай олмаслиги-ку турган гап!..“

Сирасини айтганда, ҳақиқий бадиий таржима унинг илохий ҳузур ва аюбларини том маънода бошдан кечиргандагина яратилади. Буни худди актёрнинг ролга кириш ҳолатига қийёслаш мумкин. Гётенинг ўзи ҳам асарни йиғлай-йиғлай ёзган экан. Китоб босилиб чиққанда кейин ҳам уни қўлга олишга юраги бетламаган. Орадан узок йиллар ўтгач, „Шундай нарсага ёниб ҳам одамнинг тирик қолганига акнинг бовар қилмайди“, деб ёзган „Шеърят ва ҳақиқат“ китобида.

Шубҳасиз, „Вергер“ни таржима қилиш нафақат руҳий, балки услубий ва тил хусусиятлари жиҳатдан ҳам осон иш эмас. Гёте услуби ҳақида сўз юритар эканмиз, Татьяна Силман¹ таъбири билан айтганда, икки йўналишни кузатиш мум-

¹ Silman T., Stilanalusen, Изд-во «Просвещение», Лен-дског отд., JL, 1969, 44—45-бетлар.

ки. бири унинг „Бўрон ва хужум“ даври асарларига хос бўлган йиғлокилик, жўшқинлик, образлилик, эхтиросларга бой муболағали тилда фикр ифодалаш бўлса, иккинчиси, Гётенинг кейинги йиллар ижодига хос бўлган эпик услуб бўлиб, фикрлар узун-узун, мураккаб таркибли кўшма гаплар орқали, босиқ, расмий оҳангда берилади. „Ёш Вертернинг изтироблари“ романида ҳар иккала услуб ўрин алмашиб туради. Кейингиси аксарият романининг биринчи китобида, ҳали Лотта билан танишмаган пайтдаги Вертернинг ички мушоҳадаларини ўз ичига олган хатларида ҳамда асарнинг „Ўқувчига ноширдан“ қисмида қаҳрамоннинг сўнги азобли кечинмалари, ўлими ва уни дафн этиш маросими ҳақидаги фалсафий кечинмалари „прозаик услубий йўналиш“ (Т. Силям)да, баъзан ярим саҳифани эгаллаган мураккаб таркибли кўшма гаплар (период) орқали баён этилган. Бунда хилма-хил эргашган ва боғланган кўшма гапларнинг араланиб келиши, бунинг устига турли-туман бадиий тил воситаларининг қаланиб ётиши таржимончи баъзан боши берк кўчага киритиб кўяди. Мана шундай тизма-тизма жумлалар таржимасида унинг синтактик қурилиши билан бирга турли услубий мақсадларда қўлланилган ундалма, ўхшатиш, сифатлаш, изоҳловчи, сифатдош гуруҳлари ва шу каби воситаларга ҳам пуғур етказмасдан ўзбек тилида қайта тиклаш жуда катта меҳнат ва кўп вақт талаб қилади. Айниқса, турли тил оилаларига мансуб тиллар (масалап, ўзбек ва олмон тиллари)аро таржимада синтактик муаммоларни ҳал этиш хийла мураккабдир. Таржимашунослар буни бутун бинони бузиб, яна қайтадан тиклашга қийинлашади.

Ҳар қанча кийин, меҳнатталаб бўлганда ҳам мен „Вертер“ таржимаси устида ишлаётганимда бир дақиқа ҳам Гётедек буюк ижодкор, Вертердек поэтикаб, жўшқин қалбли образ билан мулоқотда эканлигимни унутмаслигим, ҳар битта гётеона тасвирни, теран тасвир жиловларини иложи бори-ча фикр тарозисида обдан ўлчаб, ўзбек тили қонуниятларига мос тарзда ўгиришим зарур эди ва шунга эриша олдим, деб ўйлайман.

Менинг назаримда, „Ёш Вертернинг изтироблари“ романи насрдаги назмдир, лирикадир! Демак, унинг таржимони ҳам, таржима танқидчиси ҳам иш жараёнида ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиши лозим. Бу дегани: унга бошқа нас-

рий асарлар каби эмас, балки тўё лирик дostonни тахлил қилаётгандек муносабатда бўлиш талаб қилинади. Чунки „Вертер“ кишида ўта позик, ўта рубобий ҳис-туйғуларни уйғотувчи, тўзал адабий обидадир. Бундай асар таржимаси ҳам марокли, ҳам беҳад кийин иш. Асарнинг лирик услубда битилган қисмлари тарчи тили тояг образли, еержило бўлса-да, гап тузилиши жиҳатдан таржимонни кийнамайди. Ёдимда бор: Вертер қалбидан кўтаринки ҳис-ҳаяжон, эхтиросларни акс эттирган саҳифаларни, айниқса, иккинчи китобни худди ўзим ёзаётгандек йиғлай-йиғлай таржима қилиб кетавергандим. Бунда энг муҳим нарсаси она тилидан ҳам асл нусхадаги эхтиросли, образли сўз ва ибораларга мос келадиган воситаларни топа билши, уларни ўз ўрнида ишлата билшидир. Бугина эмас, асар тояси, ички моҳияти, қаҳрамонларнинг у ёки бу шароитдаги, муҳитдаги ҳолати, кайфияти, умуман, ёзувчи айтмоқчи, таъкидламоқчи бўлган мақсад ҳам ёлда туриши лозим, мана ҳарфхўрларча эмас, балки ижодий муносабат зарур. Агар таржимон асар ичига тамоман кириб кета оlsa, миясига тўзал ифодалар ўз-ўзидан қуйилиб келаверади ва у ҳам китоб қаҳрамони сингари тоҳ кўтаринки ҳис-туйғулар, тоҳ кўз ёшлари ва изтироблар оламига сингиб кетади. Ана шундангина она тилининг бор имкониятлари „мана мен“, деб юзага чиқishi мумкин.

Қаҳрамон қалбидан жунбушга келган кўтаринки ҳис-ҳаяжонни ёки бўлмаса ҳаддан оргик кайғу-изтиробларни акс эттириши учун ёзувчи муболағадан унумли фойдаланади. Масалан, Вертернинг алам-изтиробларини кўрсатишда кўп ўринларда „Gänse“ – „кўз ёшлари“ сўзи, кайфиятидаги кўтаринкиликни кўрсатишда эса „Freude“ – „қувонч“ сўзи такрор-такрор ишлатилган. Бирок бу сўзлар ҳар гал „Tausende“ – „минглаб“, „ein Ström“ – „оқим“ сўзлари билан биргаликда келганки, бу аннотациялар тасвирга йиғлоқилик, образлилик руҳини синдиради. Бу билан ёзувчи қаҳрамоннинг шунчаки йиғламаслигини ёки шунчаки қувонмаслигини, балки унинг кайгуен ҳам, қувончи ҳам чекеиз-чегарасиз эканлигини таъкидлайди-ки, асар тилидаги ана шу жиҳатларни қаҳрамон характер хусусиятларидан келиб чиқиб таржима қилиш лозим бўлади. „Tausende“ сўзи сўзма-сўз „минглаб“ деган маънони аниқлатади. Лекин „кўз ёшлари“ ёки „қувонч“ тушунчасини са-

наб бўлмаслигини ҳисобга олсак, уни бундай таржима қилиш ўзбек тили қонуниятларига мос келмайди. Шунинг учун биз бу тушунчаларни қуйидагича ўгирдик:

„Ein Strom von Tränen“ (сўзма-сўз – кўз ёшлари оқими)
„Кўз ёшлари сели“;

„Tausende Tränen“ (сўзма-сўз – миглаб кўз ёшлари) –
„Бехисоб кўз ёшлари“;

„Mit tausend Freuden“ (сўзма-сўз – миглаб қувонч билан) – „Чексиз қувонч билан“ ва ҳоказо.

Бадий таржима жараёнида таржимон баъзан шундай ҳолатларга ҳам дуч келадики, ўгирилаётган матндаги айрим тимсоолар ўзбек тили ички қонуниятларига тўғри келмаслиги мумкин. Ўшанда таржимон ўз тили имкониятларидан келиб чиқиб, асл нусха мазмунини очиб бера оладиган сўзларни топиши керак. Масалан, юқорида келтирилган „Капалак бўлиб қолгинг келади“ бирикмасидаги „капалак“ сўзи ўрнида оригиналда „Maikäfer“ „май кўнғизи“ сўзи келган. Биз буни „капалак“ тушунчаси билан беришга журъат этдик, чунки „кўнғиз“ тушунчаси, у „май кўнғизи“ми ёки бошқа кўнғизми, қандай бўлишидан қатъи назар, ўзбек тилида киши онгида ижобий ҳисларни кўзатмайди, айниқса, „жаннатмисол гўшалар“, „хушбўй ислар денгизи“ ҳақида гап кетаётган бўлса. Бундай лаҳзаларда ҳар қандай ўзбек ҳам „кўнғиз“ни эмас, гулдан-гулга кўчиб, ажиб манзара кашф этаётган „капалак“ни тасаввур этиши ва бу пайтда унинг қалбида кўтаринки, қувончли туйғулар уйғониши табиий. „Капалак“ сўзида асл нусхадаги образли асос ақс этмаган бўлса-да, биринчидан, унда ўзбек тилининг ички қонунияти сақланган, иккинчидан, немис тилидаги бирикма ҳам, унинг ўзбекча таржимаси бўлган „Капалак бўлиб қолгинг келади“ ифодаси ҳам битта мақсадга – қаҳрамон руҳий оламини, унинг танҳоликда табиат гўзалликларидан лаззат олишини аниқлашга хизмат қилади.

Энди „Jahreszeit der Jugend“ бирикмасининг таржимасига келсак, аслида ушбу бирикма сўзма-сўз „ёшлик фасли“ маъносига эга, яъни „баҳор“ тушунчасини аниқлатади. Шундан келиб чиқиб биз уни дастлаб худди шундай тарзда – „баҳор“ деб ўгирган эдик. Бирок бу аслиятдаги образлиликни ифода этмайдиган оддий сўздир. Аслида юқоридаги сўз бирикмасини „фасллар келинчаги“ деб ағдарсак, оригиналдаги кўтаринки

руҳга мос келган бўларди. Шунинг ҳисобга олиб, уни учинчи нашрда айнан шундай тuzатдик.

Бундай юксак образлилик касб этган сўзлардан ташқари, романининг инсоний бойлигини ташкил этувчи кўплаб фразеологик бирикмалар ҳам учрайди. Романда олмон тилининг бой луғат таркиби, Гёте тилининг залвори ҳамда ўзига хослиги намойиши этилган. Унда ҳеч қандай луғатлардан топиб бўлмайдиган нутқ бириклари мавжуд. Деярли ҳар бир жумлада фразеологизмларни, турғун бирикмаларни, образли сўзларни учратиши мумкин. Зеро, бу ҳолат ўша давр тили учун характерли бўлган ҳодисадир.

Мазкур асарда яна кўплаб эскирган сўзлар ва бирикмалар, бошқа тиллардан кириб келган сўзлар, бадиий тасвир воситалари ҳам қўлланилганки, улар ҳозирги олмон тилида кўпинча сақланмаган. Масалан, Вертер ўз бошлиғи – элчининг шундай тасвирини беради:

Das waren dem Gehirne spanische Dörfer und ich empfahl mich, um nicht über ein weiteres Dereisonnement noch mehr Galle zu schlucken (71).

Таржимаси: Ачиган калла учун бу гаплар Хитой девори эди; яна қандайдир ортқича сафсата туфайли бутунлай хунобим ошмасин, деб тезроқ чиқиб кетишга шошилдим (94).

Ушбу нарча маъзини англаб етиш ва уни ўз она тилида қайта тиклаш учун таржимон аввало ҳар бир сўз ва бирикма остида яширинган моҳиятни, уларнинг асл нусхадаги мазмунини тушуниб етиши ҳамда ўз тили бойлигидан ўшаларга мос келадиганларини ташлаб олиши лозим. „Dem Gehirne“ сўзи „dem Gehirne des Gesandten“, яъни „элчининг миёси“ маъносини беради. Буни биз умумий контекстдан, элчи билан Вертер ўртадаги кенг дунёқараш, одамни теган ашлаш, инсоннинг ҳаётини муаммолардан ифаол иштироки ҳақидаги баҳслардан тушуниб оламиз. Ўша сўз билан муаллиф элчининг фахм-фаросатдан маҳрум зот эканлигини таъкидлаган. Унинг „ачиган калла“ деб таржима қилиниши элчи образининг ўзбек тилида ҳам ўз киёфасига эга бўлишини таъмин этади. „Калла“ сўзи ўзбек тилида, одамга, ҳайвонларга нисбатан ишлатилиб, агар у одамга нисбатан қўлланилса, кўпол, салбий мазмун касб этади. Инсонга хос тафаккурдан деярли маҳрум элчи ҳақида гап кетганда, „калла“ сўзини ишлатиш айни муддаодир. Фаранг тили

нидан кириб келган „Deraisonnement“ сўзи „бемаъни, аҳмокона сафсата“ маъносини беради. Демак, унинг „ортикча сафсата“ бирикмаси билан берилиши мақсадга мувофиқ бўлган. Элчига ўхшаган бефаросат, акли тўмтоқ нусхалар билан бўлган ҳар қандай суҳбат ҳам бемаъни, „ортикча сафсатага“ айланиши очиб берилган. „Galle schlucken“ турғун бирикмаси эса „зардоб ютмоқ“ маъносига эга. Вертер элчи билан баҳслашиш асносида ундан бирорта маъноли фикр эшитмай, унинг тор дунёқарашидан фиғони фалакка чиқиб кетади. Унинг ана шу ҳолатини очиб бериш учун ўша бирикма „хуноби ошмоқ“ ибораси билан таржима қилинган. „Бутунлай хунобим ошмасин“, деб Вертер элчи ёнидан, умуман шу муҳитдан тезроқ кетишга ҳаракат қилади. Юқоридаги парчада келтирилган эскирган фразеологик ўхшашиш „spanische Dörfer“ (сўзма-сўз испан қишлоқлари) „бутунлай тушунарсиз нарса“ маъносини аниқлатади. Олмон тилида „испанча“ сўзи „бетона, нотаниш“ маъноларига эга. Шунинг учун ўша иборани сўзма-сўз таржима қилиш ўзбек китобхонини боши берк кўчага киритиб қўйиш билан баробардир. Бутунлай нотаниш бирор нарса ҳақида гап кетганда ўзбеклар, одатда, „Хитой девори“ иборасини ишлатишади. Шунинг учун „испан қишлоқлари“нинг „Хитой девори“ билан берилиши, биринчидан, асл нусхага ҳос образлиликни, иккинчидан, муаллиф мақсадини тўғри тиклашга ёрдам беради бизнингча. Бунда оригинал мазмунини изох йўли билан бериб ҳам бўлмайди. Чунки „Бу гапларни у ҳеч ҳам тушунмайди“, десак, образлилик йўқка чиқади. Қолаверса, фразеологик бирикмаларни изох йўли билан бериш усулига агар таржима қилинаётган тилда асл нусха моҳиятига мос келувчи ибора топилмаган пайтдагина мурожаат қилиш мумкин.

„Ёш Вертернинг изтироблари“ романида табиат тасвирига кенг ўрин берилган. Айниқса, Вертернинг табиатдаги ички кудрат, яъни яратувчилик ва емирувчилик кудрати олдидаги беқиёс хайрати, инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги муноҳадалари тасвирида буни яққол кўрамиз. Асар бошида Вертер табиатдаги улугворликдан лаззат, илҳом олади, ундаги гўзалликлар Вертер кайфиятини кўтаради, қалбига завқ-шавқ бахш этади. Бироқ китоб сўнгида, энди Лоттадан айрилганига кўзи етгач, ҳеч қаердан ўзига қўним тополмай қолган, ўзига ўлимдан бошқа нарсани раво кўрмай қолган

пайтларида унга илгари илҳом, кувонч багишлаган табиат манзаралари ҳам туссиз, кўримсиз бир нарсага айланиб қолгандек туюлади.

Эпик услубий тамойил билан боғлиқ мана шундай тасвирлар кўпинча узун-узун мураккаб жумлалардан иборат бўлиб, уларда хилма-хил турдаги органиган кўшма гаплар, уларнинг орасида тағин образли иборалар, сон-саноксиз ўхшатишлар ва бошқа тил ҳодисалар келадикки, булар таржимонни мушкул ахволга солиб қўяди. Салкам бир саҳифани эгаллаган ана шундай жумлани биз Вертернинг 1771 йил 16 августдаги хатида учратамиз. Унда ёруғ олам, табиатдаги улкан куч-қудрат, улар олдидаги қаҳрамоннинг ҳайрати, фалсафий, рухий кечинмалари ўз ифодасини топган. Бу ҳақда озгина бўлса-да, тасаввур ҳосил бўлсин учун ўша жумлалардан биттасини ҳеч бўлмаса ўзбек тилида келтирамиз: „Анваллари мен чўкқига чикиб, дарёдан тортиб, узок тепаликларгача, бутун гуллаётган водийни кузатардим ва теварак-атрофдаги ҳамма нарса ўсаётганини ҳамда ҳаёт қайнаётганини кўрардим. Этагидан тортиб чўкқисигача баланд, қалин дарахтлар билан қопланган тоғларга, ажойиб ўрмонлар соя ташлаб турган эри-бугри бўлиб кетган водийларга тикилардим, тинч дарё шивирлаб турган қамишлар оралаб оқарди, кечки сўғил шабадада кўкда сузаётган оппоқ булутлар сувда акс этарди; ўрмонни жонлантирувчи қушларнинг ғала-ғовурига кулок солардим, миллионлаб пашша тўдалари ботиб бораётган қуёшнинг қизил шуъласида гужғон ўйнашарди ва охириги ёруғ шуъла ғувуллаётган кўнғизни майса орасидан тортиб чиқарарди, атрофимдаги ҳаракат ва қий-чувлар менинг назаримни ерга тортарди, мен турган яланғоч чўққидан озиқ олувчи йўсин ҳамда яланғоч қум тепаликда ўсган бутоқ – буларнинг ҳаммаси менга табиатнинг қайнок, муқаддас ички дунёсини кўз-кўз қиларди; ўшанда ҳамма нарса менинг тўлқинли қалбимдан жой оларди.“ (76-бет.)

Гёте – Вертер ўзини табиат фарзанди, дўсти, ошиғи деб атайти. Бу шоирнинг Лейпсигда ўкиб юрганида танишган санъатшунос ва рассом устозлари Адам Эзер, Вишкельман ва бошқалар таъсирида юзага келган табиатга бўлган беқиёс муҳаббат натижасидир. Шу сабабли, Гётенинг ҳар бир асарида, жумладан, „Вертер“да ҳам табиат манзаралари ажиб бир

мехр билан тасвир этилади. „Фақат табиатгина бениҳоя бой ва фақат угина булок санъаткор ярага олади“, деб ёзади Вертер 1771 йил 20-майдаги хатида (20-бет). Бу ўта зукко ва теран тафаккурли инсон томонидан айтилган ҳикматдир. 1771 йилнинг 21 июнидаги мактубдан олинган куйидаги парчада Вертернинг Лотта билан танишгандан кейинги ҳолати, калбидаги меҳр-муҳаббат қайнаб тошган пайтда ноёнсиз олам гўзаллигидан нечоғлик роҳатланиши, чексизликларга интилиши ифода этилган. Тасвир эҳтиросли, жўшқин ҳисларни ифодаловчи сўз ва бирикмалар, хитоблар, такрорлар, тўлиқсиз гаплар, ундов, сўрок белгилари, кўп нукталарга бойдир: „...Хув ана кичкина ўрмон!.. Қани энди унинг орасига шўнғиб кетсанг!.. Ана у ерда эса тоғ чўққиси! Қани ўша чўққидан туриб ноёнсиз ўлкани томоша қилсанг!.. О, қонқийди уларнинг ичида йўқолиб кетсанг!.. О, бу чексизликлар ҳам худди келажакдек йироқдир!.. Биз унга интиламиз! Оҳ! Юрагимизни энг буюк; энг тотли ҳислар лаззатига қондиришга қанчалик ташнамиз-а!..“ (41-бет.)

Хуллас, асар тили беҳад бой, гўё бутун олмон тилидаги энг гўзал, энг сермаъно сўзлар унда жамлангандек. Уни дуру жавоҳирларга тўла тубсиз денгизга қиёслаш мумкин. Улардаги қат-кат фикр маржонларини англаб етиш, теран идрок этиш кишидан анчагина иқтидор талаб этади.

„Ёш Вертернинг изтироблари“ романи ўзбек тилида босилиб чиққандан кейин газета ва журналлар саҳифаларида катта-кичик бир қатор тақризлар босилиб чиқди. Уларда ўзбекча „Вертер“ ҳақида ижобий фикрлар билдирилди.

Бирок ютуқлар ўзимизники. Ҳар қандай қийин ишда бўлгани каби ушбу таржимада ҳам камчиликлар йўқ эмас, баъзан жиддийлари ҳам учрайди. Бу камчиликлар, асосан, атоқли отлар, жуғрофий номларнинг ўрисча талаффузда берилишида (Ганс, Вильгельм, Валдсгейм ва ҳоказо), иккинчидан, айрим муҳим сифатлашлар, ўхшатишлар ва бошқа маъно нозикликларининг ўзбек тилида тикланмай қолганида (уларнинг айримлари ҳақида юқорида тўхталиб ўтдик), учинчидан, мураккаб таркибли кўшма гапларнинг баъзилари талаб даражасида ўгирилмаганида кўринади. Таъкидлаш лозимки, эришилган ютуқлар олдида бундай йўқотишлар унчалик катта эмас. Деярли барча хатоликларни матнни иккинчи нашрга тайёрлаш пайтида тузатишга ҳаракат қилдик.

„Вертер“ романи ўзбек тилида 1975 йилда чоп этилган бўлса, у даврда хали Ғарбий Оврупо тилларидан бирорта асар тўлиғича бевосита таржима этилмаган, бу соҳада ўзбек таржимачилигида тажриба тўнламаган эди. Бир сўз билан айтганда, агар ушбу соҳани очилмаган кўрик деб ҳисобласак, „Вертер“ таржимасини шу кўриққа тушган биринчи омон дейиши мумкин.

„Ёш Вертернинг изтироблари“ романи яратилгандан сун орадан 200 йил ўтиб, ўзбек тилига бевосита асриятган утрилгани, алоҳида китоб ҳолида нашр этилиши, бундан наарафли ҳамда масъулиятли ишнинг айнан менга nasib этиши — бу Худонинг менга кўрсатган инояти бўлса керак. Ўшунга қарамай қаламкашнинг бутун маҳорати юз очган „Вертер“ романини она тилимга ўғариш бахти меннинг пешанамга ёниганидан бундай поэтик вазифанинг уддасидан ҳар қалай, чинка олганимдан бекиё хурсандман ва бахтлиман. „Вертер“ романи яратилгани ҳамда ilk бор чоп этилганига ҳам маца 240 йилдан ортиқ. У инсонлар қалби ва маънавиятини абадий боғитиш, жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири бўлиб қолавергани

Янгини НАТМОВА

Филология фанлари номдоши

Манба: Johann Wolfgang Goethe, Poetische Werke in drei Bänden, Romane, Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1981

**84(4Гер)
Г44**

Гёте Иоганн Вольфганг
Ёш Вертернинг изтироблари [Матн]: /И. В. Гёте.
таржимон Я. Эгамова. 2- нашри. – Т.: „О‘қитувчи“ НМИУ,
2018. – 160 б.

ISBN 978-9943-22-204-5

УЎК: 821.112.2
КБК: 84(4Гер)

ЁШ ВЕРТЕРНИНГ ИЗТИРОБЛАРИ

Роман

Иккинчи нашри

**Олмон тилидан
Янглиш Эгамова
таржимаси**

*„О‘қитувчи“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018*

Мухаррир *М. Нишонбоева*
Бадий муҳаррир *Б. Ибрагимов*
Техник муҳаррир *Н. Ниязмухамедова*
Мусаххихлар: *М. Мирсаликов, М. Камолова*
Компьютерда саҳифаловчи *М. Салимова*

Нашриёт лицензияси А1 №012. 20.07.2018. Оригинал-макетдан босишга
рухсат этилди 26.08.2018. Бичими 84×108^{1/12}. Кегли 11,5 шпонли.
Тайме гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Офсет қоғози.
Шартли б. т. 8,40. Ҳисоб-нашриёт т. 7,02. Иккинчи завод 5000 нусха.
Буюртма №7–18^а

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „О‘қитувчи“ нашриёт-
матбаа ижодий уйи. Тошкент – 206, Юнусобод тумани, Янгишаҳар
кўчаси, 1-уй. Шартнома № 192–18.

Иоганн Вольфганг Гёте
1749–1832

Жаҳон адабиётининг ёркин сиймоларидан бири, янги давр немис адабиётининг асосчиси Иоганн Вольфганг Гёте шоир ва драматург, адабиётшунос, ҳуқуқшунос ва шарқшунос, файласуф, табиатшунос ва давлат арбобидир. У «Ёш Вертернинг изтироблари», «Ғарб-у Шарқ девони», «Фауст» сингари боқий асарлар, шунингдек, уч мингдан зиёд шеърлар муаллифидир.

„O‘qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи хилма-хил китоблар чоп этиш билан бирга, жаҳон адабиёти дурдоналарига ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда. Эндиликда, мунтазам равишда, нашриётимиз томонидан чоп этилган ва чоп этилиши режалаштирилаётган дунёга машҳур асарларни эътиборингизга ҳавола қилиш мақсадида миз. Китоб оламининг ҳар томонлама бойиб боришида таржима асарларининг ўрни, аҳамияти катта. Негаки, таржима асарларини ўқиган ҳар бир китобхоннинг дунёқараши, тасаввури бойиб, ўша халқнинг яшаш шароити, урф-одати, меҳнати, орзу-интилиши билан ошно бўладилар.

© „O‘qituvchi“ NMIU
100206, Toshkent sh.,
Yangishahar ko‘chasi, 1,
Tel.: (+99871) 224-04-12,
E-mail: info@oqituvchi.uz,
Web-site: www.oqituvchi.uz

ISBN 978-9943-22-204-5

